SVEUČILIŠTE U MOSTARU
FILOZOFSKI FAKULTET

Zorica Jurilj

POETIKA HRVATSKE USMENE KNJIŽEVNOSTI ŠIROKOBRIJEŠKOGA KRAJA U KONTEKSTU TRADICIJSKE KULTURE

Doktorska disertacija

Mostar, 2016.

SVEUČILIŠTE U MOSTARU
FILOZOFSKI FAKULTET

Zorica Jurilj

POETIKA HRVATSKE USMENE KNJIŽEVNOSTI ŠIROKOBRIJEŠKOGA KRAJA U KONTEKSTU TRADICIJSKE KULTURE

Doktorska disertacija

Mostar, 2016.

SVEUČILIŠTE U MOSTARU
FILOZOFSKI FAKULTET

Zorica Jurilj

POETIKA HRVATSKE USMENE KNJIŽEVNOSTI ŠIROKOBRIJEŠKOGA KRAJA U KONTEKSTU TRADICIJSKE KULTURE

Doktorska disertacija

Mentor: prof. dr. sc. Marko Dragić

Mostar, 2016.

UNIVERSITY OF MOSTAR
FACULTY OF PHILOSOPHY

ZORICA JURILJ

POETICS OF CROATIAN ORAL LITERATURE IN THE CONTEXT OF THE COMMUNITIES OF SIROKI BRIJEG TRADITIONAL CULTURE

(PHD THESIS)

SUPERVISOR
FULL PROFESSOR MARKO DRAGIĆ, PHD

MOSTAR, 2016.

Mentor:

prof. dr. sc. Marko Dragić

Doktorska disertacija obranjena je _____ u Mostaru pred povjerenstvom:

_____

_____

_____

Podatci o mentoru

Marko Dragić filolog, redoviti sveučilišni profesor rođen je 10. srpnja 1957. godine u Gmićima kraj Prozora. U rodnom mjestu završio pučku školu, a 1976. godine maturirao na Gimnaziji Prozor-Rama. Na Filozofskom fakultetu u Zadru završio studij i diplomirao hrvatski i latinski jezik i književnost (1980.). Poslijediplomski doktorski studij završio je i doktorirao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, temom *Hrvatske predaje i legende iz Bosne i Hercegovine* (2000.). Radio kao profesor hrvatskoga i latinskoga jezika u Srednjoškolskom centru u Prozoru (1980.-1988.). Obnašao više dužnosti u politici i izvršnoj vlasti: predsjednik Općinskog vijeća Saveza samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine Prozor (1988.-1990.), načelnik PS Rama – Prozor (1990.-1993.), pomoćnik te zamjenik ministra MUP-a HR HB (1993.-1995.), član predsjedništva HDZ-a BiH (1994.-1996.), član te predsjednik Upravnog odbora HPT-a (1994.-1998.), zastupnik u Skupštini Hercegovačko-neretvanske županije (1996.-1998.), član Predsjedništva Matice hrvatske Mostar (2000.-2002.), ravnatelj HABENE (1995. – 2002.), osnivač Federalne novinske agencije (FENE) te zamjenik generalnog direktora FENE. Pukovnik je.

Na Odjelu za humanističke znanosti Sveučilišta u Splitu 2004. godine biran je u znanstveno-nastavno zvanje docenta. U znanstveno-nastavno zvanje izvanrednoga profesora biran je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu 2007., a u zvanje redovitoga profesora na istom je fakultetu biran 2011. godine.

Na Filozofskom fakultetu u Splitu, od 2005.-2007. bio je pročelnik Odsjeka za hrvatski jezik i književnost, te predsjednik Etičkoga povjerenstva (2007.-2010.), a od 2015. Predstojnik je katedre za književnost i kulturu.

Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu predaje kolegije: Hrvatska usmena književnost (Hrvatski jezik i književnost, preddiplomski studij), Hrvatska tradicijska kultura u europskom kontekstu (Hrvatski jezik i književnost, diplomski studij), Književnost i zbilja (Hrvatski jezik i književnost, diplomski studij) i Povijesne predaje (Hrvatski jezik i književnost, diplomski studij). Predavao je i kolegije: Teorija književnosti (Hrvatski jezik i književnost, preddiplomski studij), Svjetska književnost (Hrvatski jezik i književnost, stari program), Književni praktikum (Hrvatski jezik i književnost, stari program), Hrvatska književnost katoličke obnove i prvog

prosvjetiteljstva, (Hrvatski jezik i književnost, preddiplomski studij), Hrvatska književnost predrealizma, realizma i moderne (Hrvatski jezik i književnost, preddiplomski studij).

Kao gostujući profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru od 2007. do 2012. godine obnašao je dužnost prodekana za znanost. Profesor je i mentor na poslijediplomskim doktorskim studijima: *Hrvatska kultura i civilizacija*, te *Kroatistika* na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu; *Humanističke znanosti* na Filozofskom fakultetu u Splitu; te *Jezici i kulture u kontaktu* na Filozofskom fakultetu u Mostaru. Ekspert je pri Ministarstvu nauke Crne Gore. Pod njegovim mentorstvom napisana su i obranjena 544 diplomska i završna rada na filozofskim fakultetima u Splitu i Mostaru.

Predstojnik je Katedre za književnost i kulturu na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu.

Objavio je do svibnja 2015. godine 130 znanstvenih radova te 147 prikaza, književnih kritika, ekspertiza i popularnih radova, autor je 10 znanstvenih knjiga te po jednog fakultetskog udžbenika i priručnika; urednik je u ediciji Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u sto knjiga. O njegovim je djelima objavljeno nekoliko znanstvenih i stručnih radova, eseja, te preko stotinu prikaza. Uspio je snimiti i sačuvati velik dio kulturne baštine i motivirati studente da snime golem broj primjera nematerijalne kulturne baštine.

Član je Hrvatskoga filološkog društva, Matice hrvatske, Književnoga kruga Split. Redoviti je član Hrvatskog društva za znanost i umjetnost Bosne i Hercegovine.

Predsjednik Republike Hrvatske odlikovao ga je *Redom hrvatskoga trolista, Spomenicom domovinske zahvalnosti* i *Spomenicom Domovinskoga rata*.

Dobitnik je priznanja *Top 20 profesora na fakultetima u akademskoj godini 2013./2014. - po izboru studenata -*.

Uvršten je u leksikone i enciklopedije: Hrvatsku enciklopediju Bosne i Hercegovine; Biografsku enciklopediju vodećih ličnosti Hrvatske. Marko Dragić, uvršten je među 3000 izvanredno uspješnih ljudi u ekonomiji, politici, znanosti, kulturi, umjetnosti i športu od međunarodne, nacionalne i regionalne važnosti, u 1. izdanju Bibliografske enciklopedije vodećih žena i muškaraca Hrvatske, osnivača i izdavača Ralpha Hübnera, koja je 2011., u nakladi „Hübners Who is Who“, tiskana u Švicarskoj, a objavljena u 11 europskih država. Među više od 60000 uglednih i utjecajnih osoba iz svih područja ljudskog djelovanja u publikaciji Who's in the World 2013., Marko Dragić je u dvije godine (2013.

i 2014.) uvršten u ovu prestižnu publikaciju koja je od 1898. godine standard za pouzdanost i sveobuhvatnost biografskih podataka najznačajnijih osoba na svijetu. Oženjen je i otac troje djece: supruga Kata (1960.), djeca: Josip, dipl. iur. (1981.), dr. sc. Helena (1983.), Marija, mag. soc. rada (1988.).

Zahvale i posveta

Hvala dragome Bogu, tvorcu svih stvari, vječnom i neiscrpnom nadahnuću svega moga stvaranja!

Ovaj je rad nastao zahvaljujući pomoći mnogih mi dragih ljudi. Stoga dugujem zahvalnost svima onima koji su mi na bilo koji način omogućili da rad ugleda svjetlo dana.
Ponajprije hvala mojoj obitelji, posebice mojim dragim roditeljima koji su mi uvijek bili utočište i sigurna luka. Zbog njih, njihova življenja u ljubavi prema svemu hrvatskome i tradicijskome, počela sam i razmišljati o ovome pothvatu. Oni su i moji najveći izvori saznanja od djetinjstva.
Posebna zahvalnost ide mome mentoru, prof. dr. Marku Dragiću bez kojega ova avantura ne bi uspjela. U svakome trenutku raspoloživ i bezuvjetna potpora; nesebično je pomagao, savjetovao, ohrabrivao i nadasve vjerovao u ono što činim.
Hvala svim mojim časnim sestrama koje su imale razumijevanja za moj rad, posebice onima koje su to činile svojim savjetima, sugestijama i iskustvom življenja tradicijskoga.
Također, hvala svim kazivačicama i kazivačima, svim prijateljima, dobrim ljudima koji su mi otvarali vrata knjižnica i arhiva i svima onima koji su na bilo koji način sudjelovali u stvaranju ovoga rada.

Posvećujem svome pok. profesoru i ocu Stanku i majci Regini koja je često revnije od mene skupljala i bilježila bisere neiscrpne nam baštine.

s. Zorica Jurilj

Sažetak

Doktorska disertacija ***Poetika hrvatske usmene književnosti širokobriješkoga kraja u kontekstu tradicijske kulture*** bavit će se poetikom hrvatske usmene književnosti u kontekstu tradicijske kulture puka Širokoga Brijega i njegove okolice. Bit će govora o svjetovnim i vjerskim usmenim lirskim pjesmama, predajama i legendama, paremiologiji i drugim vrstama usmene književnosti, duhovnosti puka, njegovim vjerovanjima, narodnom jeziku, bolestima i načinima liječenja bolesti, tradicijskim mjerama, pučkim igrama, nošnji, prehrani, položaju žene u tradicionalno patrijarhalnom kraju. Usporedit će se slike života nekad i danas, tražiti sličnosti i razlike i međusobne poveznice. Posebice će biti naglašena neraskidiva veza ljudi ovoga podneblja s Bogom i Božjom voljom. Čitav je život ovih ljudi bio protkan molitvom. S molitvom su se rađali, s njom su živjeli i umirali. Vjera u Boga duboko je urezana u svijest ovoga naroda i bila je zadovoljštinom za sve patnje koje je podnosio kroz svoju povijest.

Govorit će se o tome kako su ljudi iz ovih krajeva uvijek, iz različitih razloga, odlazili, ali i kad su odlazili i naseljavali cijeli svijet, nisu zaboravljali svoju zemlju, svoje pretke, običaje. I u dijaspori su disali kao Hercegovci. Zato ni mi, s mjesta starih ognjišta, nemamo pravo doći na stećke i grobove naših predaka, a ne svjedočiti životom o njima i prošlim, teškim i svetim vremenima.

Tradicijska je kultura jedan od najvažnijih i najprepoznatljivijih elemenata identiteta nekoga društva. Ona obogaćuje, ali i nadograđuje kulturu nekog naroda, svjedoči o njegovoj povijesti. Baština jednoga naroda ključna je i za očuvanje njegovoga kolektivnog pamćenja. Tradicijska se kultura mora čuvati jer je to spomenik koji govori o kulturnoj nazočnosti ljudi na nekom području. Ti su spomenici vrijedni i zbog svoje autentičnosti i duboke povezanosti s tlom i ljudima koji su tu živjeli. Na taj se način može govoriti o životnim spoznajama ljudi u prošlosti i o svemu onom što ih je okruživalo. Nijednoj tuđinskoj vlasti nije uspjelo uništiti tradicijsko, hrvatsko hercegovačko stvaralaštvo. Nijedna nije mogla izbrisati ono što su stoljećima naše bake i djedovi nosili u svojim srcima i zborili svojim usnama. To je ono što nas obvezuje na primjereno djelovanje, to je dug prošlim i zalog budućim naraštajima.

Hrvatska tradicijska kultura nikada nije mrzila druge i drukčije, nikada nije tražila osvetu; ona je samo znala kritizirati zlo.

Naše ljude treba opet i više senzibilizirati za važnost i nužnost čuvanja tradicije i tradicijskih vrijednosti. Bez znanja o svojoj prošlosti nijedan narod ne može razmišljati o svojoj sadašnjosti, a ni o svojoj budućnosti.
Izučavanje usmene književnosti je izniman doprinos filologiji, antropologiji, etnologiji, teologiji, psihologiji jednoga naroda i kraja.

Ključne riječi: usmena književnost, poetika, lirska i epska poezija, duhovnost, svagdanji život, tradicijska kultura.

Summary

Doctoral dissertation ***Poetics of Croatian oral literature in the context of the communities of Siroki Brijeg traditional culture*** will deal with the poetics of Croatian oral literature in the context of the traditional culture of the people of Široki Brijeg and its surroundings. It will be talked about secular and religious oral lyrical poems, tales and legends, proverbs and other forms of oral literature, the spirituality of people, their beliefs, the national language, diseases and treatments for the disease, traditional measures, popular games, costumes, food, position of women in traditionally patriarchal communities. It will be compared images of life then and now and also looked for similarities, differences and mutual links between images. In particular will be emphasized unbreakable connection between people of this region with God and God's will. The whole their lives were interwoven with prayer. They have been born, lived and died with prayers. Faith in God is deeply embedded in the consciousness of this nation and it was reparation for all that the suffering people have endured throughout their history.

It will be talked about how people from this area always, for different reasons, left their country, and when they left and settled the whole world, they didn't forget their country, their ancestors, traditions. Overseas and everywhere in the world they were as Herzegovinian people.

Today we are from the places of the old homes and we do not have the right to come to the tombstones and graves of our ancestors and testify about their lives and their past, about difficult and holy times. Traditional culture is one of the most important and the most recognizable elements of the identity of a certain society. It enriches, but also builds a culture of people, bears witness to its history. The heritage of a nation is essential for the preservation of its collective memory. Traditional culture must be kept because it is a monument witness of the cultural presence of people in a given area. These monuments are valuable because of their authenticity and deep connection with the land and the people who lived there. So, we can speak about knowledge of people in the past and about everything that surrounded them. No foreign government succeeded to destroy the traditional, Croatian Herzegovinian creativity. Nothing could erase what for centuries our ancestors carried in their hearts and spoke with their lips. This is what we are committed to act in appropriate way and it is a debt to long past and pledge to future generations.

Croatian traditional culture has never hated another and different, never sought revenge; it just knew to criticize evil. Our people need to again and more sensitized to the importance and the necessity of preserving the traditions and traditional values. Without the knowledge of his past no people can think about their present and nor about its future. The study of oral literature is an exceptional contribution to philology, anthropology, ethnology, theology, psychology of a people and their culture.

Keywords: oral literature, poetry, lyric and epic poetry, spirituality, daily life, traditional culture.

KAZALO

Podatci o mentoru 5

Zahvale i posveta 8

Sažetak 9

Summary 11

UVOD 20

1. SUSTAV USMENE KNJIŽEVNOSTI 24

2. USMENE LIRSKE PJESME 29

2.1. Putnička *pisma* 30

2.2. Brojkavica (brojalica, broja, džotavica) 31

2.3. Ganga 31

2.4. Uspavanke 32

2.5. Pjesme uz kolo 33

2.6. Narodna kola 34

2.7. Sadržaj pjesama 36

2.8. Tradicijska glazbala 49

3. VJERSKA USMENA LIRIKA 51

3.1. Svete *pisme* 52

3.2. Sadržaj molitve 55

3.3. Svakodnevna molitva 56

3.4. Molitva krunice 56

3.5. *Slavodobitna* (Isusova) krunica 57

3.6. Sadržaj Isusove Krunice 58

3.7. Jutarnje molitve 61

3.8. Korizmene molitve 62

3.9. Večernje molitve 67
3.10. Prigodne molitve 69
3.11. Molitva hercegovačkih sestara franjevki 70
3.12. Molitva djece 73
3.13. Blagoslov i škropljenje 74
4. USMENA EPSKA POEZIJA 77
5. USMENE PRIČE (PRIPOVIJETKE) 87
5.1 Povijesne predaje 87
5.1.1. Stećci 88
5.1.2. Zavjetni grobovi 93
5.1.3. Tetoviranje (križićanje) 95
5.1.4. Hajduci 97
5.2. Etiološke predaje 100
5.3. Mitske predaje 105
5.3.1. Vile 105
5.3.2. Lastavica 106
5.3.3. Tri sunca 107
5.3.4. Pčele 107
5.4. Demonološke predaje 107
5.4.1. Vještica 108
5.4.2. Đavao 109
5.4.3. Kučibaba i Babaroga 110
5.4.4. Zaštita od demonskih sila i nevolja 111
5.5. Pričanja iz života 112
5.6. Anegdote 114
5.7. Vicevi 119

6. DRAMA (FOLKLORNO KAZALIŠTE) 121
7. RETORIČKI (GOVORNIČKI) OBLICI 123
7.1. Kletve, zakletve, psovke 123
7.2. Blagoslovi 126
7.3. Brzalice 127
7.4. Brojalice 127
7.5. Pozdravi Hercegovaca 131
8. MIKROSTRUKTURE 132
8.1. Poslovice 132
8.2. Izreke 145
8.2.1. Izreke o vremenu 147
8.3. Spominjanje Božjega imena 148
8.4. Zagonetke 150
8.5. Poredbe 151
8.6. Poredbe kao etičke odrednice 153
8.7. Česti izrazi 155
8.8. Upadice, uzrečice 157
9. BLAGDANI 158
9.1. Korizma – posebno molitveno vrijeme 158
9.2. Uskrs, uskrsno vrijeme 161
9.3. Vrijeme kroz godinu 163
9.4. Došašće 168
9.5. Božićno vrijeme 170
10. LITURGIJSKI I SAKRAMENTALNI ŽIVOT 173
10.1. Krštenje 173
10.2. Krizma (potvrda) 174

10.3. Sveta ispovijed ... 175
10.4. Sveta pričest ... 175
10.5. Svećenički red ... 175
10.6. Ženidba ... 175
10.7. Bolesničko pomazanje ... 177
10.8. Smrt ... 177
11. SUJEVJERJA I DIVINACIJE ... 178
11.1. Sujevjerja vezana uz čovjekov život i rad ... 180
11.2. Zloguke životinje i ptice ... 184
11.3. Pučka meteorologija ... 185
11.4. Divinacije po danima, mjesecima, svecima ... 186
11.5. Tumačenje snova ... 189
12. PUK I SVAGDANJI ŽIVOT ... 191
12.1. Tradicijska hrana ... 194
12.1.1. Priprema jela ... 194
12.2. Kruh naš svagdašnji ... 196
12.3. Jela od mesa ... 198
12.4. *Bili* smok ... 200
12.5. Jela od povrća (zelen, zeljija) ... 201
12.6. Jela od žita ... 202
12.7. Piće ... 203
12.8. Slatkarije ... 205
12.9. Blagdanska '*rana* ... 205
12.10. Post i nemrs ... 207
12.11. Godine gladi ... 209
12.12. Hrana u poslovicama i pjesmama ... 210

12.13. Starinska odjeća 211
12.13.1. Materijali narodne nošnje 212
12.14. Vrste *pris(v)laka* 214
12.15. Ženska nošnja 215
12.16. Muška nošnja 217
12.17. Dječja odjeća 218
12.18. Nošnja za *mladu* 218
12.19. Torbe 219
12.20. Trećarice (trećoredice) 220
12.21. Tradicijska nošnja u pjesmama i poslovicama 221
12.22. Tradicijske mjere 223
12.22.1. Dužinske mjere 224
12.22.2. Vremenske mjere 226
12.22.3. Težinske mjere 228
12.22.4. Zapreminske mjere 230
12.22.5. Meteorološke odrednice 233
12.22.6. Ostale mjere 233
13. PUČKA MEDICINA 235
13.1. Prvi *likari* u Hercegovini 236
13.2. Liječenje duše i tila 238
13.3. Tradicijska medicina 240
13.4. Bolešćurine i likarije protiv njih 241
13.4.1. Liječenje molitvom, postom, *zavitom* 246
13.4.2. Sveci *specijalisti* za bolesti 248
14. STARINSKE IGRE 252
15. DOMAĆE ŽIVOTINJE U TRADICIJSKOJ KULTURI 256

15.1. Imena životinja 270
15.2. Domaće životinje u poslovicama 274
16. ŽENA U HERCEGOVAČKOJ TRADICIONALNOJ SREDINI 277
16.1. Hercegovačka uzor žena 278
16.2. Žena u patrijarhalnoj hercegovačkoj sredini 282
16.3. Od *diteta* do *neve* 283
16.4. Odlazak u novu obitelj 284
16.5. Tradicijske pogrdnice o ženama 287
16.6. Žena u poslovicama 289
17. NARODNI JEZIK 292
17.1. Jezik Hercegovaca sa Širokoga *Briga* 293
17.2. Osobitosti tradicijskoga jezika 294
17.3. Početci pismenosti 298
17.4. Početnica 302
17.5. Pismo 303
17.6. Spomenar 304
18. ANTROPONIMIJA 307
18.1. Osobna imena 308
18.2. Prezimena 308
18.3. Nadimci 310
18.4. Muški nadimci 311
18.5. Ženski nadimci 313
18.6. Obiteljski nadimci 314
18.7. Rodbinski nazivi 315
RJEČNIK 317
ZAKLJUČAK 333

LITERATURA 340

Izvori 348

Životopis autora 349

UVOD

Grad se Široki Brijeg smjestio na južnom dijelu BiH, na rijeku Lištiču, dvadesetak kilometara zapadno od Mostara. Sjedište je Zapadnohercegovačke županije i važnim kulturnim središtem zapadne Hercegovine. A, Hercegovina je ime dobila po **hercegu** Stjepanu Vukčiću Kosači, utemeljitelju današnje Hercegovine. Zapadna je Hercegovina mala regija na jugozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine. Zemlja je to krševita i „kršna", ali i zemlja plodnih polja, čistih izvora i snažnih rijeka. Plijeni pozornošću baš zbog svoje raznolikosti: ljutog krša i plodne nizine, bezvodnoga tla i blata. Za ovu je zemlju pjesnik Dubravko Horvatić kazao da je *kamena pustinja i bogat vrt.* Nigdje nema tako plavoga neba, nigdje sunce ljepše ne izlazi i zalazi. Na ovako malome prostoru mogu se doživjeti nepodnošljive ljetne žege, ali i snažne zimske oluje. Iako je ova zemlja stoljećima pustošena, može se ponositi svojom bogatom kulturnom baštinom. Koliko je god osebujna u svome izgledu, jednako je takva i sa svojom poviješću, kulturom. „Hrvatska kultura nastala je na temelju davne baštine, a na njezin je razvoj utjecala zatečena rimsko-ilirska kultura, a poslije bizantska i osobito zapadnoevropska kultura."[1] Najčuveniji spomenik ovoga kraja je Humačka ploča iz 11. stoljeća pisana bosančicom (starohrvatskom ćirilicom). O povijesti ovoga kraja svjedoče i *stećci,* srednjovjekovni nadgrobni spomenici, ali i mnogi drugi zapisani i očuvani književni tekstovi. „Uvijek je zapisivanje usmenih književnih tekstova bilo u osnovi borba sa zaboravom, nastojanje da ne iščeznu sažeti oblici narodne duhovnosti i kulture. Ono je u krajnjem slučaju čin odgovornosti prema baštini."[2] Hercegovina svojom klimom i položajem stvara uvjete za uzgoj ranoga voća i povrća, ali i bavljenja stočarstvom. U prošlosti ovoga kraja njive bijahu zasađene duhanom, biljkom *hraniteljicom* ovoga puka. Danas je Zapadna Hercegovina zbog svojih kulturnih, povijesnih, vjerskih spomenika, te iznimnih prirodnih potencijala, mjesto koje stvara jedinstvenu i neponovljivu turističku ponudu. Nadaleko su poznate i gastronomske ponude ovoga kraja.

Brojna kamena zdanja, ostatci gomila i gradina, svjedočanstvo su postojanja grada Širokoga Brijega i u pretpovijesno, rimsko i srednjovjekovno razdoblje. Ponad grada, na

[1] MACAN, Trpimir: *Povijest hrvatskog naroda,* Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 42.
[2] PALAMETA, Miroslav: *Diljem književne baštine,* Mostar, 1996., str. 233.

Ciganskom brdu, velika je pretpovijesna gomila. U Mokrom su temelji starokršćanske bazilike s krstionicom i svjedočanstvo su kršćanstva na ovim prostorima (5. ili 6. stoljeće). Brojni srednjovjekovni nadgrobni spomenici, stećci, svojom brojnošću i veličinom sugeriraju bogatstvo i gustu naseljenost kraja (Jelinak, Polugrina, Sajmište, Trn...). O srednjovjekovnom gradu *Mokriskiku* iznad Mokarskoga polja piše i bizantski car Konstantin Porfirogenet.

Novija se povijest kraja isključivo veže uz početak gradnje samostana na Širokome Brijegu, 1846. godine.

Komunističke su vlasti početkom pedesetih godina prošloga stoljeća grad preimenovale u Lištica (po istoimenoj rijeci koja teče kroz grad) zato što je ime Široki Brijeg konotiralo s imenom župe i samostana, a dobro je i nadaleko poznato kako su partizani gledali na „vjersko“ i što su učinili samostanu i fratrima na Širokome Brijegu.

Nakon demokratskih promjena, 1991. godine, mjestu je vraćeno ime Široki Brijeg. Zahvaljujući svom položaju, različitim povijesnim i društvenim okolnostima, širokobriješka kotlina bijaše oazom usmene književnosti i tradicijske kulture uopće, a kako je Široki Brijeg Hercegovina u malom, tako se može govoriti o usmenoj književnosti i tradicijskoj kulturi Hercegovine.

Zašto uopće istraživati i pisati o hrvatskoj usmenoj književnosti širokobriješkoga kraja, koji je smisao poetike književnosti, što ona znači u tradicijskoj kulturi nekoga kraja?

S obzirom da Široki Brijeg i njegov puk u svojoj usmenoj književnosti i tradicijskoj kulturi nose iste ili slične značajke narodnoga života i kulture čitavoga hrvatskoga katoličkoga puka u zapadnom dijelu Hercegovine, tako je moguće sagledati sve ono što ta književnost i kultura nose, moguće je govoriti o filološkome, etnološkome, teološkome, antropološkome blagu zapadnoga dijela Hercegovine.

Usmenom književnošću i tradicijskom kulturom širokobriješkoga kraja znanost se nije dovoljno i cjelovito bavila. Iznimno je malo radova koji se bave isključivo Širokim Brijegom i njegovom usmenom književnošću i tradicijskom kulturom. O duhovnom je životu ovoga kraja nešto više pisano, a o nekim dijelovima tradicijske kulture vrlo malo ili nimalo. Značajan doprinos etnološkome istraživanju ovoga kraja dali su znanstvenici radne skupine na čelu s Vlajkom Palavestrom koji su u nekoliko navrata tijekom 1967. i 1968. godine boravili na području Širokoga Brijega (nekadašnje Lištice) i koji su svoj znanstveno-istraživački rad objavili u Glasniku Zemaljskoga muzeja BiH iz 1970. čiji je cijeli broj XXIV/XXV. posvećen životu i kulturi puka Širokoga Brijega. Nakon *Glasnika*

vrlo je malo sustavnijega pristupa tradiciji Širokoga Brijega. Više je razloga zbog kojih se to činilo. Jedan je od njih svakako to što je bivši komunistički sustav zatirao sve ono što je nosilo hrvatski i katolički predznak znajući da zatiranjem tradicijskoga najviše mogu neutralizirati nacionalno. A, nacionalno je posebice izraženo, najčvršće ukorijenjeno u seljaka, najsnažnijega nositelja tradicionalnih vrijednosti.

Temeljna je hipoteza istraživanja da je usmena književnost sa svojim vrstama neodvojivi dio života Širokoga Brijega u prošlosti i da se stvarnost zrcali u svim njenim oblicima. Nije moguće promatrati tu književnost izvan života u prošlosti, ali jednako tako ona može biti i predloškom za iščitavanje tradicijske svakodnevice širokobriješkoga i hercegovačkog, katoličkog puka. Također, usporedbom svih usmenih književnih oblika s drugim znanstvenim disciplinama (antropologijom, etnologijom, filologijom, teologijom) i iščitavanjem zapisanoga moći će se bolje rekonstruirati život i sve ono što je pratilo taj život u prošlosti i izvoditi zaključci o njemu.

Dakako da će se u obzir, kao relevantnima u procjeni, nastojati uzimati svi dostupni aspekti (svagdanji život, duhovni život, povijesne /ne/prilike, mentalitet, odgoj).

Pronaći poveznice između tradicijske kulture i prikaza te kulture u različitim oblicima usmene književnosti moguće je samo uz interdisciplinarni pristup. Istraživanje će se prvenstveno temeljiti na osnovi osobnih spoznaja, osobnih terenskih zapisa, razgovora s autentičnim i relevantnim kazivačicama i kazivačima, te na temelju analiziranja već tiskane relevantne tradicijske literature (zbornika, časopisa, zbirka, antologija, knjiga...).

Cilj je rada pokazati koliko se cjelokupan život ovoga puka i u kojim sve vidovima zrcali u usmenoj lirici. Također se radom želi načiniti odmak od stereotipa koji su ovog čovjeka desetljećima prikazivali u jednom drugom svjetlu, nerijetko primitivnom i zaostalom. Cilj je također, progovoriti o uvjetima života, ali i o nalaženju lijepoga u najtežim povijesnim i političkim okolnostima; progovoriti o ponosu, dostojanstvu, nepokolebljivosti, odanosti ovoga malog čovjeka koji je i ružne stereotipe znao pretvoriti u svoju pobjedu, smijati se na svoj, ali i tuđi račun. Dakako da će se istaknuti koliko je danas važno sve ono što je očuvano, danas kad se baština, konačno i s pravom, stavlja u značajne okvire; danas kad možemo s ponosom, a bez kompleksa i upućenog nam prijezira, progovoriti i o opancima, i o guslama i o gangi. K tome, krajnje je vrijeme za ovaj pothvat jer „staroga“ još uvijek ima u našoj okolici; još uvijek, nažalost za kratko, postoje stariji ljudi, autentični i relevantni nositelji i prenositelji tradicijskoga, usmenoga blaga. Zadnji je čas za pokupiti i sačuvati bisere jedne stare evropske kulture.

Ovaj će se književni prikaz uspoređivati s postignućima srodnih znanosti i uočit će se sličnosti, razlike, odstupanja između onoga nastaloga empirijskim istraživanjima i prikaza istoga u usmenoj književnosti.
Očekivanja su da će ovaj rad potvrditi hipoteze, dostići postavljene ciljeve i rezultirati nastankom studije o tradicijskoj kulturi širokobriješkoga kraja. To je dug svima onima koji su nam omogućili ostati na mjestu predaka i na ovim se prostorima zvati imenima pradjedova.

U radu se koriste znanstvene metode:

Induktivno-deduktivna metoda i metoda *deskripcije* koriste se u ususta vljivanju dosadašnjih spoznaja o nastanku i razvoju usmene književnosti na ovim prostorima. Prikupljeni materijal interpretirat će se dijelom filološki, antropološki, historijski, sociološki, teološki, etnološki. U oblikovanju rada koristit će se, i neophodan, kronološki pristup. Također, s povijesnog aspekta nužno je govoriti i pisati o uzrocima i posljedicama pojedinih stanja, razmišljanja, pojava.

Metoda *klasifikacije* služi radi preglednosti pri raščlambi usmeno-književnih vrsta i udjela tih vrsta u svakodnevnom životu ovoga hercegovačkoga puka.

Metodom *analize* iščitavaju se zapisi usmene književnosti i na osnovu njih utvrdit će se uvjeti života ljudi, povijesne i političke prilike, ukorijenjenost u tradicionalno i duhovno, stoljetna premišljanja i vjerovanja i poslovična snalažljivost puka u najtežim vremenima.

Metoda *komparativne analize* koristi se za uspoređivanje prikupljene usmene građe i spoznaja pomoćnih studija. Utvrđuju se zajedničke značajke, moguća odstupanja i nastoje produbiti spoznaje. Istraživanje će dakako, obuhvaćati i suvremeno stanje jer se jedino tako mogu usporediti, komparativnom analizom utvrditi, razlike i sličnosti s prošlošću, jedino tako razumjeti život u svoj njegovoj punini.

Metodom *sinteze* iznose se zaključci o sveprisutnosti usmene književnosti u svim sferama života ovoga puka; utvrdit će se kako su ljudi sav svoj život protkali pojedinim vrstama usmene književnosti.

1. SUSTAV USMENE KNJIŽEVNOSTI

Proučavati usmenu književnost i suditi o toj društvenoj pojavi znači spoznavati o životu ljudi, njihovim razmišljanjima, moralnim i duhovnim vrednotama, uvjetima života, mentalitetu, odgoju i svemu onome što ljude prati tijekom života. „Proučavanje usmenoknjiževnih tekstova je proces koji zahtijeva usmjeravanje znanstvenog interesa na prošlost i na dokumentaciju koja svoje informacije prenosi putem tradicionalnih medija kao što su pergament, papir ili kamena ploča... Usmena je književnost u prošlosti nastajala u mnogim društvima i to prije nastanka pisma. Prijenos informacija išao je usmenim putom i osnovni medij je bio čovjek sa svojim govorom ili pjevanjem.“[3]

Još je Aristotel u svojoj *Poetici* naglašavao spoznajnu vrijednost književnosti i to da je edukativnija od bilo koje društvene znanosti. Ona je jedina kadra vjerno oslikati cjelovitost ljudskoga društvenog i duhovnog života. „Po svojoj je naravi složena; s jedne je strane umjetnička kreacija, s druge sredstvo i odraz misaonih gibanja i kulturnih ostvarenja. Iako joj je estetski doživljaj bitan, u sebi odražava duhovni i društveni život određenog prostora i vremena.“[4] Gdje god je postojala književnost, postojao je i sud o toj književnosti.

Poetika (grč. *poietikos* - pjesnički) proučava načela književnosti, pjesničko je umijeće, znanosto pjesništvu; bavi se stilistikom i posebnostima stvaralaštva jednoga čovjeka, naroda, književne skupine. U osnovi je to tradicija proučavanja književnosti koja vuče podrijetlo od Aristotelove *Poetike*, a poslije se razvijala promišljanjem oblikovnih aspekata umjetničkoga djela.

Teorija se književnosti često naziva poetikom i to je tradicionalan naziv za stvaranje književnih djela. Danas se poetikom imenuju samo uži dijelovi teorije književnosti, npr.: poetika pojedinih književnih pravaca, pojedinih pisaca ili književne vrste.

Usmena književnost je najstarija vrsta književnosti i preduvjet je nastanka pisanoj; nebrojena su pisana djela koja su nastajala na izvorima usmene književnosti. Po Josipu Kekezu, u povijesnom suodnosu usmene i pisane književnosti, postojale su tri faze:

[3] BABIĆ, Vanda; VEKIĆ, Denis: *Smisao i značaj suvremenih medija u prikupljanju i proučavanju hrvatske usmenoknjiževne baštine;* In Medias Res, (časopis Filozofije medija); Vol. 2., br. 2., 2013., str. 163.

[4] ŠIMUNDŽA, Drago: *Bog u djelima hrvatskih pisaca I,* MH, Zagreb, MMIV., str. 13.

1. agrafijska – postoji isključivo usmena književnost, a traje cijelo agrafijsko razdoblje do pojave pisane književnosti;
2. usmena i pisana književnost s prevladavanjem usmene književnosti, a traje od početka pismenosti do II. svjetskog rata;
3. usmena i pisana književnost s prevladavanjem pisane književnosti, traje od II. svjetskog rata do današnjih dana, stvaralački i izvedbeni kontekst brže se mijenjao negoli kroz čitavo prošlo tisućljeće.[5]

Ponekad se usmenu književnost terminologizira kao narodnu književnost čime se naglašava njezin način nastanka: nastala u narodu, nepoznat joj je autor i točno vrijeme nastanka.

Od razdoblja humanizma i renesanse, počinje se vrednovati narodno stvaralaštvo, zaslužena se pozornost pridaje i običnim ljudima. Francuski pisac Michel de Montaigne (1533.-1592.) oduševljava se narodnom poezijom i to je vrijeme početka naziva *narodna* književnost.

Pod općim izrazom *narodna književnost* obuhvaća se danas izvanredno bogata i raznolika književna stvarnost, koja ima svoju dugu povijest, svoj razvojni tok, mijene, uspone i, sasvim razumljivo, povremene padove, i svoju završnu, zaključnu misao.[6]

Intenzivnijim zapisivanjem i proučavanjem usmene književnosti počelo se u 18. stoljeću. Nijemac Johann Gottfried Herder (1744.-1803.) je pionir toga posla. U svoje je djelo *Narodne pjesme* uvrstio i Geteov prijevod *Hasanaginice* i tri pjesme iz *Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga* Andrije Kačića Miočića.

Usmena je književnost imenovana i *anonimnom, seljačkom, pučkom, tradicionalnom.* U Hrvatskoj se, pod utjecajem i velikom dominacijom Seljačke stranke, ova književnost imenovala seljačkom, a neki su je povjesničari zvali pučkom. U Njemačkoj se i danas zove tradicionalnom, a u Engleskoj je *folklorna* književnost.

Usmenu je književnost narod stvarao stoljećima, čuvao, prenosio naraštajima usmenim prepričavanjima sve dok se jednom nije zapisala, dok nisu sakupljači blaga otkinuli od zaborava najljepše stranice ljudske povijesti.

Nažalost, bivši su politički sustavi uništavali sve ono što je imalo katolički i nacionalni predznak. Sve su tradicijske vrijednosti proglašavali zaostalim tvorevinama rezerviranim

[5] KEKEZ, Josip: *Usmena književnost,* u *Uvod u književnost, teorija, metodologija*(uredili ŠKREB, Zdenko; STAMAĆ, Ante), Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1998., str. 134.
[6] ČUBELIĆ, Tvrtko: *Narodna književnost,* u *Uvod u književnost* (uredili PETRE, Fran; ŠKREB, Zdenko), Znanje, Zagreb, 1961., str. 68.-69.

samo za ruralne sredine. Tom je i takvom stanju pogodovalo i prodiranje *modernoga* u ovim krajevima. Galopirajuća urbanizacija itekako je uzela maha i prijeti gubitkom i nestankom iznimno vrijedne usmene književnosti i tradicijske kulture jednoga naroda. Sve je staro zamijenjeno nekim novim oblicima, gubi se tradicijski mentalitet i način razmišljanja.

1. Fotografija govori više od riječi

Stoga je nužno intezivno pretražiti i očuvati ono najvrjednije u narodu, ono što nosi duh naroda, a to je tradicija. Zadnji je trenutak za taj pothvat jer lagano nestaju, izumiru kazivači, živi nositelji jednoga povijesnog vremena i života. „Plinije kaže da je običaj najbolji učitelj svih stvari, da je običaj stup oko kojeg se obavlja javno mišljenje. Dio je narodnoga života, dokaz visine kulturne baštine i svega što je najplemenitije u životu.“[7] Proučavanje tradicije nije moguće bez etnološkog, antropološkog, teološkog, povijesnog, arheološkog, psihološkog, sociološkog pristupa i samim tim je značajan doprinos svim ovim disciplinama.

Jasno je da nije moguće iscrpiti svo bogatstvo, ali svaka napisana riječ je dug svima onima koji su u iznimno teškim životnim uvjetima sačuvali vjerski i nacionalni identitet ovoga kraja.

Na sreću, u novije vrijeme, kulturno-umjetnička društva kojih je svakim danom sve više, trude se njegovati tradiciju i od zaborava otrgnuti iznimno značajan dio kulture hercegovačkoga naroda.

[7] CVITANOVIĆ, fra Anđeo: *Narodni običaji, vjerski i duhovni život Sućurja,* “Franjo Kluz“ – Omiš; Zaostrog, 1996. str. 6.

Sva se usmena književnost može podijeliti na:

- **lirsku poeziju**
- **epsku poeziju**
- **priče (pripovijetke)**
- **dramu (folklorno kazalište)**
- **retoričke (usmenogovorničke) oblike**
- **mikrostrukture (poslovice, zagonetke)**[8]

[8] Podjela prema DRAGIĆ, Marko: *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti,* (FF Split), Split, 2008.

2. USMENE LIRSKE PJESME

Najrašireniji dio usmene književnosti je lirska pjesma. Lirske su pjesme najmnogobrojnija usmenoknjiževna vrsta, a obuhvaćaju vjerskui svjetovnu liriku.[9] Iako razlike među pjesmama nisu velike, moguće je napraviti podjelu lirskih pjesama na **svjetovnu** i **vjersku** usmenu liriku.

Ne bijaše u Hercegovini život uvijek *pjesma*, ali pjesma im bijaše svakodnevnom pratiteljicom. Izražavala je neposredna osjećanja i zapažanja, a nastajala je u najužoj vezi sa stvarnim društvenim životom; njemu je bila okrenuta, iz njega je za vlastiti život crpila sokove, u njemu su bili uvjeti njena postanka, razvoja i promjena.[10] Uz pjesmu se radilo, rađalo, uspavljivalo, slavilo, tugovalo, umiralo...

U ***svjetovnu usmenu liriku*** spadaju:

1. Mitske pjesme
2. Obredne pjesme
3. Posleničke pjesme
4. Povijesne pjesme
5. Ljubavne pjesme
6. Romance
7. Balade
8. Šaljive pjesme
9. Bećarac, ganga, brojkavica, džotavica

„Neka čovjek uči, nikad neće znati,
što njega nauči pjevat narav mati.“
Petar Kanižlić

U hercegovačkom se kraju ništa nije događalo bez pjesme. Pjesma je koračala sa svojim pukom u svim trenutcima njegova života. Svaki je posao puk pretvarao u pjesmu i svoju pobjedu. U svim se prigodama pjevalo. Pjevalo se nedjeljom, svetkovinama, na

[9] *Isto*, str. 15.
[10] ČUBELIĆ, Tvrtko: *Književni leksikon,* Riječka tiskara - Rijeka, Zagreb, 1972., str. 334.

dernecima i *silima*. Pjevalo je cijelo selo i kod kosidbe, vršidbe, sjetve, trganja, žetve, zamjenjujući tako zvuk srpova, kosa, plugova. Pjevalo se kad su krmad *skičala*, kad se pekla rakija; u čobanluku su djevojke sa svojim *drúgama* pjevale prikraćujući duge čobanske dane; pjevao je Hercegovac polazeći na posao, ali i otklanjajući umor iza teške *rađe*. Ženidbe, krštenja i rođenja djece bili su veselje za cijeli puk, a nijedno veselje nije išlo bez pjesme. Pjevalo se, u nešto drukčijem tonu, kad su naši mladići odlazili u vojsku. Iza svake bi se mise u kolo hvatalo, pjevalo, gangalo. Pjesmom se pratilo i zvalo djevojku u novu kuću. I djecu se uspavljivalo uz pjesmu. Majka doji dijete pa mu pjeva *dičinju pismu.* Čim bi se ljudi negdje sastali, *pala* bi pjesma. „*Oćemo li jednu ponaški sorit?"* čulo bi se pitanje.

Hrvati u Hercegovini su također i plesali, igrali kola. Bilo bi pjevanja i plesa uz pratnju narodnih glazbala, ali i *nasuvo.*

Dakle, Hercegovci su živjeli o pjesmi i s pjesmom. Po načinu pjevanja i prigodama u kojima su pjevane pjesme bi se se mogle podijeliti na: *putničke pisme, brojkavice (brojalice, broje, džotavice), gangu, svete (pisme kod mise), uspavanke, pisme uz kolo, pisme uz gusle.*

2.1. Putnička *pisma*

Putničko je pjevanje jako staro pjevanje, a danas ga izvode samo rijetki i u rijetkim prigodama. Nekada ga se pjevalo za vrijeme putovanja, kod crkve, na neke svetkovine, na Božić kod kuće, u svatovima, različitim obiteljskim veseljima itd. Pjevalo se uz tzv. potresanje glasa. Pjesmu bi započeo pjevati pojedinac, a onda bi prihvaćali drugi, treći i tako redom, sve dok se društvo ne izreda. Sadržaj je teksta uvijek neka improvizacija, nastao bi na licu mjesta. „Dok pjevač pjeva, po starom običaju mora staviti prst u uho, priljubiti dlan uz lice, oči držati poluotvorene, a pri uobičajenim grimasama, posebice čelom, otpjevati melodiju forte."[11] Drugi bi pjevač pjesmom odgovorio na poziv.

U narodu postoji izričaj *staviti prst u uvo i zapivati* što bi značilo „ne mariti, ne brinuti ni za što".

[11] Vidi: MILETIĆ, Zdenka: *Jeka s hercegovačkog krša,* Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1988. str. 119.

Uz putničko pjevanje čulo se i *momačko pivanje*. Sadržajno je obično neka poruka, a često poziv nekoj djevojci na druženje.
Pivale su *putnički* i žene i to na svoj način. Ni ta pjesma nije bila *za bacit*, a sadržajem bi obično bila poziv svome dragome na druženje.

2.2. Brojkavica (brojalica, broja, džotavica)

Brojkavica je stara hercegovačka popijevka. Ona je nešto između *putničkoga pivanja* i *gange.* I naziv brojkavica kazuje o načinu pjevanja. To je pjevanje uistinu bilo priprosto, najobičnije *ojkanje* deseteračkih distiha u sroku. Melodijski vrlo siromašna, brojkavica je više pripovijedanje, neka glasna, *grajasta* i rastegnuta recitacija, negoli neka umjetnička pjesma. Pjevaju više pjevača, svi izgovaraju cijeli tekst.
Ove su pjesme bile neposredne, jednostavne i to su naše najkraće narodne pjesme. Sadržajno su pune hercegovačke inteligencije, humora. Dosjetljive su i često na granici provokativnoga.
Ponekad je jedan distih završena pjesma, a ponekad nadmudrivački *poziv* koji traži spretan odgovor, novi distih. Rijetko je kad pjesma bila sjetnoga raspoloženja, unatoč teškim uvjetima života u kojima su živjeli Hercegovci. Pjevalo se punim srcem i plućima, a na kraju bi se pjesme obično poduknulo, *ojkalo* usklikom ooooj. Tako je puk slao poruke preko ovih pjesama: momci djevojkama, djevojke momcima, svekrvama, majkama...
Često bi se u ovim pjesmama *džotalo,* umetalo *tange lange* u osnovni tekst pjesme. Ovakve su se brojkavice zvale *džotavice.*

Mala moja (tange lange) sve ti lake noći,
ja baraba (tange lange) kasno ću ti doći.

2.3. Ganga

„Gango moja, ja te ganga ne bi,
da se nisam rodija u tebi.“

Ako je nešto obilježilo život Hercegovaca onda je to *ganga*. To je jedna od najstarijih i najomiljenijih pučkih pjesama u Hercegovini. Dvoglasna je to popijevka. Glavni pjevač počne pjesmu, pjeva tekst i melodiju u cijelosti, a drugi pjevači, često i ne znajući tekst,

prate glavnoga pjevača, *priginju,* gangaju (pjevaju napjeve na slogove gan...gan...gan, oponašajući zvuk gusala). Na kraju bi se gange *podvriskivalo*.

Gangu pjevaju najmanje dva, tri, a često i cijela skupina pjevača. Pjevaju je i muškarci i žene. Glasovi su obično u disonantnom odnosu, a oponašaju zvuk dipala, svirale ili gusala. Tekst gange je najčešće deseterački dvostih (distih), a sadržajno je priča o životu sela. Tako se pjevala prigodom svih svečanosti, sijela, kolanja, poljskih radova, na zajedničkim putovanjima, kod ajvana...[12]

Ganga se po pjevanju razlikuje od *broje* ili *putničkoga pivanja*. Nastala je, kako kaže fra Ivan Glibotić,[13] tako što je pojednostavljenom obliku ojkanja (putničkog pjevanja, treskanja) inkorporiran zvuk oponašanja gusala ili pak jednostavno pridodana dionica oponašanja zvuka gusala. Pjevači se kod ganganja moraju složiti s glavnim pjevačem, a on mora predvoditi i nadjačati druge. „U svakoga napjeva gange početak je jednoglasan, a drugi je dio dvoglasan. Kad se glavni pjevač umori, kaže drugom potiho da *privati.*“[14]

Ganga je bila više od pjesme. Ona je pričala i o svojim tvorcima, otkrivala je podneblje gdje je nastajala, slala je poruke života i zrcalila sve ono dobro i loše što se puku događalo na ovim prostorima. „Ona je naslijeđe prošlosti i izraz umjetničkog stvaralaštva prostora na kojem se izvodi i naroda na njemu..“[15]

2.4. Uspavanke

Djeca su se rađala, odrastala i živjela uz pjesmu. Kao malenima, majke, bake, tetke su im pjevale uspavanke. Pjesme su to kojima bi se djecu umirivalo, uspavljivalo. To su najintimnije pjesme u kojima majke žele djeci miran san i svo dobro svijeta. Postoje neke poznate uspavanke koje su se pjevale svoj djeci:

Nu, nu, nunuške,
u brdu kod kruške,
tamo ti je majka

[12] Vidi: LUBURIĆ, Niko: *Duhovne popijevke iz Hercegovine,* Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1994. str. 141. prema BORAS, Pero Martin, *Folklorna glazba u Ljubuškom,* (diplomski rad), Split, 1986. str. 19.-20.

[13] Fra I. GLIBOTIĆ (1901.- 1987.) je čuveni franjevac, doktor teologije i crkvene glazbe. Bio je profesorom glazbe na FVB u Makarskoj i na Biskupskoj teologiji u Splitu. Autor je nekoliko skladba, igrokaza, knjiga.

[14] Vidi: MILETIĆ.., str. 56.

[15] ŠILIĆ, Miroslav: *Narodni plesovi, pjesme i običaji Hrvata središnje Bosne,* Hrvatska kulturna zajednica u FBiH, Krvavica, 2008., str. 28.

kolačiće pekla.

Guska patki ga, ga,
mi smo moja draga, u rodu,
niko ne smi ko nas dviu vodu.

Tašun tašun, tanana
i svilena marama,
u marami šećera,
to je ..... večera.

Tekst je uspavanke uglavnom bio improviziran. Kad djetetu pjeva pjesmu, majka s njim vodi najintimnije razgovore te je sadržaj uspavanke najčešće nježno obraćanje djetetu, rezervirano samo za dijete kojemu se upućuje. Majke bi djeci, u trenutcima plača, govorile: *„Ne da mama svoga sina, svoju curu..; neće tebe ni'ko..; ne da mama tebe nikom..“*

Ponekad bi i dječica na uranku pozdravljala svoje roditelje riječima:

Dobro jutro mamice,
dobro jutro tatice,
kako ste mi spavali,
što li ste mi sanjali?
Sanjala sam mamice,
da sam brala ružice,
ukitila kiticu
za te i za taticu.[16]

2.5. Pjesme uz kolo

Ove su se pjesme pjevale uz igranje kola. Plesači bi se uhvatili za ruke, mladići i djevojke, napravili bi zatvoreni krug i kretali se u jednu stranu. “Oko kola bi se skupilo mnoštvo naroda, a najviše žena koje bi raspravljale o curama koje su za udaju, kako izgledaju,

[16] Kazala mi s. Leonarda (Anica) Rupčić (Hardomilje, 1927.).

igraju, rumene se ili blijede."[17] Pjesme su obično bile pjevane u obliku dijaloga mladića i djevojke i bile su najčešća i najbolja prigoda za međusobno *zamiranje* mladića i djevojaka:

Ja bez tebe kolegice mila,
kao golub bez jednoga krila.

Nemoj dragi na me se ljutiti,
tebe volim i tvoja ću biti.

„Igra li u kolu dvoje zaljubljenih jedno do drugoga, niko se od prisutnih momaka ni djevojaka neće hvatati među njih. Pođe li pak kogod, da im iz neznanja ruke rastavi, želeć se između njih dvoga uhvatiti, to oni ne će dati ruke rastaviti, te će onaj na drugoj strani potražiti mjesta."[18]
Nije ishod tog *zamiranja* bio uvijek povoljan za mladića. Nekad bi se i *potpetilo.* Svjedoče tome i ovi stihovi.
Mladić:
Kaži mala bi li moja bila,
ako ne bi, voda te odnila.

Djevojka:
Prsten, vera, oboje se daje,
fala dragi, nisam za udaje.

2.6. Narodna kola

Sve su svoje plesove Hrvati u Hercegovini nazivali kolo. Termin ples im je konotirao na zapadnoeuropske plesove poput valcera. Svadbe su kao najsvečaniji čin pružale najviše prostora za kola. I crkveni godovi i velik broj okupljenih ispred crkve bili su prigodom da se zaigra kolo. U selima bi se na *gumnima* mladi nedjeljom sastajali i igralo bi se kolo. „Nije teško naučiti igrati kolo, ali je tim teže kolo voditi, jer se kolo za kolovođom kreće.

[17] DRAGIĆ, Marko: *Etnografsko-filološki prinosi tradicijskoj kulturi drniškoga kraja,* Godišnjak Titius, god.1., br.1 (2008.), str. 174.
[18] BUCONJIĆ, Nikola: *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u BiH,* (pretisak), Mostar, 1999., str. 39.

Kolovođom je dakle vazda najvještiji momak ili najvještija djevojka. Nikad kolo ne počinju svi igrači i igračice na jedanput, nego najprije otpočinje kolovođa s kojim momkom ili djevojkom, a k njima se pridružuju ostali."[19] Majka mi je pričala kako su uvijek u selu postojale cure koje su bile slobodnije, koje nisu bile *postidne* te bi one započele, povele kolo.
Kola su bila mjesta gdje su se mladi mogli očitovati tko se komu sviđa. Plesovi koje su Hercegovci najčešće izvodili su *kolanje, trusa, taraban i trojanac.*

Kolanje

Kolanje je lagani ples s laganim koracima. To je zatvoreno kolo, ruke se drže na ramenima susjednog plesača ili su spojene dolje sa strane. Plešu se tri koraka u jednom smjeru, četvrti je u suprotnome, a onda korak na staro mjesto. Pleše se uz raznovrsne popijevke.

Trusa

Trusa se pleše u kolu i to tri koraka u jednu stranu, a četvrti u suprotnu. Izvode se kao trčeći koraci s poskakivanjem i sa zamahom slobodne noge u zrak na treći i četvrti korak. Ples je to u kome se istodobno tijelo drma i trese, a ne izvodi se na zategnutim koljenima. „Ovo je igra bez ikakve glazbene pratnje pa se još zove *nasuvo*. Nosio se nakit i efektno je zveckao u ritmu koraka koji su se također čuli."[20]

Taraban

Taraban je temperamentna vrsta narodnoga plesa. Naziv je ovaj ples dobio od riječi *tarabananje* što znači da se u plesu snažno udara o pod, *tarabana* se.

Trojanac

Trojanac je zatvoreno kolo koje se igra mješovito, a mogu ga igrati samo momci. Igralo se uz *muzliku,* usnu *ramuniku* (harmoniku) ako bi je tko imao, a moglo je i bez glazbene pratnje. Držanje za ruke je najobičnije držanje za ruke. „Kad se kolo igra u lijevu stranu, momci se u pasu malo sagnu i naglašenije povedu u lijevu stranu. Ruke su kod momaka

[19] *Isto,* str. 38.
[20] Vidi: MILETIĆ..,str. 135.

u laganom, polusavijenom stavu i prilikom igre lagano treskaju rukama uz ritam. Stopala su kod trojanca ravna uz blagi udar prilikom kretanja ulijevo. Momci su u položaju blagoga polučučnja."[21]

2.7. Sadržaj pjesama

Svaki je svoj i tuđi posao puk u Hercegovini opjevao, svaki je smiješni, tužni ili radosni događaj dobio svoj odsjaj u pjesmi. Pjesmom se znalo narugati, kritizirao se neki događaj, otkrivao nečiji nestašluk, slale su se političke poruke. Pjesmom se izricalo i ono što bi u normalnim životnim okolnostima teško bilo izreći izvan pjesme:

Ide lola, piva ko trojica,
kad na vrata nema ko zobnica.

Pjesma je, dakle, bila zrcalom života ovoga naroda. Putopisac Ivan Frano Jukić je zapisao: „Blago najveće kod našeg naroda jesu njegove pjesme, koje su najstariji spomenik slavjanskog veselog značaja, visokog uobraženja i tankoumja... Svi narodi slavjanski imadu narodne pjesme, al ove ni izdaleka nemaju onih izvrstitosti s kojim se diče *ilirske pjesme.*"[22]

Melodijski su pjesme, jednako kao i duhovne popijevke, bile jako siromašne. Ne čudi što je tako s obzirom na uvjete života i na glazbenu "ne-obrazbu" ljudi ovoga kraja. Melodijsko je uvijek bilo u drugom planu jer su ove pjesme više bile priča, poezija života jednoga naroda. „Tko se ikada borio s kamenom, tvrdim hercegovačkim i zemljom suhom, bezvodnom, a suncem obasjanom, onda može shvatiti pjesmu na kraju dana, u predvečerje, kad zrikavci zriču u carstvu smilja i bosilja... A osim toga obični puk kad pjeva, ne da se mučiti. Osjetio je da se npr. s tri note može sve reći i da su mu te tri note dovoljne."[23]

Sadržajno su se pjesme najviše doticale odnosa muškarca i žene. Pripovijedalo se o ljepoti ljubavi, ali i o obostranim ljubavnim bolima i nevoljama. Šeretski se doticalo neuzvraćenih ljubavi, govorilo se o ljepoti i (ne)sposobnosti djevojke i mladića,

[21] Usp. www.kozaraethno.com/index.php; pristupljeno 4. veljače 2015.
[22] JUKIĆ, Ivan Frano: *Putopisi i istorisko-etnografski radovi,* Svjetlost, Sarajevo, 1953., str. 143.
[23] Vidi: LUBURIĆ, Niko: *Duhovne popijevke iz Hercegovine,* Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1994., str. 137.-139.

izražavala se bojazan za voljenu osobu, *pritilo* sankcijama za nepodopštine, ponekad simpatično narugalo tjelesnim i inim manama. Jednostavno, pjesmom se živjelo.[24]

Crna kosa i oči zelene,
to je majko zaludilo mene.

Crne oči prevarile mene,
crne mene, a ja ću zelene.

Crne oči rodila mi mama,
a obrve nagarila sama.

Cura mi se svidila kod mise,
ja njoj nisam što ću jadan ti sam.

Ćaća veli oženi se sine,
ja mu kažem da ću dogodine.

Dođi dragi nediljom popodne,
subota je izišla iz mode.

Dođi lolo kad ne vidi niko,
kada zaspe malo i veliko.

Dođi moje i večeras milo,
makar mene kod kuće ne bilo.

Došo lola i poveo ćuku,
obadva su jednaka u struku.

Garav lola ja njegova plavka,
volimo se al' nam ne da majka.

Gospe moja od sedam radosti,
čuvaj mene u mojoj mladosti.

I sinoć sam jednu u krevetu,
protiv glave popio tabletu.

Ja i mala jedne vire nismo,
mi kujemo brastvo i jedinstvo.

Ja imadem sedam diverova,
ne triba mi kupit svatova.

[24] Najviše sam pjesama zapisala po kazivanju moje majke Regine Jurilj (djev. Zeljko, Donji Crnač, 1941.) i njenoga brata Andrije Zeljke (Donji Crnač, 1943.), moga ujaka. Oni ih se sjećaju iz svoga djetinjstva u Donjemu Crnču i mladenaštva u Đačkome domu na Širokome Brijegu.

Ja jagoda, a moj dika grožđe,
oće grožđe da k jagodi dođe.

Ja na silo, plašilo me srilo,
Gospe moja stra ti me je bilo.

Ja ne volim lipo ni bogato,
već ja volim što je umiljato.

Ja sam baksuz među baksuzima,
nemam majke, rodila me strina.

Ja sam šnajder od curini gaća,
mene društvo divojačko plaća.

Ja se loli sakrila u doli,
lola zađe pa me opet nađe.

Ja umirem, osta moje lane,
nek se mojoj injačici svane.

Ja zapiva kroz selo se čuje,
kako moje grlo odjekuje.

Jadan ti sam moj pokojni ćaća,
ubiše me nevista i braća.

Jesen prođe ja se ne oženi,
često majka govorila meni.

Kad ja umrem posadite draču,
neka moje injačice plaču.

Kako sam je udarijo nogom,
letila je ko na mlazni pogon.

Kaži meni šikaro zelena,
je li moja mala poljubljena.

Kleto lani, davno ti je bilo,
kad je moje dolazilo milo.

Ko će mene oženit bećara,
oca nemam, a majka mi stara.

Kolegice s dogovorom ćemo,
kako jedna tako obe ćemo.

Kućo moja zaključana žicom,

zato mene zovu propalicom.

Kukavica goru razgovara,
ko će tebe moja diko stara.

Laži dragi ja te se ne bojim,
obojak si pod nogama mojim.

Lipo moje na Širokom Brigu,
jednu zovem četeri se dignu.

Mala mi se za udaju sprema,
sve gotovo samo momka nema.

Mala moja burilo te tare,
prodaj ćaću pa kupi magare.

Mala moja materina trape,
što si zbila gaće u čorape.

Mene majka daje za jedinka,
diverovi, to je moja dika.

Mesliđane ko ti bere grane,
moje grane opadaju same.

Mili Bože čuda velikoga,
kad poćera ćorav sakatoga.

Misliš dragi da za tobom venem,
kad te vidim onda te spomenem.

Misliš dragi da za tobom letim,
kad te vidim onda te se sjetim.

Moj dragane i jesi i nisi,
oženi se da vidimo čiji si.

Moj dragane moja grudo leda,
od srca se otkinuti ne da.

Moj dragane obirino tuđa,
volila te dok sam bila luđa.

Moj dragane otkad mi te nema,
mene majka za drugoga sprema.

Moj dragane, moje cmilje žuto,
volimo se, a selo je ljuto.

Moj kolega i moj rodijače,
utješi mi malu da ne plače.

Moj se dragi falio kolegi,
da kroz caka ljubio me ne bi.

Moj dragane ne bi ni ja tebe,
kroz vojničko duplirano ćebe.

Moj se dragi na me naljutio,
što mi drugi ovce povratio.

Nebo vedro, okolo šareno,
dođi diko di ti je rečeno.

Neću majko dragana rudara,
nit cestara, pa se neudala.

Neću momka koji nije ništa,
ili šofer ili mašinista.

Nemoj mala da te đava nosa,
sa momcima na valove kosa.

Nemoj mala da ti žao bude,
kad te moji svatovi probude.

Nemoj mala kazivati ko je,
poljubijo bilo lice tvoje.

Nemoj moja plakati kovilja,
moli Boga vratiću se i ja.

Neven vene i na zemlju pada,
plavi mi se lola ne dopada.

Ode dragi ne reče ni fala,
čorape mu i terluke dala.

Oj ti mala iz mojega sela,
što si tako tužna nevesela.

Oženi' se i dovedo' lajku,
prvo jutro opsova mi majku.

Pletem, vezem i čorape šaram,
sa svojim se dragim razgovaram.

Pogledaj mi u lubinu,

pa mi spremi užinu.

Privarit ću dva oka zelena,
garavoj sam loli zarečena.

Reka me je oženiti ćaća,
sa Duvanjkom što ne nosi gaća.

Selo moje i do tebe što je,
od to dvoje bit će jedno moje.

Subota se nedilji veseli,
a ja tebi moj golube bijeli.

Sunce zađe, ništa mu ne reko,
da pozdravi ko mi je daleko.

Sve se cure poudale stare,
koga čekaš i ti moja Mare.

Svekrvice velika ti hvala,
što si meni svoga sina dala.

Sveti Ante rodom iz Bekije,
nariži nam pršuta i škije.

Šta ću majko, boluje mi dika,
ajde ćeri, vidi bolesnika.

Tilovina grabovinu pita,
di moj dragi svake noći skita.

U male mi obe noge live,
šta ću od nje ne bilo je žive.

U mog dragog ima jedna mana,
naresta, a ne puši duvana.

Udaću se i ja dogodine,
da ću taman za list borovine.

Udala se, obikla se nisam,
majko moja dođi vidi di sam.

Umro babo zlato milo moje,
odma đava došo ko po svoje.

Uvik neko za nekim uzdiše,
ja za svojim draganom najviše.

Vidi momka, vidi mu kaputa,
sve na kredit, rano moja ljuta.

Vidićemo na svetog Iliju,
koja cura ima mušteriju.

Vidijo sam di se dvoje muči,
majka ćerku ašikovat uči.

Volijo me nije me zanimo,
privari me i pravo je imo.

Zapivaj mi dragane kroz selo,
kad te čujem srce mi veselo.

Zora zori eto jada moga,
goni mala iz kreveta svoga.

Zvoni treće, pop govori misu,
naše cure spremile se nisu.[25]

Pjesme su često bile lokalnoga karaktera i ticale su se konkretne djevojke, mladića i određenoga sela.

Kad zapiva Beriša i Trća,
sva Bekija popuca od smija.

Da si moja Goganova Kate,
robija bi tri godine za te.

Sinoć mi je dolazijo Gojko,
pa me pita šta radiš đevojko.

Od Mostara do Širokog Briga,
nema cure s kojom nisam liga.

Crnčanine, šta ti je na nosu,
spržijo se kovrljajuć kosu.

Malu moju satrala maršina
i još jednu babu s Kočerina.

Oj, Čabuljo, i po tebi dole,
di su naše izginule lole.

[25] Kazao mi Milan Budimir (Podbila, 1940.).

Oj, Čabuljo, visoka planino,
po tebi je čuvat ovce fino.

Oj, Čabuljo, ti se oborila,
ja na tebi mlada obolila.

Kolegice moja iz planine,
spremi barem granu jelovine.[26]

Neke su bile protkane zdravim hercegovačkim humorom:

Vuk izijo ganjci nova kenjca,
u Podgori kod svetog Vicenca.[27]

Kad bi djevojke malo *izišle iz okvira* i slobodnije se ponašale i odjenule, bile bi "nagrađene" pjesmom:

Mala moja pogospodila se,
uska suknja podašišala se.

Ne zna mala šta će od lipote,
pa sašila suknju na izvolte.[28]

U tradicionalno patrijarhalnoj Hercegovini muškarcu se štošta dopuštalo i on je mogao biti i bojdžija, i pijanac, i nevjeran, ali bi se te njegove mane kroz pjesmu veličale, glorificirale i pretvarale u uspjeh.

Oću pivat i oću galamit,
nek se nađe ko će mi zabranit.

Ženo moja i četvero mali,
kad ja pijem ti se mene mani.

Ja baraba i bija i proša,
nema cure kojoj nisam doša.

Dabogda se privrnila na me,
prikolica puna udovica.

Govore mi i govorili su,
vala Bogu naudili nisu.

[26] Ove sam stihove zapisala po kazivanju sestara Šime (1935.) i Janje (1933.) Marić iz Goranaca (Mostar).
[27] Kazao mi Jerko Ivanković (Kočerin, 1940.).
[28] Kazala mi s. Irena (Sofija) Bošnjak (Grabova Draga, 1943.).

Večeras sam ostojećke dvije,
u mejani popijo rakije.

Vaćajte se curice do mene,
dok se nisu uvatile žene.

Koga moja čakija ubode,
tom ne triba ni kruva ni vode.

Pijem, piću, dok je u litriću,
kad nestane, ja ću iz mejane.

Daj mi mala varenike kota,
pa da vidiš što te lola mota.

Kad su se cure malo *pogospodile*, počele su tražiti *bolje* te su nastale i pjesme u tom tonu:

Ovce moje lezite u toru,
evo iđe dika na motoru.

Neću momku otvoriti vrata,
koji nema šuškavca i sata.

Tri sam ljeta varala studenta,
sad me želja mlada učitelja.

Događalo se da mladić i djevojka *sile* i planiraju zajedničku budućnost, ali *umišaju* se roditelji mladića i priječe tu ljubav:

Mala moja moj te rod ne voli,
srce moje za tobom me boli.[29]

Pjesmom bi se izricali i poslovično zategnuti odnosi svekrva i nevjesta:

Svekrvice sve ti dobro želim,
živa legla mrtva se protegla.“[30]

Roditelji su mladima znali sugerirati da *beru zelje oko kuće,* da biraju bračnoga druga iz istoga sela. Udati se što bliže kući sviđalo se i djevojkama:

Imam dragog, imam u svom selu,

[29] SUTON, Jerko: *Vjerski život i običaji Zapadne Hercegovine,* Mostar, 1968. (Umnožen rukopis. Primjerak se nalazi u Franjevačkoj knjižnici u Mostaru), str. 49.
[30] Usp. MARTIĆ, Zvonko: *Vila bana zvala priko Vrana,* Zagreb-Tomislavgrad, 2010., str. 70.

a u tuđem samo za rezervu.[31]

Nakon Drugog svjetskog rata, neimaštine i nedostatka hrane na ovim prostorima, Amerika se potrudila pomoći. *Zahvalnost* Americi za taj čin stigao je kroz pjesmu:

Mala moja dobila na pluća,
jiduć jaja Trumanova vruća.

Iz Hercegovine se uvijek odlazilo. Odlazilo se u potragu za koricom kruha, za boljim životom, zbog političkih razloga:

Piši meni u Nemačku ženo,
skime spavaš je li ti studeno.

Moja mala otišla u Bačku
i odnila ..zicu junačku.

Ja se svome veselim mladiću,
iz Nemačke doćeraće fiću.

Neka je cura ostavila mladića i otišla u veliki grad, u Zagreb, ali naišla je na nepoznata prometala. Dobila je lekciju kroz pjesmu:

Malu moju prigazija trajvan,
neka, neka, i je bila ajvan.

Na ovim je prostorima uvijek bilo osjetljivo baviti se politikom. Ljudi su nekada kroz pjesmu htjeli izraziti svoje stavove, ali i to ih je znalo koštati boravka po *ćelovinama* i *golim otocima*.

Lištica se samo rijeka zove,
Široki je rodno misto moje.

Oj Široki pridiše ti ime,
pa se nemam ponositi ščime.

Druže Tito, kupiću ti fiću,
a mercedes Anti Paveliću.

Svašta ti će u našega Tite,
cura momku napravila dite.

[31] *Isto*, str. 51.

Kad je subota bila radna na državnome poslu, teško je padalo našem Hercegovcu. O tome svjedoči i stih:

Što bećara u srce udara,
cura gadna i subota radna.

Išli su momci u Bosnu, u Dalmaciju, ali morali su odati priznanje ljepoti Hercegovke:

Neću Šperke, srdelom se čuje,
ni Bosanke, gadno podukuje.[32]

U Hercegovini se sadilo puno duhana i svega ga se moralo davati na otkup u duhanske stanice. Ali, puno isplativije bijaše sam ga *križati* pa prošvercati. Što s *milicijom*?

Milicijo crna magaradi,
zašto ne daš šverceru da radi.

Milicijo oćeš li duvana,
u regruta, ko dukata žuta.

Nezadovoljstvo je raslo i *dobrovoljnim* ulaskom u poljoprivredne zadruge. Nastajale su pjesme rugalice:

Moga dragog u zadrugu uze,
mačke šiša i kokoši muze.

Odlazak u vojsku, u JNA, također je imao odjeka u narodnim pjesmama:

Oj mašino, čakija će u te,
što ti voziš lištičke regrute.

Sunce žarko razgovara dane,
ko će tebe u vojsci dragane.

Ne plač mala kad u vojsku pođem,
nego plači ako ti ne dođem.

Sve sam svoje jade pridevero,
i tebe ću mašinko gevero.

Nije bila rijetkost da odlazak u vojsku mladića "skupo košta":

Ja u vojsku, mala za drugoga,
za drugoga, za kolegu moga.

Bilo je i pjesama koje su bile vulgarne, na granici dobroga ukusa, *brezobrazne;* poznat je hercegovački provokativni, dvosmisleni i ponekad grubi izričaj:

[32] Kazala mi Marica Prskalo (djev. Stojić, G. Ograđenik, 1957.).

Mala mi se popela na drvo,
drvo krivo ja se podvirivo.

Prde mala ko jalova krava,
što zasmrdi odnija je đava.

Majko moja nisam ti nevina,
dolazijo baja s Kočerina.

U male mi gaće digdi, digdi,
volio bi da ji nema nigdi.

Kiša pada meni noge zebu,
ajde mala da pravimo bebu.

Legla mala oči zatvorila,
odrišene gaće ostavila.

Narodni je *pjesnik* znao biti još i vulgarniji, ali te su se pjesme izgovarale šaptomice, nisu bile za svačije uši.

Ima i drugih, nedeseteračkih pjesama koje su se pjevale u različitim prigodama.

U amidže, u daidže,
rekoše me oženiti,
što rekoše, pa slagaše,
ćurli danas, ćurli sutra,
nauči se ćurlikati,
zaboravi se ženiti.[33]

Kad bi se djevojke sastale u čobanluku ili negdje drugdje, mogle su se čuti i ove pjesme:

Hercegovko divna, mila,
šljiva mi uberi!
Ajd otolen, mlado momče,
šljive nisu moje.
Hercegovko divna, mila,
ja ti šljive ne bi,
samo imam srca želju,

[33] Kazao mi moj stric Andrija Jurilj (Turčinovići, 1948.).

da se javim tebi.

Uranit ću rano ja,
vidjet je li zora,
je li moja milena
sjela kraj prozora.
Prozor je otvoren,
a milene nema,
sinoć sam je ljubio,
sigurno mi drijema.

Da znaš majko što ja znam,
tukla bi me svaki dan.
Ne bi dala kruva jesti,
ni sa dragim sjesti.[34]

Bilo je i pjesama tužnoga karaktera:

Bol boluje banova Marija
bol boluje pa se gro'tom smije.
Pita je njezin brat Šćepane:
Šta je tebi banova Marijo,
Ti boluješ pa se gro'tom smiješ?
Kako se ja brate smijat neću
meni rajska otvorena vrata
i u raju moja seka Janja,
pa besidi moja seka Janja:
Što no idu tri tanka oblaka
povr' naše načinjene kule.
Ono nisu tri tanka oblaka,
nego jesu tri momka jednaka.
Jednom gore ruke do lakata,
drugom gori lice do očiju,

[34] Kazala mi s. Ksaverija (Blagica) Jurković (Zvirići, 1937.).

treći gori u voštanoj košulji.
Što no gore ruke do lakata
on za tuđe stvari privaćao,
privaćao pa ne povraćao.
Što no gori lice do očiju,
on ljubio mlađane divojke,
poljubio pa bi ostavio.
A što gori u voštanoj košulji
on zavađa momke i divojke.[35]

2.8. Tradicijska glazbala

Gusle su narodni instrument izrađen od javorova drveta dužine 60 do 65 cm. „Gusle su udilane od kljenovine, javorovine ili jasenovine. Pisma o njiman najboje kaže, od čega su:

Gusle moje drvo javorovo,

A gudalo drvo šimširovo,

Pa ste klete kožon razapete.

Na vamin je koža od jareta,

A na koži đogo od drveta,

Priko đoge strima od ždribeta.“[36]

Sastoje se od glave, drške i korita prekrivena kožom i jedne ili dvije strune napete od donjeg dijela do vrata gusala.[37] Strune su načinjene od konjske dlake, od konjskoga repa. Glava je često bila urešena likom neke životinje ili likom glave poznatog i priznatog mjesnog 'ajduka (ovisi o kraju gdje se gusle izrađuju i o značajkama kraja). Gusle proizvode zvuk tako što se gudalom povlači preko struna. „Gudalo je u polukrug savijeni

[35] Pjesmu sam čula od s. Mirjam (Filomene) Spajić (Dobrkovići, 1943). Priča s. Mirjam da bi njena baka svaki put nakon ispjevane pjesme rekla da je *najteži grij zavađati momke i divojke.*
[36] IVANIŠEVIĆ, Frano: *Poljica, narodni život i običaji,* reprint izdanja JAZU iz 1906. i neobjavljena građa, Književni krug Split, Split 1987.; http://www.ganga.hr/index.php/pisani-radovi/item/283-poljica-narodni-zivot-i-obicaji; pristupljeno 22. ožujka 2015.
[37] Usp. BORAS, Pero Martin: *Folklorna glazba u Ljubuškom,* (diplomski rad), Split, 1986. str. 47-48.

komad drveta izrađen većinom od drinovine, ima strunu,a često je izrezbareno narodnim ukrasnim šarama. Zvuk gusala je mekan i elegičan."[38]

2. (www.google.hr/search?q=gusle; pristupljeno 15. ožujka 2016.)

Diple su glazbalo s dvije cijevi, a sastoji se od tri dijela: cijev za napuhati (dulac), mješina, diple. Zvuče neprekidno, imaju svoje zračno spremište (*mišinu* od jareće kože) koje svirač s vremena na vrijeme napuše plućima. Gdje je na mješini bilo grlo jareta, tu bi se utisnula svirala, a gdje je bio pukak, tu bi se utisnula drvena cijev s ventilom, da ne izlazi zrak. Ta se cijev zove dulac. Na vrat *mišine* ugrađuju se, radi ukrasa, zubi divljeg krmka i mali rogovi šilježeta. Diple su opremljene jezičnim piskom izrađenim od zove. Sviraju se sa šest prstiju, (po tri prsta svake ruke).[39]

3. (www.google.hr/search?q=hercegovačke+diple; pristupljeno 15. ožujka 2016.)

Svirala je puhački instrument izrađen od jednog komada drveta, drijena ili kljena, ali s dvije cijevi s rupicama; desna je cijev za prebiranje, a lijeva za pratnju. Dio koji se prislanja ustima zove se *dušica.* Imaju kvalitetan zvuk, ali i vrlo su lijepo urešene rezbarijama različitih hercegovačkih motiva.

[38] *Isto.*
[39] Usp. www. free-ka.htnet.hr/narodna umjetnost/glazbalav.htm; pristupljeno 27. veljače 2015.

4. (www.google.hr/search?q=svirala;pristupljeno 15. ožujka 2016.)

Ćurlik, frula je drveni puhački instrument s jednom cijevi koja ima šest rupica. Izrađuju se ručno, od javorova ili kljenova drveta. I frula je instrument s vrhunskom rezbarijom i na njenom se drvetu očituje umijeće samoukih narodnih majstora rezbarenja.

5. (www.google.hr/search?q=frula; pristupljeno 21. ožujka 2016.)

Nekada su se izrađivanjem jednostavnih glazbala bavila i djeca. U proljeće bi od mladog javorovog drveta proizvodili *ćurlike. Zasicali* bi grane, pravili rupice na kori i tukli drugim drvetom po kori kako bi se odvojila od drveta. Sve je to bilo popraćeno pjesmom:

Poskoč koro od drveta,
kono miščić od jareta![40]

3. VJERSKA USMENA LIRIKA

[40] Kazala mi moja majka.

Hrvati su po dolasku u novu postojbinu, u stoljeću sedmom, a pod utjecajem Rimljana, prihvatili kršćanstvo i latinski jezik. To je razlogom iznimno vrijedne ostavštine religiozne lirike. Hercegovački je puk pjesmama pratio liturgijsku, crkvenu godinu. Svaki bi posao počinjali *U Ime Oca i Sina i Duha Svetoga* i na početku bi svakoga posla zamolili pomoć od Boga i Blažene Gospe. Tako je bilo i na početku pjevanja:

Pomoz Bože i Blažena Gospe,
što velimo da se veselimo.
A da bi nas Majka ne žalila,
već svu braću redom iženila.
Sve imenom pod ovim s(l)imenom,
a sve redom, pod čađavom gredom.[41]

Vjersku usmenu liriku čine:
1. Adventske i božićne pjesme.
2. Korizmene i uskrsne pjesme
3. Molitvene usmene pjesme.
4. Prenja
5. Versificirane legende
6. Romarske pjesme.

3.1. Svete *pisme*

Malo se može govoriti o tradicijskoj duhovnoj glazbi i glazbenoj kulturi Hercegovaca. Razlog se može naći u činjenici kako su i samostani i župe bile opustošene dolaskom i dugim boravkom Turaka na ovim prostorima. „Fra Dominik Mandić kaže da se 'u Hercegovini tih četiri stotine godina nije čulo druge glazbe osim plača i jauka potištene raje'.“[42]

Tek u zadnjim godinama turskoga vladanja počinje glazbeno buđenje, a onda i stvaranje bogatoga opusa raznovrsnih popijevki koje su dijelom kulture jednoga naroda koji rado pjeva. I ovo se glazbeno buđenje u bivšoj Jugoslaviji nastojalo uništiti. Sve što je imalo

[41] Kazala mi spomenuta s. Mirjam.
[42] Vidi: LUBURIĆ.., str. 5.

veze sa sakralnim proglašavano je nazadnim, a religija je bila *opijum za narod.* „Partija je u svojim dokumentima proglasila konzervativnu seosku kulturu kočnicom industrijskog razvoja i modernog preobražaja društva.“[43]

Tekstovi duhovnih popijevki strukturalno su jednaki narodnim pjesmama, spjevani su po pravilima stiha hrvatske književnosti, pravilima ritmičkoga ponavljanja (stihovi s jednakim brojem slogova i s rimom) i na štokavsko-ikavskom jeziku. Školovani redovnici i svećenici su pjevali u crkvama i samostanima, ali običnom je puku to bilo prekomplicirano te bi iste duhovne popijevke sebi jezično i glazbeno pojednostavio i prilagodio.

Crkvena narodna pjesma *Zdravo tilo Isusovo* pjeva se u svim hercegovačkim krajevima pod pučkim misama. Isto je i s božićnim pjesmama. „Koliko je do sada poznato ova zadnja pjesma seže u XIII. stoljeće i usmenom se komunikacijom sačuvala do naših dana.”[44] Najpoznatija božićna pjesma Hrvata je *U se vrime godišća* (napjev se razlikovao od kraja do kraja). Neki povjesničari književnosti ustvrdili su da je božićna pjesma *U se (ovo) vrime godišća* prevedena s latinskog jezika *In hoc anni circulo*.[45] Također se često pjevaju pjesme *Radujte se narodi* i *Narodil nam se kralj nebeski*. Ove su božićne pjesme iznimno omiljene u hercegovačkome puku, kako kod starih tako i kod mladih. „Našu kršćansko-katoličku epopeju i narodnu pjesmu treba naročito naglasiti. Svaki kraj ima svoj napjev.“[46] Božićne bi se pjesme redovito pjevale nakon objeda i zajedničke obiteljske molitve.

U korizmenome se vremenu pjevao *Gospin plač*. Pjevao se kod kuće, na poslu, a najsvečanije u crkvama na Veliki Petak uvečer i Veliku Subotu ujutro. „Nekoć se plač pjevao i kroz cijelu Korizmu kako u crkvi, tako i po kućama uvečer.“[47] Posebice se vodilo računa da djeca sudjeluju u pjevanju i da od starijih uče *Muku Gospodnju.* „*Gospin plač* pjevahu pastiri kod svojih stada, ali i težaci vraćajući se navečer svojim kućama; pjevale su ga kućanice obavljajući uobičajene poslove i odgajajući svoju djecu.”[48]

Svete su se pjesme u različitim prigodama pjevale tijekom cijele godine.

---

[43] MARTIĆ, Zvonko: *Vila bana ..,* str 44.
[44] Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Poetika..*, str. 129.
[45] DRAGIĆ, Marko, *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine: lirika*, *epika, retorika*, MH u Sarajevu, HKD Napredak Sarajevo, Sarajevo, 2006., str. 14.
[46] KRISTIĆ, Augustin: *Crkveno-narodni običaji Kreševa,*Dobri pastir, Sarajevo, 1956.*,* str. 125.
[47]DRAGIĆ, Marko: *Hrvatske pučke molitvene pjesme, korizmene i uskrsne,* Mostariensia br.8, Mostar, 1998., str. 169.
[48] DRAGIĆ, Marko: *Duhovna baština Hrvata u šibenskom zaleđu,*u god. *Titius*, god. 3., br. 3 (2010.)., str. 142.

U širokobriješkoj se kotlini dugo robovalo, kmetovalo, gladovalo. Široki Brijeg i cijela zemlja Hercegovina, smješteni na razmeđu između Istoka i Zapada, kao most koji povezuje dvije civilizacije, bijahu prava pozornica krvavih buna, nemira, ustanaka i tu najčešće vladaše ratno stanje. Turski *zulum* nigdje toliko nije dolazio do izražaja kao na ovome nemirnom području. Zlostavljanja kršćana, ubojstva, pljačke i palež bijahu ovdje svakodnevna pojava. Činilo se nekada da je i Bog ostajao po strani. Nesigurnost i nestalnost života bile su svakodnevnim pratiljama ovoga naroda. Ovaj je dio Hercegovine malo koja vlast doživljavala kao svoj pa su Hrvati ove zemlje često utočište tražili u Hrvatskoj i zemljama zapadne Europe, ali i prekooceanskim. Naseljavali su *„gole otoke"* zato što nisu podilazili političkim režimima. Stoljećima se ovdje živjelo teško i siromašno i taj je način života tražio od ovdašnjih ljudi mudrost, hrabrost, odvažnost, strpljivost, a nadasve vjeru u svoga Boga. Ovaj se čovjek uvijek bunio, ali nikada predavao. Trebalo je pobijediti tuđe *zulume*, glad, sušu, politički teror, a istodobno ostati vjeran Bogu i svome rodu. Svoju su djecu slali u Slavoniju da bi ih sačuvali od gladi i da im pleme ne bi izumrlo; u potrazi za kruhom naseljavali su i najudaljenije krajeve svijeta. Životom su prkosili svakoj tegobi. Svojom su kreativnošću i domišljatošću uspjeli preživjeti. Težak ih je povijesni hod učinim marljivima, radišnima, spretnima i inteligentnima; prepoznatljivima gdje god su stizali.

Bog je gotovo uvijek bio u središtu života ovoga puka. Molitva je bila nešto sasvim naravno. S molitvom su se rađali, s molitvom su živjeli, s njom i umirali. Ovi su ljudi nastojali srasti s molitvom i ona je neodvojivi dio njihovih života. Hercegovačkom čovjeku vjerniku, molitva je bila zadovoljštinom za sve patnje koje je podnosio. On je Bogu zahvaljivao za sva dobra koja je primao, ali i za sve nevolje i poteškoće koje bi ga zadesile. Rijetko se moglo čuti da ovaj puk Bogu „prigovara" za nevolje koje su ga snalazile. Ovi su ljudi svoje živote i živote svojih najmilijih stavljali u ruke Božje i u potpunosti bili podložni Božjoj volji. Oni bi izrekli svoje prošnje Bogu, a znali su da će Bog providjeti što dalje. U središtu njihovih molitava je Isus, njegova muka i patnja. A, baš u Isusu patniku vidjeli su svoje patnje i nastojali ih proživljavati u vjeri. Znali su da je patio i Onaj koji je za njih život dao. Lakšali su život molitvama predajući sebe i svoje patnje Bogu, osjećajući da je Bog solidaran s njima. Ono što ih je posebice tješilo i održavalo u njihovom životu u vjeri bila je svijest o ravnopravnosti svih ljudi pred Bogom. To je ono što je činilo neraskidivim ovaj tajanstveni susret čovjekove stvarnosti i Božje prisutnosti. Gdje je bilo Hercegovca tu je bilo života s Bogom, života s molitvom.

Ona je duboko urezana u svijest ovoga naroda i tvori iznimno vrijedan dio tradicijske duhovnosti.

Poznato je da su molitve neodvojivi dio života ovoga puka, one su nešto bez čega se život ovoga naroda u hercegovačkoj „dolini suza“ teško mogao odvijati i razvijati. „One svjedoče o dubokoj religioznosti hrvatskoga katoličkoga puka, koji je svoju vjeru i običaje sačuvao kroz stoljeća, i pod tuđinskom i pod nenarodnom vlašću. Prenosile su se s koljena na koljeno“.[49] Kazuju kako je narod živio, što ga je u životu pratilo, o čemu je razmišljao, što je volio, čega se plašio, zbog čega se radovao i tugovao. Uvijek je bio privržen svome Bogu, a molitva mu je bila središnji događaj u danu i ispunjavala je njegov teški život. „Nema domaće kršćanske kuće, iz koje makar po jedna osoba neće otići u crkvu i Bogu se pomoliti“.[50] Molitva je davala sigurnost ovome narodu i unatoč čestim ugnjetavanjima i prijetnjama vlasti, moliti se nije zaboravljalo. „I pred polazak u ložnice domaćin će svako čeljade opomenuti, da ne liježe bez krsta i bez molitve.“[51] Sav se teški i pokornički život u molitvi predavao u Božje ruke. „Ni jedna hrvatska majka ne pušta svoje djece, da joj liježu bez molitve, jer svaka zna, da je vjera, primljena iz njezinih usta u dječjim grudima čvrsta i nepokolebiva, žarka iskra, kojoj ne mogu ni potamniti ni ugasiti sjaja sve vremenske bure i oluje.“[52] Sve ono što život čini životom, sva ljudska osjećanja i raspoloženja, radosti i boli, nade i očekivanja, sve sreće i nesreće, sav rad i običaji i sve ono u što čovjek vjeruje, našlo je odjeka u molitvama. Postojali su različiti obrasci molitve i oni su se molili u različitim prigodama, u različitim razdobljima u godini, ali postojale su i molitve koje su bile svakodnevicom i koje su se molile u obiteljskom ozračju.

3.2. Sadržaj molitve

Postojali su različiti obrasci molitve i oni su se molili u različitim prigodama, u različitim razdobljima u godini. To su bile molitve koje je propisala Crkva i koje su nerijetko, u jezičnom smislu, dobivale pučka obilježja. Ali, postojale su i molitve koje je stvarao narod. Iako nedovoljno teološki obrazovan, naš je čovjek stvarao molitve koje su imale

[49] DRAGIĆ, Marko: *Duša tilu besidila*, Baška Voda, 1997., str.173.
[50] BUCONJIĆ.., str. 30
[51] *Isto*, str. 26
[52] *Isto.*

teološko uporište i nikada nisu odstupale od vjerskih istina. Često su bile apokrifnoga karaktera i plod mašte pojedinca. Bog, Isus i Marija, u tim su molitvama prikazivani kao dio puka. Poistovjećivani su s običnim čovjekom - *ćaćom* i trudbenikom, i običnom ženom - *stopanjicom* i *materom.* Na taj su način bili još bliskiji svome puku. Ove molitve su pratile neka pravila stvaranja pjesama hercegovačkoga puka. Bile su izraz kulture i jezika vremena u kojemu su nastajale. U potpunosti su se srodile sa sredinom u kojoj su nastajale. Česte su s rimom i s puno arhaičnih glagolskih oblika, s imperfektom i aoristom. Zbog toga su se lakše učile i češće izgovarale.

3.3. Svakodnevna molitva

U svim se našim kućama molilo gotovo na isti način. Najprije bi se izmolio *Anđeo Gospodnj i*i onda bi se redale redovite *priporuke*:
- na čast imena Isusova da svaka naša molitva i radnja po njemu počme i po njemu se dovrši
- na čast Presvetoga Trojstva da zahvalimo Bogu Ocu na stvorenju, Sinu na otkupljenju i Duhu Svetomu na posvećenju
- na čast sv. Anti da očuva nas i našega ajvana da ne bude štete ni zijana
- na čast sv. naših anđela čuvara da nam budu u pomoći po danu i po noći
- na čast pokojnih i za duše u čistilištu
- za pokojne za koje se nema tko spomenut od njijova roda i plemena

Osim ovih redovitih preporuka dodavale su se i one u potrebi (za bolesne u kući, za bolesne u svijetu, za kišu, za *lipo* vrime, da ozdravi krava, da krava *spusti* i sl.).
Iza svake bi se preporuke molio Očenaš, Zdravomarija i Slavaocu.

3.4. Molitva krunice

Jedna od molitava koja se u našim krajevima i u svim domovima često molila je molitva *Krunice*. Ona prati život našega Spasitelja i molitva je ponavljanja. Česta joj je nakana za pokojne, za spas njihovih duša. Naš puk nikad svoje pokojne nije ostavljao bez molitve. Te su molitve uvijek bile znak da ljudi vjeruju u vječni život i uskrsnuće svakoga pokojnika. One su uvijek i doživljaj neraskinute veze s onima koji su nam bili važni i za

koje nam ljubav nije smrću umrla. Preko molitve, mi s pokojnicima koji su otišli „tamo“, nastavljamo i dalje komunicirati i to je jača komunikacija od one u površnim i usputnim zemaljskim susretima. Molitvom kao da im često želimo kazati da smo ih cijenili više nego što smo im za života uspjeli iskazati i da im šaljemo izraze naše ljubavi i zahvalnosti. Znamo da je moliti za duše pokojnika potrebno kako bismo s još većim pouzdanjem mogli vjerovati da će naši pokojnici doći tamo „gdje će im Bog otrti svaku suzu s očiju, gdje smrti više neće biti, ni tuge, ni jauka, ni boli“ (usp. Otk 21,4). Molitvom pomažemo našim vjernicima da im njihova „smrt postane dobitak“ (Fil 1,21).

3.5. *Slavodobitna* (Isusova) krunica

Krunica koju su naši stari izgovarali za svoje pokojne, za njihove duše, bila je *Isusova krunica*[53], krunica u kojoj se razmatra cijeli Isusov život. Na nekim je mjestima zovu i *Slavodobitna krunica* jer se po njoj kod Boga želi isprositi i dobiti nebeska slava za duše svojih dragih pokojnih.

Krunica je dobro poznati katolički oblik pobožnosti i ljubavi prema Blaženoj Djevici Mariji i star je stotinama godina. Izašao je iz prakse moljenja psalama na kamenčiće koji su činili ranokršćanski pustinjski oci. S Gospom se promišlja i promatra Isusov život, smrt i uskrsnuće. Krunica se stoljećima molila, razvijala i poprimala različite oblike. Danas se mole mnoge krunice, ali sve su one nizanje slika iz Isusova života i sve se one mole zajedno s Blaženom Djevicom Marijom, našom najdražom zagovornicom kod Boga. Zbog toga i jesu jako omiljene i popularne u ovome narodu. Molitva krunice je nadahnuta Svetim pismom. Ljudi su znali da moleći ju sve više idu prema Kristu, središtu njihove vjere.

[53] Po kazivanju s. Leonarde Rupčić, franjevke iz Hardomilja, ova se krunica molila u njenom rodnom kraju i u cijeloj našoj Hercegovini i ona nosi obilježja života i jezika ljudi hercegovačkoga kraja. S. Leonarda kaže da ju je i ona sama molila, a da ju je naučila od svoje kume Ive Luburić – Luburuše (1904.). Pok. Iva je rođena u Radišićima, a u Hardomilje se udala za Matu Rupčića. S. Leonarda se sjeća da je Luburuša ovoj molitvi učila sve svoje susjede, u kućama na večernjim *silima*, ali i u *čobanluku*. Sa sjetom u glasu s. Leonarda konstatira kako je u Hardomilju tada bilo puno više svijeta nego danas, a da se sama Luburuša udala u kuću u kojoj je tada živjelo 13 obitelji. Prisjeća se s. Leonarda i da joj je Kuma pričala da je ona ovu krunicu naučila od svoje majke Šaravanjke iz G. Crnča (Š. Brijeg) koja se udala u Radišiće, u obitelj Luburića (s. Leonarda ne zna Šaravanjkino ime – kaže da su je svi zvali Šaravanjka jer je od Šaravanja). A, iz Luburušine priče pamti i to da je Šaravanjka ovu krunicu naučila od svoga brata, brata-laika, fra Franje Šaravanje. Po kazivanju s. Leonarde fra Franjo je bio „poznati čovik“, istinski molitelj i još, dodaje, odličan pčelar.

Krunica je molitva ponavljanja. Ponavljanje ima istinski smisao. Ono je dijelom svakoga života. I izlazak sunca i njegov zalazak se ponavljaju. Nije li u njima smisao našega življenja i umiranja? Srce se u kucanju ponavlja, ali jedino ono omogućuje da krv kola tijelom, da čovjek živi. Majka se ponavlja u ljubavi prema djetetu. I nikad ne pretjeruje, dijete živi od tog ponavljanja. Sav je naš život satkan od ponavljanja i sav nam se ostvaruje u ritmovima. Pa zašto onda ne bi i naša molitva bila ponavljanje, zašto provjereno životno ponavljanje ne bi bilo dobro i u našem molitvenom životu.

Isusov se život u ovoj krunici, u svakom desetku, tumači na način blizak ovome narodu. U jezičnom smislu ova krunica potpuno prati način i govor ljudi ovoga podneblja. Svaki se detalj iz Isusova života tumači na, ovome puku, prepoznatljivi način. I na taj se način molitelj želi približiti i poistovjetiti sa svojim Spasiteljem. Jezik nerazumljiv i „učen“ ne bi mogao biti blizak puku kao onaj s kojim je svaki dan, s kojim ustaje i liježe, na kojem se smije i plače, u kojem prepoznaje svoje pretke, svoje postojanje. Krunica se sastoji od molitava 33 Očenaša i 5 Zdravomarija, a njih prate svi važni događaji iz Isusova života, od rođenja do uskrsnuća. Molila se cijelu godinu, svaki dan, a za trajanja korizme i više puta na dan.

3.6. Sadržaj Isusove Krunice

a)

Anđeo Gospodnji navisti pričistoj Divici Mariji da će začeti i poroditi Isusa

Zdravo Marijo…

1. Isus sin Božji učini se čovikom, rodi se od Divice Marije u jaslam

Oče naš…

2. Vesele se anđeli nebeski, pivaju slavu privisokom Bogu

Oče naš…

3. Pastiri se klanjaju Isusu naučeni od anđela

Oče naš…

4. Isus osmi dan bio obrizan, zazvato njegovo ime Isus

Oče naš…

5. Kralji od istoka pokloniše se Isusu, pokloniše mu ugodne darove: zlato, tamjan i dragomilisne pomasti

Oče naš…

6. Isus bi u crkvi prikazan i prorokovan da će biti spasitelj svega plemena ljudskoga

Oče naš…

7. Odnesoše Isusa u Egipat radi progonstva Irudova

Oče naš…

8. Opaki Irud ne mogaše naći Isusa nego učini pobit malu dicu o Mladencim

Oče naš…

9. Sveti Jozip i Blažena Divica Marija donose Isusa u Nazaret domovine njegove

Oče naš…

10. Isus imaduć samo dvanes godina, nađoše ga u hramu di se nadgovara s naučiteljima

Oče naš…

b)

Isus bi podložan Blaženoj Divici Marijii svetom Jozipu

Zdravo Marijo…

1. Sveti Ivan krsti Isusa na Jordanu kad mu bijaše trijes godina

Oče naš…

2. Isus postijo u pustinji četeres dana i pridobijo vraga koji ga je napastova

Oče naš…

3. Isus diluje svoj zakon sveti priko svoga vikovičnog života i pripovida isti drugim

Oče naš…

4. Isus sebi odabire učenike koji ostaju služiti njemu

Oče naš…

5. Isus učini prvo čudo obraćajuć plemenitu vodu u posve dobro vino

Oče naš…

6. Isus ozdravlja bolesne, sakate ispravlja, gluve čini čut, slipin vid povraća, mrtve uskrisuje

Oče naš…

7. Isus obraća grišnike i grišnice i grije im oprašta

Oče naš…

8. Žudije Isusa progone na smrt, traže ga oni koji idu i diluju na budućnost njegovu

Oče naš…

9. Isus se priobrazi na planini Taboru prid Petrom, Jakovom i Ivanom

Oče naš…

10. Isus ulazi u Jeruzalem na jednoj potisnoj živinici, na magarčiću, istra pogrditelje iz crkve

Oče naš…

c)

Isus se rastaje od Marije matere svoje prija nego za nas muku trpi

Zdravo Marijo…

1. Isus blaguje najposlidnju večer vazmenitu, pere noge apoštolin

Oče naš…

2. Isus postavlja prisveti oltarski sakrament, tilo i krv svetu Njegovu

Oče naš…

3. Isus se znoji krvavin znojom čineći molitvu u Gecemanskom vrtu. Anđeo Gospodnji pokripljuje njega

Oče naš…

4. Isus izdan, Judon cjelivan, ufaćen od mnoštva i svezan ko zločinac

Oče naš…

5. Isusa sude lažljivo na četeri suda, biju ga zaušnicam, pljuju na njega i drugin ga uvridam pogrđuju

Oče naš…

6. Isus milosrdno pogleda na Petra posli nego ga triput zataji, a opaki Juda ne mogaše nego se sam sobom osudi i obisi zauvike

Oče naš…

7. Isus privezan uza direk, nemilo bičevan i bijen nebrojenim udarcim

Oče naš…

8. Isus okrunjen trnovom krunom i ukazan puku koji vapijaše da ga propnu

Oče naš…

9. Isus osuđen na plećim nosit priteški križ na planinu Kalvariju s privelikim umorom i patnjom

Oče naš…

10. Isus propet među dva razbojnika, gorkon žući i kvasinom napojen, oštrin koplјem nemil ranjen u bok sveti i bi pokopan

Oče naš…

***A** Isus se najprije ukazuje ožalošćenoj majci Mariji Divici i nju pohodi*

Zdravo Marijo…

B *Isus se ukazuje trima Marijam i zapovida da prikažu učenicim da su ga vidile uskrsnuta*
Oče naš…
C *Isus pokazuje prisvete rane učenicim i zapovida svetom Tomi da se dotakne istine*
Oče naš…
D *Isus blagoslivlje pričistu Divicu Mariju, iđe slavodobitan ocu na nebo*
Oče naš…
E *Molim prisvetu Divicu Mariju da nam isprosi blagosov od božanstvenog sina svoga sada i na času smrti naše*
Zdravo Marijo…

Nakon molitve krunice često su slijedile ustaljene nakane, *priporuke.* One su ovisile o potrebama puka, o crkvenoj godini, ali i o kreativnosti predvoditelja molitava. „Hrvatski se hercegovački puk najdublje i najtiše svojim zazivima i porukama utjecao svojoj najvjernijoj odvjetnici, Blaženoj Djevici Mariji. Ona je duboko urezana u srce i svijest hrvatskoga naroda i Hrvati su oduvijek u Njoj gledali putokaz prema novoj nadi i budućnosti.“[54]

3.7. Jutarnje molitve

Kako je cijeli život našega čovjeka bio život u Božjoj blizini, tako bi i svaki dan počeo razgovorom s Bogom. Postojale su molitve koje su se molile ujutro:

1. Otvori Gospodine Isuse usta moja
da blagosovim sveto i slavno ime tvoje
i tako sačuvaj srce moje od svi moji zli misli,
riči i dila moji koji su protiva tebi,
prosvitli pamet moju i uzdigni želju k nebu,
da budem dostojna prid obrazom tvojim
uz božanstvo i čovječanstvo
po Isukrstu Gospodinu našem. Amen.

[54] Usp. KORDIĆ, Zdravko: *Hrvatske marijanske pjesme,* Široki Brijeg, 2006., str. 17.

2. Slatko ti je reći o, Isuse, slatko ime,
daj da budem posve vrime,
tebe ljubi duša moja,
slatki Isuse, ljubavi moja.
Slatki Isuse, moj pokoju,
ti obrati dušu moju,
da sluša svetu slavnu naredbu tvoju,
slava tebi moj Isuse,
koji si u Trojstvu Bog jedini,
ti dopusti i učini da uživa duša moja,
u slavi vičnoj, u kraljevstvu nebeskom zauvike. Amen.

3. Bogu fala, svetim slava,
mir živim, pokoj mrtvim,
anđeoska družba putnicim,
zdravlje nemoćnicim.
Ove nam molitve pomogle
i Blažena Divica Marija,
sa svojim dragim sinom Isusom
nam pomogla i blagoslovila,
u svim potribam duševnim,
pa i tilesnim. Amen.

3.8. Korizmene molitve

Puno je molitava koje su se najviše molile u korizmeno vrijeme, a postoje i one koje su se molile isključivo u korizmi. U korizmi se molila i molitva *Deset Božji zapovidi:*

***Prva** Božja zapovid: sam Bog, raj nebeski.*
***Druga** Božja zapovid: dvi daske moćne i sam Bog, raj nebeski.*
***Treća** Božja zapovid: Presveto Trojstvo, i dvi daske moćnei sam Bog, raj nebeski.*

Četvrta *Božja zapovid: četvero anđela i Presveto Trojstvo, i dvi daske moćne, i sam Bog, raj nebeski.*

Peta *Božja zapovid: pet rana Isusovi, i četvero anđela, i Presveto Trojstvo, i dvi daske moćne, i sam Bog, raj nebeski.*

Šesta *Božja zapovid: šest kaleža Isusovi, i pet rana Isusovi, i četvero anđela, i Presveto Trojstvo, i dvi daske moćne, i sam Bog, raj nebeski.*

Sedma *Božja zapovid: sedam radosti, šest kaleža Isusovi, pet rana Isusovi, četvero anđela Isusovi, i Presveto Trojstvo, i dvi daske moćne, i sam Bog, raj nebeski.*

Osma *Božja zapovid: osam blaženi, sedam radosti, šest kaleža Isusovi, pet rana Isusovi, četvero anđela Isusovi, Presveto Trojstvo, i dvi daske moćne, i sam Bog, raj nebeski.*

Deveta *Božja zapovid: devet kora anđeoski, osam blaženi, sedam radosti, šest kaleža Isusovi, pet rana Isusovi, četvero anđela, Presveto Trojstvo, i dvi daske moćne, i sam Bog, raj nebeski.*

Deseta *Božja zapovid: deset Božji zapovidi, devet kora anđeoski, osam blaženi, sedam radosti, šest kaleža, pet rana Isusovi, četvero anđela, Presveto Trojstvo, i dvi daske moćne, i sam Bog, raj nebeski.*

Ima puno molitvenih pjesama koje kazivači i danas pamte i kazuju, a rijetki ih još uvijek i mole. „Upućuju se svecima i sveticama Božjim kao molba za zdravlje, sreću, uspjeh, blagoslov; kao zahvala za uslišane molitve; kao preporuka.“[55]

1. O Marijo, Božja mati,
dostoj mi se pomoć dati,
da ja ljubim sinka tvoga,
Boga moga predobroga.
Pomozi mi majko slavna,
znam da si uvijek spremna,
grišniku se smilovat
i jaku mu pomoć dat.
Najprije ja se klanjam
sinu tvome predobrom,
onda tebi koja jesi

[55] DRAGIĆ, Marko: *Poetika..*, str. 177.

za njim prva na nebesim.

2. O anđele, praanđele,
oćeš otić gdje ti reknem?
Eto doli u Indiju,
ni u blizu, ni daleko,
doli ima jedna diva
voma mi srcu mila.
Pozdravlja je s Božje strane,
pozdravlja je raj nebeski.
Divica će uvik biti
da će sina poroditi.
Isus će mu ime biti,
Ivan će mu ime diti,
svi ćemo ga Bogom zvati
i njegova slavna mati.
O Isuse, budi faljen,
posve vike vikova. Amen.

3. Đe no gora maslinova,
tude crkva Davidova.
Tude Gospa sina rodi
sva se gora njoj pokloni.
samo do tri ne tijaše
koje Boga ne slušaše.
Prva gora kupinova:
Oj ti goro kupinova,
nikad stabla ne imala,
po zemlji se razgranala.
Druga gora brščanova:
nikad stabla ne imala,
uz kamen se propinjala.
Treću goru trepetljiku
ti vazda trepećala,

usred zime, usred ljeta,
kada nema ćuva vjetra.

4. Lipi su ti rajski puti,
sve su perjem obasuti,
kada Gospa tance vodi,
kad Isusa sina rodi.
Kako će ga ona rodit
kad se nije udavala
ni u grije upadala.
Sveti Jozo zarukovac
desnom rukom znamenovo,
ljevom rukom prstenovo
nosi prsten raskrsnice
ni od srebra, ni od zlata,
već od čiste krvi svete,
digni grije sve proklete.
Sine Božji, budi faljen,
posve vike vikova. Amen.

5. Obolila Veronika
tražili joj svagdi lika.
Veroniki nema lika
dok ne dođe Isus dika.
Jami Isus rubac plavi,
pa joj otra obraz slavni.
Osta zdrava Veronika,
kano ruža rumenika.

6. Nediljice svetice
kaži meni putiće
kroz zelene busiće,
kroz zelenu goricu,
na studenu vodicu,

đe no side divice
na glavi im krunice,
bile ruke umivaju,
grišne duše dozivlju:
oj vi grišne dušice,
jamite se ramenom
za Isusa ranjenog.
Ovdi će se crkva gradit.
Verige se gradiše
tamjanom se kadiše.
Bog s nebesa slazijaše
svetu misu govoraše,
na trnovu navijaše
kuda trnje dopiraše,
crna krvca polivaše,
tada cviće cvatijaše,
od mirisa Isusova.
Bog spremi dva anđela
da to cviće poberkaju,
u kitice sakitiše,
u vinčiće savijaše,
na nebesa uznesoše
i prid Boga donesoše.
Bog je vako govorio:
ko bi ove moje molitve molio,
ujitro tri puta, uveče tri puta,
tri bi duše saranijo.
Najprija svoju slavnu
i očevu i majčinu.[56]

U uskrsno se jutro, prije izlaska sunca, na svaku Zdravomariju Gospine krunice, molila ova molitva:

[56] I korizmene sam molitve zapisala po kazivanju spomenutih sestara Marić.

4. Daj mi Gospe lipa,
dar na umrli dan,
ja ću tebi bolji glas
od Isusa sina tvoga
koji je uskrsnuo
na ovaj dan.
Daj mi ga, Gospe,
na umrli čas. Amen. [57]

3.9. Večernje molitve

Pred polazak na počinak, život se opet predavao Bogu, stavljao u ruke Božje. Postojale su i molitve pred spavanje:

Evo lego u postelju svoju,
ko Isuse ti u grob svoj.
Kad usnem slatki sanak svoj,
budi sa mnom, Isuse moj.
Ako ovu noć priminem,
tebi svoju dušu pridajem.
Ako zdrava ustanem,
tebi hvalu pridajem.
Isus s nami, anđeli oko nas,
sveti blagoslov svr nas.
Moj Isuse pomozi nas,
Moj Isuse budi faljen,
po sve vike vikova. Amen.[58]

Pođoh spati, Boga zvati,
Bog će nama dobro dati

[57] Isto.
[58] Kazala mi s. Silvana (Matija) Rozić (Blatnica, 1943.). Naučila ju je od svoje majke.

i s anđelima vjekovati.
Marija je Božja mati,
Božjeg sina porodila
i oltare okitila.
Bog me čuva do ponoći
i anđeli od ponoći
i Marija do vijeka,
Bog i Gospa do kraja svijeta. Amen![59]

Jedna od molitava koja se molila u Ograđeniku (Čitluk), i ujutro i prije spavanja:

Božji pivčić pivaše,
Božju Majku buđaše:
Ustaj gori, Božja Majko,
nit drimaš, nit počivaš.
Džudije navrviše,
Isusa mi ukradoše,
na križ ga propeše.
Tuda krvca tecijaše,
te tamjanom mirisaše.
Sam Bog govorio:
ko ovu molitvicu molio,
uveče na liganje,
ujitra na ustavanje,
Gospa mu se ukazala na času smrti.
Putuj putniče,
vrime ti je putovat,
s Bogom oćeš vikovat
u sve vike vikova. Amen.[60]

U istom se kraju pred spavanje molila i kratka molitvica:

[59] Kazala mi Dijana Novak u Cimu (djev. Vidačković, Konjic, 1978.).
[60] Kazala mi spomenuta Marica Prskalo. Molitvu je naučila od svoje bake. Kaže da ju nikad i nigdje poslije nije čula.

Isuse moj, evo legoh u postelju svoju,
ko u grob svoj.
Ako se ustanem, pokripi život moj,
ako se ne ustanem, primi duh moj.[61]

3.10. Prigodne molitve

Kad bi se na kraj sručilo veliko nevrijeme s grmljavinom, ljudi bi zazivali pomoć *zaduženoga* za to, Iliju Gromovnika:

Sveti Ilija ognjeni,
koji grome odgoni,
goni grome od nas,
nek je Spasitelj Isus kod nas.[62]

Slična se verzija molitve, za iste nakane, molila u D. Crnču (Široki Brijeg),a i u cijeloj širokobriješkoj kotlini:

Sveti Ilija ognjeni,
koji grome odgoni,
goni grome u puste gore,
di no pivac ne piva,
di no čedo ne plače.[63]

U Gornjoj se Blatnici također, molilo protiv groma:

Biži, biži Irudice,
čak daleko u goru zelenu,
di no Boga ne mole,
di no dite ne plače,

[61] Isto.
[62] Isto.
[63] Kazala mi moja majka.

di no pivac ne piva.[64]

U različitim se potrebama molila i molitva *Idu križi po nebu*:

Idu križi po nebu,
za njima diva Marija,
svoga sina molila,
stani sine rođeni,
neka križi hodaju,
neka vile viluju
i anđeli nek se raduju,
Ocu svetom hvalu daju,
Duha zazivaju,
moga sina blagoslivljaju.[65]

A, prije izlaska iz kuće i prije početka bilo kakvoga posla, u istom bi se selu prekrižili i izmolili:

1. Samo jednu dušu imam,
nju mi dade Gospod (vječni) Bog,
propane li ona ludo,
što će bit od života mog.

2. *Isuse, upravi korake moje,*
da ne odstupim s pravoga puta tvog.

Nakon ovoga zaziva još bi se tri puta prekrižili, u slavu Presvetoga Trojstva.[66]

3.11. Molitva hercegovačkih sestara franjevki

Sestre franjevke su u ovim krajevima od 1899. godine i to je početak neraskidive veze hercegovačkoga puka i *crnih sestara,* kako ih je narod prozvao po njihovoj odjeći.

[64] Kazala mi spomenuta s. Silvana.
[65] Isto.
[66] Isto.

Ukorijenjene su u ovaj puk, s njim su suosjećale u gladi i u siromaštvu. Puk su obučavale, za njega prosile. S pukom i za puk su molile. Mnoge su mi starije sestre potvrdile kako nikada nisu prestale moliti molitve koje su naučile od svojih majki i baka i da su tim molitvama još pridodale one „učenije“, one koje je molila Crkva. Uz svoju službenu molitvu Božanskoga časoslova, oficija, sestre su imale i „dodatak“ koji su svakodnevno molile, ujutro i navečer.[67]

Jutarnja se molitva molila:

Bože moj! Klanjam ti se s najdubljom poniznošću. Vjerujem u te jer si beskonačno istinit; ufam se u te jer si svemoguć, neizmjerno dobar i vjeran; ljubim te nada sve, jer si beskonačno savršen i svake ljubavi dostojan. Zahvaljujem ti na svim milostima, osobito, što si me milostivo čuvao ove noći.

Tebi jedinome neka je na čast sve što budem danas mislila i govorila, radila i trpjela. Sve to sjedinjujem s nakanom i zaslugama Isusa Krista i tako sjedinjeno tebi prikazujem. – Želim biti dionica svetih misa koje će se danas prikazati i svih oprosta koje mogu zadobiti molitvama i drugim dobrim djelima.

Tvrdo odlučujem da ću se čuvati svakog grijeha i svake grešne prigode. Daj mi milost, Bože moj, da tu odluku savjesno izvršim!

Anđele Božji, čuvaru moj, tebi me je dobrota Božja izručila; prosvijetli me i čuvaj, vladaj i upravljaj. Amen.

O Gospođo moja, o majko moja, tebi se sasvim predajem, a da ti se pokažem odanom, posvećujem ti danas svoje oči, svoje uši, svoja usta, svoje srce, potpuno sebe svu. Kad sam dakle sva tvoja, o premila majko, čuvaj me i brani kao stvar i svojinu svoju.

O preslatko Srce Isusovo! Po rukama preblažene Djevice Marije, prikazujem ti sve molitve, sva djela i trpljenja ovoga dana, u naknadu za sve uvrede koje trpiš u Presvetom Oltarskom Sakramentu. Ujedno ih s tobom prikazujem Bogu Ocu na sve one nakane, za koje mu se ti svaki dan prikazuješ na našim oltarima.

Slatko Srce Isusovo, daj da te ljubim sve to više! – Zdravo Marijo...

O Marijo, utočište grešnika, moli za nas!

Isuse, tebi živim,

Isuse, tebi umirem,

[67] S. Valerija (Jela) Ilić (Međugorje, 1920.), franjevka iz Mostara, pokazala mi je malu knjižicu („dodatak“) iz koje i danas moli, a dobila ju je kad je došla u samostan 1938. (Izdala „Štampa“, grafičko preduzeće, Sarajevo, godina nije poznata).

Isuse, tvoja sam živa i mrtva. Amen.

Večernja se molitva molila:

Na čast sv. Mihovila Arkanđela.
Oče naš... Zdravo Marijo.
Na čast sv. oca Franje, blažene Angeline i ostalih svetaca naših zaštitnika.
Oče naš... Zdravo Marijo.
Za pokojne susestre i dobročinitelje.
Oče naš... Zdravo Marijo.
Gospodine moj i Bože moj!
Molim te i zahvaljujem ti za sva dobročinstva, koja sam danas primila za dušu i za tijelo.

Nakon toga je slijedio ispit savjesti.

Žao mi je, Bože moj, da sam griješila. Žao mi je što sam grijehom zaslužila tvoju kaznu; osobito mi je žao, što sam uvrijedila tebe, moga najboljega Oca, svake ljubavi predostojna.
Tvrdo odlučujem, da te neću više uvrijediti. Pomozi mi po Gospodinu našemu Isusu Kristu. Amen.
U tvoje ruke, Gospodine, izručujem svoje tijelo i svoju dušu. Tebi preporučujem svoje roditelje, rođake i dobročinitelje. I duše vjernih po milosrđu tvome neka počivaju u miru. Amen.
Anđele Božji, čuvaru moj; Tebi me je dobrota Božja izručila; prosvijetli me i čuvaj, vladaj i upravljaj. Amen.
O Marijo, bez grijeha istočnog začeta.
Moli za nas, koji se tebi utječemo.
Isuse, Marijo i Josipe, darujem vam svoje srce i dušu svoju.
Isuse, Marijo Josipe, budite uza me na smrtnom času!
Isuse, Marijo i Josipe, neka s vama sjedinjena mirno izdahne duša moja.

Nakon *Večernje* i *Jutarnje* molile su se litanije i to:
- ponedjeljkom: litanije sv. oca Franje;
- utorkom, petkom i nedjeljom: litanije presvetoga Srca Isusova;

- srijedom: litanije sv. Josipa;
- četvrtkom i subotom: Lauretanske litanije.

Prije razmatranja molila bi se molitva Duhu Svetomu, a nakon razmatranja: *Oče naš... Zdravo Marijo...*
Naša draga Gospo vječne pomoći, moli za nas.
Gospodine Isuse Kriste, koji si kazao: Ištite i primit ćete; tražite i naći ćete; kucajte i otvorit će vam se; daj nam, molimo te, božansku svoju ljubav, da te svim srcem, ustima i djelom ljubimo i nikada hvaliti ne prestanemo.
Daj nam, Gospodine, da se tvoga svetoga imena bojimo, i ujedno ga uvijek ljubimo, jer nikada ne prestaješ one ravnati, koje u svojoj ljubavi utvrđuješ. Koji živiš i kraljuješ u vijeke vjekova. Amen.

I na koncu bi se izmolila *molitva za domovinu.* Ovu molitvu sestre često mole i danas.

Presveto Srce Isusovo,
smiluj se našoj domovini.
O, presveto Srce Isusovo,
izlij obilje svoga blagoslova
na našu majku sv. Crkvu katoličku,
na sv. Oca Papu, biskupe i svećenike,
na sav serafski Red
i na našu Kongregaciju.
Čuvaj pravedne,
obrati grešnike,
rasvijetli nevjernike,
blagoslovi našu rodbinu i prijatelje,
umirućim pomozi,
oslobodi duše u čistilištu njihovih muka
i slatko vladanje svoje ljubavi
raširi po cijeloj našoj domovini. Amen.

3.12. Molitva djece

I djecu se od najranijega doba učilo kako je Bog darovatelj života i smrti, kako sav svoj život i rad treba predati u ruke Božje. Davano im je do znanja da se Bog i Božje ime ne smiju vrijeđati, da se ne smije kazivati nikakva psovka, posebice Božjega imena. Govoreno im je da će im *pratar, ako budu sovali, odrizat jezik.* Učilo ih se čestitosti i životu s molitvom.

Molila su s odraslima, ali su imala i molitve koje su molila samo ona. Te su molitvice bile najčešće s rimom jer su takve bile lakše za naučiti i zapamtiti.

Sva su djeca, mnoga to i danas čine, naučila i pred počinak molila svima poznatu molitvu *Anđelu čuvaru*. To je rimovani osmerački stih koji se zbog svoje forme lako uči i pamti.

3.13. Blagoslov i škropljenje

I blagoslovi ih Bog i reče... (Post)

Blagoslov u životu ovoga puka postoji otkad je i on. Blagoslov dolazi od Boga i Bog ga daje onima koji to traže. Blagoslov je Božja zaštita od navala zloga i zato su naši ljudi blagoslivljali (škropili)[68] svoju obitelj, svoj dom, svoj kutak, polje, stoku, svaki novi početak u životu. Sve su predavali u Božje ruke i tražili Božju pomoć. „Škropiti znači prskati vodom ili kakvom drugom tekućinom.“[69] Škropilo se blagoslovljenom vodom i molilo bi se *Virovanje.* To je obično činila domaćica ili najstarija kćerka u kući. Ona bi škropaljicom nekoliko puta poprskala ukućane, prethodno je potapajući u posudu s blagoslovljenom vodom. Škropaljica se pravila od drveta *drinovine;* drvo bi se ogulilo od kore, na vrhu bi se *zasicalo* i strugalo tako da pri kraju ostane vezano uz drvo, kako bi se načinio oblik loptice koja bi se potapala u blagoslovljenu vodu. Škropaljica je nekad i grančica ruzmarina.

Voda i sol bi se nosili u crkvu blagosloviti na *Vodokršće* (Bogojavljenje). Po povratku iz crkve blagoslovljenom bi se vodom škropilo ljude, stoku, polja, dvorište i sl. Škropilo bi se uoči Božića, Uskrsa, uoči blagoslova polja. Tada bi se nastojalo *obać cilo imanje.* Škropilo se uoči svetkovina Gospojine, Ivanjdana, Ilindana, sv. Ante, na Jurevdan... Inače ovaj se obred u svim našim krajevima obavljao barem jednom tjedno, najčešće subotom.

[68] Škropljenje je obred kojim se blagoslovljenom vodom škrope (prskaju) ljudi, kuće, štale, stvari, polja, *vrtlovi* s nakanom da se isti očiste i da se otjeraju sile zloga.

[69] Vidi: ANIĆ,Vladimir: *Rječnik hrvatskoga jezika,* Novi liber, Zagreb, 1998., str. 1158.

Ali škropilo se i „po potrebi“: *prid* polazak *na vagu,* kad odlazi i dolazi *curin sanduk,* kad dolaze i odlaze svatovi, kad netko *prtlja* (seli), kad *ajvan iđe* u planinu, kad je veliko *nevrime*, kad se *ajvan* razboli, pa i kad krava *ne spusti.*

3.13.1. Blagoslov kuća

Blagoslov se kuća obavlja uoči, ili na sam blagdan Sveta tri kralja. Blagoslivlje ih svećenik koji dolazi s ministrantima. Do osamdesetih godina prošloga stoljeća svećenik bi na vrhu ulaznih vrata napisao početna slova imena mudraca, Gašpara, Melkiora i Baltazara, i broj nove godine. Pisala bi se prva dva broja godine, zatim prva slova imena mudraca, pa druga dva broja godine, npr.: 20+G+M+B+16.
U novije vrijeme svećenici donose naljepnice i one se lijepe na vrhu ulaznih vrata. Prigodom blagoslova skromno se daruje svećenika za njegove i župne potrebe. Svećenik u svakoj kući ostane u kratkom razgovoru i zanima se za stanje u obitelji.

3.13.2. Blagoslov polja - misa na *greblju*

Na hercegovačkoj se zemlji živjelo, ali i od zemlje živjelo. Kako je život bio uz Boga i posvećen Bogu, tako je trebalo i Bogu posvetiti, blagosloviti polja koja puk hrane i život daju. Svake bi se godine u proljeće, na nedjelje iza sv. Marka, *obedio blagosov polja* i služile bi se sv. mise na svim grobljima, na ovozemnim počivalištima najmilijih. Ovom se prigodom uređuju groblja i grobovi, čuvaju se uspomene na pokojne, a za pokoj njihovih duša Bogu se upućuju molitve. Grobovi se uređuju cvijećem i pale se svijeće.
Blagoslov polja nije samo dio tradicije. To je i zahvalna molitva Bogu za sva dobra i plodove koje nam daruje i udjeljuje preko našega truda na poljima. Bogu se utječemo da svaki naš rad bude pošten i *ko Bog zapovida.* Od Boga se *išće* da štiti od svakoga zla i nevolje.
Sam obred blagoslova polja počinje procesijom i pjevanjem litanija u kojima se zazivaju sveti patrijarsi i proroci, sveti Petar i Pavao i ostali nebesnici. Svećenika u procesiji prate ministranti koji nose križ, svijeće i blagoslovljenu vodu. Nakon litanija svećenik pjevajući zaziva, a puk odgovara.

Svećenik: *„Po znamenju svetoga križa od neprijatelja naših.“*

Puk odgovara: *„Oslobodi nas, Gospodine.“*

Svećenik križem prekriži istok uz riječi „U ime Oca i Sina i Duha Svetoga“, okrene se prema jugu, potom zapadu i na kraju sjeveru ponavljajući zazive:

Svećenik: *„Od munje, groma, grada i zle godine.“*
Puk: *„Oslobodi nas, Gospodine“.*
Svećenik: *„Od kuge, glada, rata, trešnje i zla svakoga.“*
Puk: *„Oslobodi nas, Gospodine.“*
Svećenik: *“Da se dostojiš plodove zemlje dati i uzdržati.“*
Puk: *„Tebe molimo usliši nas.“*

Nakon sakralnih obreda puk se premješta u svoje domove, ide se *na užinu* i za obiteljskim stolom susreće s rodbinom, kumovima, prijateljima. Na stolu je toga dana obilja *ića i pića,* janjetine, *juve* ili *zupe*, vina, ali i uštipaka i slatkarija (ranije i nije bilo baš obilja pa su se u puku toga dana dogovarali tko će ugostiti fratra; onome tko je te godine domaćin *pratru*, ostali bi *ušli u trošak* ili bi mu se pomoglo kod kosidbe ili sl.). Vode se razgovori: *jesu li ove godine ponili kumpiri i grožđe, koliko je struka duvana posađeno, udaje li ti se 'ćer, jeli ti krava steana?* i sl. Kad se izvrše pripreme za objed, onda se javi domaćin i kaže: „Sad ćemo malo zamezit, *šta je Bog da.“* I sam svjestan kako je na stolu dobra *zaira,* kao da traži potvrdu od sustolnika. Dakako, na tu njegovu prozivku, gosti će reći: „A, dobro je *da(o),* prijatelju (kume, rođo...).“ Svi se pomole, kako se to i inače čini prije svakoga objeda. Nakon *Misusovo* svatko se *zabavi* sa svojom *pečom* mesa. A, po završetku objeda, domaćin kaže svojoj ženi: „*Deder ti ženo, spremi ćesu našim prijateljim*“. Onda bi *stopanjica,* za one koji nisu došli na užinu (nije svakoga moglo *zapasti* poći *kmisi*), namirila: *peču* mesa, uštipak, komad sira, mladi luk, štogod slatka.

3.13.3. Blagoslovni izričaji

Riječi blagoslova upućuje naš narod, posebice žene, u različitim prigodama. Majke blagoslivljaju djecu, supruge muževe, djeca roditelje. Blagoslivlja se na početku dana, na početku nekoga posla, na početku bračnoga života, na početcima uopće. A, ponekad blagoslovni iskaz ima zadatak uputiti kritiku za neki pogrešan postupak, uputiti želju za mijenjanjem situacije.

Bog bijo s tobom!
Bog te pomogo!
Bog te veselijo.
Bog te vidijo!
Bog ti da snage!...
Bog ti da sto srića!
Bog ti pamet prosvitlijo!

Dobru bi se osobu pohvalilo i *počastilo* riječima: *Blago majci koja te rodila!*

4. USMENA EPSKA POEZIJA

Epska pjesma pripovijeda o znamenitim junacima u narodu i o nekim važnim događajima za narod; glavni i sastavni elementi svakoga epskoga djela su junaci i zbivanja. Usmena se epska pjesma razvijala od najstarijih civilizacija pa sve do danas, a njeni početci sežu u daleku prošlost. Poznat i svjetski značajan ep je sumeranski *Gilgameš*, nastao 1700 godina prije Krista. Ovaj se ep svojom etičkom veličinom i humanošću izdiže iznad

mnogih poznatih i slavnih epova u kojima nad ljudskim vrlinama dominiraju mane: otmice, osvete, ratovi, lukavstva i sl.; otkrićem *Gilgameša* ništa ljepše nije moglo biti stavljeno na čelo ljudske kulture, nešto tako blisko i čovječno što nam kao blagi trak svjetla sija iz dalekih vremena kroz sve grozote kojima je čovječanstvo moralo prolaziti, a na žalost prolazi još i danas.[70]

Osim sumeranske, epska je poezija dijelom i drugih drevnih književnosti: staroegipatske i mezopotamske (*Pobjednička pjesma, Bitka kod Kadeša*), antičke grčke (*Ilijada, Odiseja* – U 8. st. prije n.e. pjesnik *Ilijade* i *Odiseje* podvrgao je tradicionalni sadržaj i epsku dikciju svojem umjetničkom shvaćanju i stvorio strukturalno jedinstvena pjesnička djela[71]), indijske sanskrtske (*Mahabharata, Ramajana*), hebrejske, kineske.

I u srednjem je vijeku stvaran iznimno vrijedan epski opus. Tako Francuzi svojim nacionalnim epom smatraju *Pjesan o Rolandu,* Nijemci – *Pjesan o Nibelunzima,* Rusi – *Slovo o vojni Igorevoj,* Finci – *Kalevalu,* Španjolci – *Pjesan o Cidu* itd.

Značajnije podatke o hrvatskoj usmenoj epskoj poeziji 1531. g. navodi Slovenac Benedikt Kuripešič u svom putopisu *Itinerarium* gdje je zapisao da Hrvati u Bosni i Hercegovini mnogo pjevaju o junacima Radosavu Pavloviću, Malkošiću i Milošu Obiliću.[72]

U jednom izvješću grada Splita mletačkom senatu 1547. spominje se kako je neki slijepac u Splitu pjevao pjesme o Marku Kraljeviću.[73]

Golem doprinos hrvatskoj epskoj tradiciji dali su: Hanibal Lucić (*Robinja*), Andrija Kačić Miošić (*Razgovor ugodni naroda slovinskoga*), Matija Antun Reljković (*Satir iliti divji čovik*)...

Sakupljanjem hrvatske usmene poezije bavili su se i Đuro de Matei Matijašević, Matija Petar Katančić, Julije Bajmonti, Luka Ilić Oriovčanin, Ivan Kukuljević Sakcinski.., a

[70] Usp. ŠOLJAN, Antun: *100 najvećih djela svjetske književnosti,* NIK Stvarnost, Zagreb, 1962., str. 2.
[71] VRATOVIĆ, Vladimir; ZORIĆ, Mate, *Epika i epske pjesme* u: *Uvod u književnost* (uredili PETRE, Fran i ŠKREB, Zdenko), Znanje, Zagreb, 1962., str. 413.
[72] Usp. DRAGIĆ, Marko: *Poetika*.., str. 209.-210.
[73] *Isto.*

Nijemac Gerhard Gesemann u njemačkom je gradu Erlangenu otkrio tzv. *Erlangenski rukopis*, zbirku usmenih pjesama nastalih u okolici Požege.

I u dvadesetom je stoljeću nastavljeno zapisivanje usmenih pjesama (Nikola Andrić, Stjepan Banović, Branko Vodnik, David Bogdanović, Petar Grgec...).[74]

U Bosni i Hercegovini usmene su pjesme zapisivali franjevci Ivan Franjo Jukić, Grgo Martić, Marijan Šunjić.

Epska je pjesma sačuvala i svoj posebni pjesnički jezik i izraz i obično je ispjevana u tzv. epskom desetercu.[75]

U Širokom se Brijegu i danas poneki sjećaju pjesme koja govori o junaštvu Jurja Kastriotića, albanskoga kneza koji je bio talac turskoga cara u Carigradu i tamo islamiziran. Juraj se istaknuo svojom hrabrošću i zbog toga je bio omiljen i opjevan u narodu.

Pobjeda Kastriotić bana

Sunce zađe, a mjesec izađe,
tursko momče Carigradu sađe.
Bez kalpaka i bez opanaka,
golih gnjata, raspalih lakata.
Taki jadan Carigradu sađe
i govori caru na divanu:
«Sultan care, mili gospodare,
što živi smo, živit ne možemo,
od zuluma Skender-bega bana:
a sve ruši džamije i munare,
a sve pravi crkve i oltare.
Ko se ne hti krstom pokrstiti,

[74] O epskoj poeziji više u DRAGIĆ, Marko: *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine:lirika, epika, retorika...*
[75] Usp. KOLUMBIĆ, Nikica; KUDRJAVCEV, Anatolij; BOŽINOVIĆ, Tade: *Književnost s osnovama estetskog obrazovanja,* NIP Slobodna Dalmacija,Split, 1972., str. 24.

svakoga je Jure uginio.
Il` nas sici, il` nam pomoć daji,
il` ćemo se redom pokrstiti,
sve okolo paše i veziri.»
Kada ga je sultan razumio,
on zalampa ruke u džepove,
pa dade momku stotinu dukata:
«Kup` opanke i napij se vina,
i zapali čibuk od aršina.
Ja ću Juru živa uvatiti,
i živa ga na kolac nabiti.»
Kad ujutro jutro osvanulo,
podigle se paše i veziri,
podiga se sultan care silni,
pa on traži dobrovoljnog pašu:
«Ko će Juru uvatiti,
dat ću njemu cijelu vladavinu,
što se tiče Erceg-Bosne ravne.»[76]

A u Donjoj Britvici kod Širokoga Brijega još je uvijek živo sjećanje na junaka Vučkovića i Komin-barjektara:

Vučković stari i Komin-barjektar

U Kotaru u pjanoj mejani,
pije pivo trideset serđana
i sa njima Vučković stari.
Sve in društvo zdravo i veselo,
5. samo stari gnjilo i neveselo.
Pitalo ga trideset serđana:
«Vučkoviću krilo od Kotara,

[76] DRAGIĆ, Marko: *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine:lirika, epika, retorika..,* str.374.-375.

što si tako gnjil i nevesel,
ali ti je nestalo dukata,
10. al' te neko zove na mejdana?»
Kaže tužno Vučković stari:
«Nije meni nestalo dukata,
nit me neko zove na mejdana.
Da ih idem pojist ih ne mogu.
15. Ja imade dvoje dice male,
Luca i Ivan oni se zvaše.
Evo već dvanes godin dana,
otkad dicu vidija nisam.
Sve obiđo zemlje i gradove,
20. što ih Turci pod vlašću imadu,
nigdi Luce ni Ivana mi sina.
Sinoć sidim na visokoj kuli,
kad mi klapni alka na kapiji,
a ja velin sa visoke kule:
25. «Ko mi tako po kapiji lupa,
ako jamin sitna dževerdana,
ubit ću ga, privarit ga neću.
Jopet lupne alkom po kapiji,
a ja jami sitna dževerdana
30. pa sađo pod visoku kulu.
I upade momče dugonošče
i baci mi knjigu šarajliju
pa pobiže priko polja ravna.
A ja jami knjigu šarajliju,
35. od kapije vrata zatvorija,
pa gledam šta mi knjiga kaže.
Ova knjiga mog Ivana sina,
pa mi vako knjiga besidi:
«E moj babo, Vučkoviću stari,
40. jesi li mi svit prominija,

ako jesi pokoj tvojoj duši,
ako nisi dođi do Koprinja grada,
do onoga cara koprinjskoga,
evo vakta dvanes godin dana,
45. kako san ti u tamnici mrkloj.»
Pa in veli Vučkoviću stari:
«Dico moja trideset serđana,
je li koga porodila majka,
da bi meni dicu izbavija.
50. Dobi blaga koliko mu drago
i novca da izbrojit ne zna.
Ja sa konja neki dana pado,
ruku ištetijo i nogu polomijo,
pa ne mogu do Koprinja grada.»
55. Sve mu društvo nikom poniknulo
i u crnu zemlju pogledalo,
koj' broji puce niz nidarce,
koj' glavu okreće u stranu,
samo nije Komin-barjektar.
60. On skoči na noge lagane,
prigrni se divan-kabanicom,
prikrsti se dugom granalijom.
Uze konja svoga i uzjaha
pa ode niz planinu Jadiku.
65. Pod planinom bilenice ovce,
kod nji sidi mladi čobanin Vid.
Pita čoban Komin-barjektara:
«Odakle jesi delijo stara,
kud te nosi puta tvoja?»
70. Veli njemu Komin-barjektar:
«Ja san ti iz Laških Kotara,
jesi čuo za Komin-barjektara?
A moj Vide, moj očinji vide,

na zlu ti se mistu sastadošmo.
75. Okolo pucaju topovi koprinjski,
a Turčin na svakom ćošku vreba.
Veliku slavu Turci prave,
udaje in se bega begova,
pa san poša do Koprinja grada.»
80. «I ja san ti poša do Koprinja grada,
da izbavin Lucu i Ivana
bi li išta pomoći mogo?»
Odgovara čobaninu Vide:
«Ne znan brate, Komin-barjektare,
85. zijan ti je mladu poginuti.
Ja ti ništa drugo ne znam,
nego zaklat ovna zvonara,
na te Komine kožu navući
i zvono ovnovo metnuti.»
90. Načupaše diteline trave,
ostaviše konje i ovce same.
Ovna zaklali na nj kožu navukli.
Kad su bili Gozdanoj ćupriji,
u Komina uletili đavli,
95. pa gonja po ćupriji Turke.
Kad su došli u konake,
beg prošeta i probire ovce,
neće l' naći za proslave dobro.
Na ovna mu zapelo oko
100. i on tide za rogove da ga ujti.
Ovan ga je nogon ljuto ošinio,
al' beg se ovna nije okanio.
Progovara čobanine begu:
«Nemoj klati ovna zvonara,
105. ili ću ostavit ovce bjelice tebi,
pa ću ići u Laške Kotare.»

Ža je begu Vida prigorit,
pa mu ostavi ovna živa.
Ode beg u dvore spati,
110. a Vid stade Komina svitovati:
«Evo tebi Komine, prtilica torba,
ja ti više pomoći ne mogu.»
Kad je sve pozaspalo,
iđe Komin na visoku kulu.
115. Popeo se na visoku kulu,
a kad tamo sitna cura sidi,
cura sidi, sitan vezak veze.
Ona skoči na noge lagane,
pa mu zlatnu stolicu turi pod noge
120. i odleti u odaju drugu
pa govori begovoj divojci:
«Bego, begova divojko,
eno dođe Komin-barjektare.»
«Aje Luce u sobu svoju,
125. ja ću doći Komina vidjeti.»
«Otklen jesi neznana delijo?»
Odgovara Komin-barjektare:
«Ja san ti iz Laških Kotara,
jesi l' čula za Komin-barjektara?»
130. Kaže njemu begova divojka:
«Vodi mene u Laške Kotare!»
A Komin joj lipo besidi:
«Oću bego, begova divojko,
ako ćeš mi izbaviti Lucu i Ivana,
135. vodit ću te u Laške Kotare.»
Divojka jamlja ključe od tamnice,
izbaviše Ivana iz tamnice,
jedva ga je Komin pridignuo,
kol'ko su mu kosti za zemlju prijanile.

140. Jami Komin debelu kobilu
i povede Lucu i Ivana
i povede begovu divojku,
povede ih u Laške Kotare.
Putem pita Komin divojku:
145. «Bego, begova divojko,
kakav je u vas običaj,
kad se divojka odvodi,
il' se puca il' se šutom ide?»
Odgovara begova divojka:
150. «Šutom doći, šutom poći.»
Al besidi Komin-barjektare:
«Kod nas je običaj zapivati
i iz puške zapucati.»
Pa zapiva i zapuca Komin hrabri.
155. Kad ču beg, on skoči i govori:
«Oj Komine, kurvino kopile,
da si lani poletija,
beli ću te pristignuti.»
Kobila debela nasluti gospodara,
160. pa ni koraka više nije se dala.
Ubi mu Komin kobilu debelu,
pa uzjaha na svoga konja
i stigoše u Laške Kotare.
Vučković stari izaša prid nji,
165. pa im stari progovara:
«Moj Komine, dite moje drago,
jesi li mi dicu izbavijo?»
«Jesan pobro, Vučkoviću stari,
eno ti ih na konju đogatu!»
170. Stari leti, grli, ljubi,
stari grli, ljubi, suze lije:
«Di si Ivane, moje milovanje,

di si Luce, iza gore sunce?!»
Vučkoviću plače i dozivlje
175. sve ljude da mu sriću dile.
Tad rekoše stari Kotarani:
«Bižte, svi, eno Lužin od Turčina vrvi,
sad će skoro u Kotare stići.»
I pobigoše oni prid Turčinom.
180. Komin jami begovu divojku,
a stari dicu svoju prigrlija,
prigrlija i još dugo poživija.[77]

Jedini tradicijski oblik vokalno-instrumentalnoga glazbenoga izričaja bilo je pjevanje uz gusle. Guslilo se uvijek kad je bilo veselja, najviše po svatovima i po dernecima. Skupio bi se puk oko guslača, a ovaj bi u svojoj pjesmi postajao pravi narodni pjesnik kojeg bi se pozorno slušalo. Guslači bi u svojim deseteračkim pjesmama obično *pričali* o sadašnjim junacima, ali i o onima iz prošlosti; o aktualnim društvenim i političkim događanjima; o radosnim i tužnim događajima u svom mjestu.

[77] DRAGIĆ, Marko: *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine:lirika, epika, retorika..,* str.453.-458.

5. USMENE PRIČE (PRIPOVIJETKE)

Usmena priča postoji od samih početaka ljudske duhovnosti, a svaka je kultura oblikovala svoje priče, motivski svijet svojih priča. O njihovoj raznovrsnosti svjedoče i različiti nazivi na raznim jezicima. Tako su u starogrčkom imenovane kao *mit, apologos*; latinskom *fabula*; engleskom *story, legend*; njemačkom *Märchen, Sage, Legende, Novelle, Schwank;* slovenskom, slovačkom, češkom, bugarskom *povesti;* portugalskom *fabula, historia, lenda, casa.*[78] U hrvatskom su jeziku poznati nazivi *priča, pripovijetka, pripovijest, bajka, basna, kazalica (kazavica), vjerovanja.* Usmena se proza u našem narodu naziva *priče, beside*, *legende.*

Žanrovi usmenih priča su:

1. Bajka
2. Basna
3. Predaja

- povijesne predaje
- etiološke predaje
- eshatološke predaje
- mitske predaje
- demonološke predaje
- pričanja iz života

4. Legenda
5. Novela
6. Anegdota
7. Šala, vic.

5.1 Povijesne predaje

Povijesne predaje govore o važnim događajima i osobama u povijesti Hrvata, a oni su duboko ukorijenjeni u svijesti i kolektivnom pamćenju Hrvata. Najviše ih je koje govore o višestoljetnoj okrutnoj turskoj vladavini na ovim prostorima, stradanju i progonu

[78] Usp. DRAGIĆ, Marko: *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine; proza, drama i mikrostrukture,* MH u Sarajevu, HKD Napredak Sarajevo, Sarajevo, 2005., str. 25.

kršćana i uništavanju njihovih crkava. Puno je hrabrih ljudi kojima se ljudi i danas dive i o njihovom junaštvu pripovijedaju; puno je mučenica, mučenika i njihovih grobova kojima narod stoljećima hodočasti.

Ima li na zemlji što jače i okrutnije od groba?
Ima li što pravednije od groba?
Grob oslobađa.
Grob opterećuje.
Grob rješava sporove zavađenih susjeda, zaraćenih naroda.
Grob traži od svakoga da položi osobne račune.
Grob oslobađa od neprijatelja.
Trga od prijatelja.
Grob budi nadu.
Grob ostavlja beznađe.
Grobu idemo.
Od groba bježimo.
A on juri za nama kao neman.
Kao mora uvlači se u naše sne.
Krade najradosnije životne trenutke.
Oslobađa nas od patnje...[79]

„Vrijeme dođe da se u grob pođe."

Groblja su za naš puk sveta mjesta. Kad prolaze pokraj groblja, bilo svojih ili nekih drugih, križaju se, izmole *Očenaš* za pokojne[80]. Groblja su mjesta tišine, mjesta zadnjega počinka mrtvih i ako bi netko oskrnavio groblje ili nečiji grob, bio bi najmonstruozniji, barbarski, javno osuđen čin. Ljudi su uvjereni da takve ne može mimoići Božja pravda.[81]

5.1.1. Stećci

[79] BUBALO, s. Marija Ancila: *Tražim svoje korijenje,* Naša ognjišta, Tomislavgrad, 1993., str. 47.
[80] Nedavno sam gledala jednoga srednjoškolca, sa svim obilježjima *današnje mlađarije,* kako se prekrižio prolazeći pored groblja Smrčenjaci u Cimu. Bilo mi je jako toplo oko srca gledajući kako mladić, bez ikakva stida i ne mareći za prolaznike, čini ono što je naučio od svojih roditelja, baka, djedova.
[81] U Š. Brijegu se priča da je cesta na Trnu napravljena na mjestu koje je nekada davno bilo groblje i da je to razlogom što se na toj cesti dogodi jako puno prometnih nezgoda i to s tragičnim ishodom.

Nekada su se Hercegovci iz ovoga kraja pokapali pod kamenim pločama *stećcima*, (*bilizima).*

6. Stećci u *Vuletića greblju* (Donji Crnač)

Stećci su bili nadgrobni spomenici srednjovjekovnoga kršćanina i na ovim ih prostorima ima jako puno. To je iznimna baština ovoga kraja, a u europskoj i svjetskoj baštini jedinstvena. Ovakvi se spomenici ne nalaze nigdje više u svijetu osim u BiH, Hrvatskoj, Crnoj Gori i Srbiji i nisu preslika ničijih, nikakvih drugih spomenika. Najljepše su urešeni stećci u BiH, a tu ih je i najviše. „U doba nastanka stećaka ljudi su imali jedan poseban odnos prema kamenim blokovima: još su za života tražili veliki kamen, koji je u pravilu završavao na grobu bogatijeg i moćnijeg čovjeka.“[82] Natpisi na stećcima često govore o prolaznosti života. Takav je i natpis „Dijaka iz Blagaja“:

SLOVO O VLASTI
Sij
kami,
varda!...
Či li je bio?
Či li je sade?
Či li neće biti?[83]

Po svom obliku se dijele na ploče, sanduke, stupove, križeve. Danas su nadgrobni spomenici najvećim dijelom ploče.

[82] Usp. ŠIMIĆ, Marinka, DUGANDŽIĆ, Ivan: *Značaj križa iz Donje Britvice,* u *Vitko*, časopis MH Široki Brijeg, godina IV., br. 7., Široki Brijeg, prosinca 2005., str. 39.
[83] PAVLETIĆ, Vlatko: *Zlatna knjiga hrvatskog pjesništva,* Nakladni zavod MH, Zagreb, 1970., str. 16.

„Nigdje se u Evropi ne može naći toliko, kao posijano mnoštvo, starih spomenika kao u Hercegovini. Govore da su to poganski grobovi. Pojedini grob oko tijela je solidno izgrađen te vrlo često i svodom poput sobice opremljen do površine zemlje. Ta je površina groba više manje velikim ravnim kamenom utvrđena. Na ovaj pak postavljen je drugi kamen tako goleme veličine da se i najveći stručnjak mora čuditi, pogotovu kad pomisli s kakvim je sredstvima to kamenje preneseno na brda i brežuljke, često veoma strme. Dok se budeš divio dvjema spomenutim stijenama, često ćeš opaziti i treću koja je položena na drugu u obliku maloga hrama ili kuće i pokazuje ti razne grbove da moraš pomisliti na nešto veličanstveno. Na ovim stijenama, dosta umjetnički izgrađenim, naći ćeš osim obiteljskih još i kraljevskih grbova i uklesanih mnogo drugih stvari i znakova, koji označuju kojom je prigodom pokopani umro i čim se je u životu osobito zanimao. Natpisa na spomenicima pak općenito glagolicom napisanih, ima vrlo malo. Gomile bez reda nabačena kamenja u Hercegovini su gotovo. Uvijek su na brežuljcima i više uzdignutim mjestima. Veličina i mnoštvo kamenja zapanjuje čovjeka. U dnu ovakvih gomila može se naći ugljena, ljudskih kosti, posuda s pepelom i svjetiljki. I te gomile su grobni spomenici svoje vrste.“[84]

A, prije novijih nadgrobnih spomenika ploča, naši su ljudi na grobovima pokojnih postavljali kamene križeve. Oni su vremenom postajali sve ljepši, a ljudi su poslije napravili i kalupe u kojima su ih oblikovali. Svi su oni na sebi imali ugravirano INRI, inicijale lat. rečenice *Ieusus Nazarenus Rex Iudacorum* (Isus Nazarećanin Kralj Židovski). Podsjećanje je to na najveću žrtvu koju je Isus podnio za grijehe svijeta i na uskrsnuće i nadu u vječni život. I danas se na našim drvenim križevima stavlja natpis INRI.

Vjerski ukrasni motivi stećaka ovoga kraja svjedoče o pripadnosti ljudi ovoga kraja kršćanskoj vjeri i u prošlosti. Na jednima su križevi, simboli uskrsnuća i vječnoga života, na drugima palme, vinova loza i dr. I danas naši grobovi sadrže vjerske motive, najčešći je križ. Uz ime pokojnika, najčešći tekst je „Počivali u miru Božjem“ i „U Isusovu miru čekamo uskrsnuće“.

Na stećcima su česti bili natpisi s nekim etičkim porukama, mudrostima o životu i smislu postojanja. Danas su na našim grobovima česti stihovi biblijskih psalama:

[84] BAKULA, fra Petar: *Hercegovina prije sto godina* ili *Šematizam fra Petra Bakule* (s latinskog originala iz godine 1867. preveo dr. fra Vencel Kosir), Mostar, 1970., str. 22.

1. Sad mogu leć i usnut, a onda se probudit jer me Gospodin drži.

2. Duša moja čeka Gospodina...

3. Gospodin je pastir moj...

4. Samo je u Bogu mir...

5. I jer je ugađao Bogu, on ga je zavolio, i jer mu je duša bila draga Gospodu on ga je hitro izbavio od zloće oko njega.

6. O Bože, ti si Bog moj.

7. Ja sam uskrsnuće i život i dr.

Sadržaj natpisa stećaka također svjedoči o vjeri ovoga puka u tajnu Presvetoga Trojstva. Natpisi često počinju „U Ime Oca i Sina i Duha Svetoga".
Natpisi na stećcima ukazuju da su pod njima ukapani ljudi sa sasvim prepoznatljivim, starim hrvatskim imenima. I danas su na našim grobovima i stara hrvatska imena.
Znatan je broj stećaka čiji je početak „a se leži...", a onda se donose podatci o osobi pokojnika. Ti se podatci često odnose na podrijetlo pokojnika (česti su s plemićkim grbom), a ono je na mnogim stećcima bilo feudalno. Donedavno su se i naši nadgrobni spomenici gradili s natpisima „ovdje počiva...". Postoje i danas grobovi u kojima rodbina iskazuje neke pojedinosti iz života pokojnika. To su najčešće vezani stihovi, s rimom:

1. Bolno uvenu rumeni cvijete,
prerano reče zbogom svijete.
Bog tako htjede da sebi te uze,
a nama ostaše sjećanja, bol i suze.

2. Ne plačite na grobu mom
jer velika me muka morila,
ja sam našla svoj vječni dom,
samo sam oči zatvorila.

3. Tiho si živio, u miru počivao.

4. Siromaštvo i ratovi odniješe ti sve,

Bog ti je uzdanje svjetlosti vječne.

5. Voljeni ne umiru nikad!

6. Godine prolaze.
Moli za nas anđele naš,
do našeg susreta u Gospodinu.

Stećke su mogli naručivati samo bogati ljudi i veličina kamena je govorila o *veličini* pokojnika, a danas, dakako uz prepoznatljive razlike, nadgrobni spomenik dobiju svi ljudi.

Ono što je sigurno i potpuno jasno je da jezik i sadržaji na pločama govore o već izgrađenim civilizacijskim i kulturnim navikama srednjovjekovnoga Hercegovca. I simbolika na njima upućuje na isto.

U našim je današnjim grobljima ukopano i dosta onih koji su, nažalost, morali ugraditi svoje živote u voljenu domovinu Hrvatsku. Tim se junacima i stihovano iskazuje zahvalnost za učinjenu žrtvu:

1. Život svoj dadoh da svane sloboda,
za radost i mir, hrvatskog nam roda.

2. Otišao si u zemlju da mi hodimo zemljom.

3. Laka ti bila hrvatska zemlja za koju si život dao.

Nije rijetkost da se nekad ni ne zna tko je ukopan u nekome grobu, kako je pokojniku ime i odakle je. Takvi se, također, ukapaju u grobljima i za njih se moli. Uopće, u ovome se narodu o pokojniku dostojno skrbi. Nepoznatima se izradi i nadgrobna ploča; ne zaboravljaju se ni u molitvama; njihovi se grobovi pohode, donosi se cvijeće i pale se svijeće.

7. Ploča neznanom hrvatskom vojniku u Mekovcu

5.1.2. Zavjetni grobovi

U tradiciji hrvatskoga katoličkoga puka odavno je raširen običaj štovanja i odlazaka na grobove mučenica i mučenika čiji zagovor ljudi kod Boga traže. „Sigurno se ranije znalo o životima nekih za koje danas kažemo da su nepoznate osobe, ali s vremenom se izgubilo iz sjećanja, dok se i dalje odlazi moliti na njihove grobove. Odlazaka će biti sve dok ljudi osjećaju potrebu i dok se ispunjavaju njihovi subjektivni doživljaji uslišanja po zagovoru onih na čijim se grobovima mole.“[85] Naš je čovjek poznat kao hrabar i odvažan čovjek. Poznato je da je i stoljećima iskušavan u borbi za vjeru i domovinu. Mnogi su Hercegovci postigli vrhunac svjedočanstva svoje vjere, zavrijedili palmu mučeništva. Mučeništvo ima posebnu cijenu na nebu pa su naši ljudi iznimno štovali svoje mučenike. Znaju da je *krv mučenika sjeme kršćanstva.* Puno je krvlju natopljenih grobova u Hercegovini, grobova ljudi koji su stradali *na pravdi Boga,* grobova ljudi koji zavrjeđuju da ih se pohodi i desetljećima nakon smrti. Velik je broj grobova i mladih djevojaka, posebice u vrijeme turskoga zuluma, koji su postali mjestima hodočašća, ali i simbolom mučeništva. Sasvim je razumljivo takvo shvaćanje jer je dobra djevojka u katoličkoj obitelji, uvijek bila njena čast i svetinja. A obeščastiti takvu djevojku i dignuti ruku na nju, značilo je ubiti i hrvatsku obitelj i njeno dostojanstvo.

Fra Zdenko Galić - „Pokornik“sa Širokoga Brijega

[85] MARTIĆ, Zvonko: *Kultni grobovi u BiH,* u Kalendar svetog Ante, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2008., str. 140.

Ovaj je hercegovački fratar i za života bio obljubljen u narodu i pridavane su mu velike moći. Zbog svoga isposničkoga načina života i iznimno velikoga srca za svakoga, u narodu je prozvan *Pokornik*. Ljudi su mu dolazili u životnim nevoljama i bolestima i donosili svoja „bremena“. Svakoga je tješio, lakšao i preuzimao boli drugih i molio se Bogu za sve koji su tražili pomoć. Ostao je u narodu čuven kao redovnik molitve. Njemu su dolazili ljudi iz različitih krajeva da moli za njih i s njima. Dolazili su mu i vjerovali ne samo katolici, nego i potrebnici drugih vjera. Njegova je molitva ljudima pomagala, davala sigurnost za život, ali i snagu za prihvaćanje svoga križa.

Fra Zdenko je umro i pokopan na Širokome Brijegu, u groblju Mekovac. I danas ljudi traže njegovu pomoć i zagovor. Puno svijeća, krunica i cvijeća na grobu ovoga dobroga fratra i čovjeka, svjedoči o njegovoj velikoj popularnosti u narodu.

8. Grob poznatog širokoriješkog *Pokornika* svaki dan pohode mnogi vjernici.

Fra Bariša Drmić u Širokome Brijegu

I ovaj je znameniti fratar pokopan na širokobriješkom groblju Mekovac. Još za Barišina života kružio je glas kako je ovaj fratar svetac i čudotvorac. Živio je strogim pokorničkim životom moleći se i posteći bez prestanka. Pomagao je svima koji su mu se obraćali. Kad je umro ljudi su rezali djeliće njegovog franjevačkoga habita kao relikvije. I danas ljudi odnose zemlju s njegovoga groba.

9. Novi spomenik i stari križ na grobu fra Bariše Drmića u Mekovcu

Zemlja je gotovo nestala s fra Barišinoga groba. Vjernici je odnose kao *moći*, a donose krunice, cvijeće, svijeće.

5.1.3. Tetoviranje (križićanje)

„Kao posebnost u hrvatskom narodu je i pojava tetoviranja na vidnim dijelovima tijela, posebice kod žena.“[86] I Širokobriježanke su se tetovirale, *bocale*. Istetovirani (izbocani) su motivi najčešće bili križevi i zato se ovo tetoviranje zove još i *križićanje.*

Bocanje

Marija je na lijevu ruku
nabocala pet zelenih križeva
za onih pet sinova
što ih mužu izrodi
I dok je on
nakon onog sedmog rata
klesao četiri križa
Marija ih je toliko
s ruke brisala
Marija, kći Marijina
nacrtala je tri sunca
a nakon onog trinaestog rata
dva izbrisala
Bocanje je bolno
a još bolnije brisanje

[86] ŠILIĆ..,str. 71.

iza kojeg ostaju ožiljci
Dok čekam mijenu punog mjeseca
u ožiljak na lijevoj ruci
majke mi Marije, Marijine unuke
nazirem ruke
svih naših Marija
u noćima tamne strane mjeseca
i danima pomračenog sunca
kako strše
poput polomljenih križeva
nad grobovima[87]

Još uvijek se u narodu pripovijeda o upadanju Turaka u sela i o otimanju djece, posebice ženske. „Tako od nekog bogatog *Cincara* beg zatraži kćerku za ženu. Otac nije smio odbiti bega pa muje rekao da dođe za mjesec dana kad sve bude spremno za svadbu. Djevojci su istetovirali križ na čelu pa je beg nije mogao uzeti za ženu. Otada su sve cincarske djevojke tetovirale križ na čelu i rukama.“[88]

Ljudi su znali da Turci bježe od križa *ko đava od krsta* i tako su zaustavljali nasilje nad ženama i djevojkama, a istodobno su Hrvati katolici na taj način vidljivo obilježavali svoju vjeru. „Činjenica jest da je ovaj drevni običaj značajka kršćanskoga stanovništva, ali na temelju znanstvenih istraživanja utvrđeno je da je ova pojava naslijeđe predslavenskoga vremena, podrijetlom s Istoka, odakle su je preuzeli Tračani, a zatim i susjedni Iliri.“[89]

U kreševskom se kraju na svetkovine Sv. Josipa i Blagovijest „*bocaju* križi, zvijezde, pleteri, cvjetovi itd. na rukama, čelu i mišici, ili redovno odmah iza ruke... Kod nekih križ među obrvama, a redovno u vrh čela, na ruci (do ispodlaktice); križ, grane, cvjetove i po koji pleter mjesec i sunce, hostija u kružnici, negda ime, a negda samo početna slova imena.“[90]

Postupak za dobijanje boje za tetoviranje nije posvuda bio isti. U Hercegovini se najviše spravljala od jasenove kore, a „u jajačkom kraju boja za tetovažu pripremala se od čađi

[87] KRALJEVIĆ, Ante: *Kuća višeglasja,* Nakladni zavod MH, Zagreb, 1994., str. 40.
[88] DRAGIĆ, Marko: *Poetika* ..., str. 156.
[89] ŠILIĆ.. , *Isto*
[90] KRISTIĆ, Augustin: *Crkveno-narodni običaji..*, str. 135.-136.

borova drveta pomiješana s medom“.[91] U Kreševu je postupak za pripravljanje boje za *bocanje* bio nešto drukčiji: „uzme čađe, onda žena istu 'zamuze svojim mlijekom' (ako doji muško dijete – inače se ne zamuza!), k tom se doda malo ulja i malo sirćeta, te se dobro iskuha, i time se premaže, to se ne pere bar 15 dana.“[92]

U komunističkom sustavu nije bila rijetkost da mladići po odlasku u bivšu JNA istetoviraju upravo znak te Armije na ruci. Kako istetovirani dijelovi tijela ostaju trajno vidljivi, može se pretpostaviti kako se danas ti ljudi osjećaju.

U novije vrijeme tetoviranje kao da je postalo privilegij „selebritija“. Ima osoba koje su istetovirale velik dio tijela, a istetovirani motivi najčešće nemaju nikakve veze s kršćanskim obilježjima, naprotiv, mnogi su poganskog i demonskog karaktera.

5.1.4. Hajduci

Hajduci su hrabri ljudi iz naroda, povijesne ličnosti koje su se odupirale okrutnoj turskoj vlasti, „oni odvažni ljudi koji su u hrvatskom i srpskom narodu za čitavo vrijeme teškoga turskoga ropstva podržavali misao na slobodu i oslobođenje.“[93] Zato su postali uzorima i simbolima narodnih nastojanja za slobodom i ljudskom pravdom. Odmetnuli bi se od kuća i skrivali po šumama, planinama, pećinama i iznenada napadali Turke. Njihova su skrovišta, zbog mogućih izdaja, bila strogo čuvana tajna i za njih su znali samo jataci, njihovi najvjerniji pomagači. Najpoznatije su hercegovačke povijesne predaje o hajducima Mijatu Tomiću i Andrijici Šimiću.

Malo je ljudi u Hercegovini koji nisu čuli ili čitali o junaštvu, hajdukovanju omiljenoga im lika, Mijata Tomića. Pričalo se kako Mijata Tomića ne može ubiti olovna kugla iz puške niti ga može konj u trku sustići, ali kao i mnogi drugi znameniti hrvatski junaci, i Mijat pogiba jer biva izdan. Izdao ga je njegov kum Ilija Bobovac. Mnoge su pjesme napisane o njegovu junaštvu, ali i o njegovoj smrti. Prikupljanjem i zapisivanjem narodnih pjesama bavio se poznati franjevac Grga Martić, a u njegovoj zbirci značajno mjesto zauzimaju one o Mijatu Tomiću. Narodne pjesme o Mijatu Tomiću zapisivao je i Anđelko Mijatović.

[91] ŠILIĆ.., str. 72.
[92] KRISTIĆ.., str. 136.
[93] ŠIŠIĆ, Ferdo: *Povijest Hrvata,* Pregled povijesti hrvatskog naroda 1526.-1918. – drugi dio, Marjan tisak, Split, 2004., str. 331.

MIJOVIL TOMIĆ SUSREĆE SESTRU

Di je brdo, tu je bila gora,
Di je gora, tu je bila rika,
Di je rika, dva proplanka mala;
U jednom je Anica divojka.
Susrila je tri mlada ajduka.
Besidi jon ajduk Rumenija.
„Mi ćemo ti lišce obljubiti!
Govori mu Anica djevojka:
„Moja me je svitovala majka,
Da ne ljubim po gori ajduke,
Imala sam brata jedinoga,
On se bija s Turcim posvadija,
Pa je bidan poša u ajduke,
More biti koga od vas pozna?“
Besidi jon ajduk Mijovile:
„Povidi nam kako se je zvao?“
Govori mu Anica djevojka.
„On se zvao Tomić Mijovile!“
Govori joj Tomić Mijovile:
„Sestro moja, sretna za nas dana!“
Pa je zgrće divom i kadivom
I šalje je majci u dvorove.[94]

U Širokom je Brijegu dosta često prezime Naletilić, a pripovijeda se kako je postalo „zahvaljujući“ Mijatu Tomiću i nekoj djevojci kojoj je *naletilo* Mijatovo dijete.
Jako omiljen hercegovački hajduk je i Andrijica Šimić koji se rodio 1833. u Alagovcu kod Gruda. Umro je 1905. u Runovićima. Za Andrijicu se pričalo kako je mogao *smista priskočit* magarca. Narod ga opisuje kao branitelja sirotinje i zaštitnika potlačenih.[95] I

[94] DRAGIĆ, Marko: *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine: lirika, epika, retorika..,*str. 96.-97.
[95] DRAGIĆ, Marko: *Od Kozigrada do Zvonigrada,* Mala nakladna kuća Sveti Jure – ZIRAL, Baška Voda, Mostar, Zagreb, 2001., str. 164.

Andrijica je stradao od izdajničke ruke obitelji koja ga je izdala za novac, a još je za života postao nacionalnom legendom.
Mnogo je narodnih pjesama koje govore o junaštvu Andrijice Šimića.

ANDRIJICO, GORSKI ARAMBAŠO

Andrijico, gorski arambašo,
nešto bi ti imo reći:
„Otmi kravu Turčinu tvrdoglavu
i podaj meni siromahu.
O junače, još ti imam reći,
nemam u šta leći.“
Naliđe Turčin i natra grnjače,
a junak ustavi
i gunj mu ote
i dade siromahu:
„Evo siromaše, u gunj se pokrij
i pod gunjem Boga zavapi.[96]

U mnogim se hercegovačkim domovima i sada mogu vidjeti uokvirene slike i fotografije hajduka Mijata i Andrijice. „Historijska predanja u prvom redu nastoje da sačuvaju uspomene iz realnog ljudskog svijeta, na historijsku prošlost kakva je zapamćena u samom narodu. Kada se otklone pretjerivanja i uveličavanja slika koje čine privlačnu snagu historijskih predanja, ono u svojoj jezgri, uglavnom, ne odstupa od historijske istine i realne prošlosti.“[97]
Jako je puno predaja i koja govore o starim naseljima, grobljima, bogomoljama, zakopanom blagu...
U širokobriješkom selu Mokro, u Pribinovićima, postoji *Šuškova* ili *Markanovića gradina* i o njoj se priča „da je početa sipat iz vode. U njoj ima zatvoren badanj suva mesa i badanj prosena brašna i badanj para. I kažu da na njoj ima kota zlata zakopan. I kad oru, uvik lemiš kreće u kota, a da ga niko izvadit ne mere izvan jedinac sin u udovice. Imaju u

[96] DRAGIĆ, Marko: *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine: lirika, epika, retorika..,*str.103.-104.
[97] PALAVESTRA, Vlajko: *Historijska usmena predanja iz BiH*, Buybook Sarajevo, Sarajevo, 2004., str. 87.

Banjoj Luci knjige koje to pišu. Kažu, doće vrime da će valjat više badanj prosa nego badanj zlata.“[98]

5.2. Etiološke predaje

Nastanak etioloških predaja vezuje se za ljudsku potrebu objašnjenja uzroka i podrijetla nastanka imena pojedinih mjesta, grobova, grobalja, antroponima; vrela, čatrnja, ponora te različitih pojava u prirodi i među ljudima.[99]

Jelin grob u Širokome Brijegu

Ljudi sve više posjećuju ovaj grob. Prema jednoj predaji lijepa se Jela u tursko doba odbila udati za nekršćanina i svjesno izabrala mučeničku smrt. Druga predaja kaže da je na tom mjestu mučena skupina djevojaka koje su pošle u planinu. I jedno i drugo je razlogom dolaska ljudi na ovo mjesto.

Jurin greb u Rasnu

Ovaj je grob u okolici Rasna jedan od „kužnih grobova“. Kao i drugi slični grobovi nalazi se *u ogradi*, izvan živoga groblja. I ovaj je grob postao zavjetni jer su mnogi zavjetovanici bili uslišani u svojim molitvama i potrebama. Na ovom se grobu na dan sv. Jurja (zaštitnika od kuge) služi sveta misa.

Divin grob na Kedžari

Na Kedžari je grob Dive Grabovčeve, djevojke iz okolice Rame, koja je živjela u 17. stoljeću, u vrijeme turskoga *zuluma.* U tom su kraju u to vrijeme vladali Kopčići, a mladi Turčin Tahir-beg Kopčić je htio oženiti Divu, unatoč njenom protivljenju. Nakon nekoliko pokušaja i nakon slanja svojih *izaslanstava,* Diva se nije predomislila. Izbjegla je u planinu Vran, a tamo ju je osobno našao i nožem ubio sam Tahir-beg. Diva je na tom mjestu pokopana, a od tada pa sve do danas ljudi dolaze na njen grob odati joj počast. Godine 1998. izrađen je brončani kip Dive, rad Kuzme Kovačića, a svake se prve nedjelje u srpnju na Kedžari slavi sv. misa u njenu čast. Spomen je to na hrabrost i mučeništvo jedne mlade djevojke koja je izabrala smrt da bi očuvala dostojanstvo i čast, svoju i svoga

[98] PALAVESTRA, Vlajko: *Narodne pripovijetke i predanja u okolini Lištice,* u Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu – Etnologija, nova serija, sveska XXIV/XXV, Sarajevo, 1970., str. 355.
[99] Usp. DRAGIĆ, Marko: *Poetika..*, str. 415.

roda. Zato ljudi i danas dolaze na njen grob tražeći nadu i utjehu u svim nedaćama života.[100]

10. Grob Dive Grabovčeve na Kedžari

Grobovi dviju Dragica Pavković

Po svom su mučeništvu poznate i puk ih iznimno štuje,dvije Dragice Pavković iz Izbična, „koje su, radi toga što nisu htjele odati muža i brata u križarima, svirepo mučene (jedna više dana a druga 42 dana koncem 1947.), nakon čega su strijeljane“[101].

Biskupov greb u Posušju

U okolici Posušja puno je grobova gdje narod dolazi po utjehu i pomoć. Jedan od poznatijih je *Biskupov greb*. Po vjerovanju pučana ovo je mjesto iscjeljenja od mnogih bolesti i nevolja. Najčešće ga pohodi ženski svijet i to *lizući na golim kolinim* oko groba i moleći za svoje potrebe. Pale se svijeće i na grobu ostavljaju zavjetni darovi (obično novac, krunice, svijeće). „Nitko ne zna kada je *Biskupov greb* postao mjesto čestih posjeta, unatoč zabačenosti i teškom pristupu. To traje nekoliko stoljeća, vjerojatno od samog nastanka groba.“[102]

Katin greb u Rakitnu

U Rakitnu vjernici odavna hodočaste *Katinom grebu*. Dolaze na grob i sa svojim svećenicima jer predaja kaže kako je djevojka Kata stradala mučeničkom smrću braneći svoju katoličku vjeru i nevinost.

Još je mnogo znanih i neznanih grobova gdje puk dolazi *istresati* svoje nevolje, vapijući za pomoći i u nadi čekajući. Tako se zna za:

[100] Usp. TRUHELKA, Ćiro: *Djevojački grob,* u Kršni zavičaj, br. 31., Humac, 1998., str. 56.
[101] MABIĆ, Franjo: *Izbično: povijest, monografija i kronika župe,* Široki Brijeg, 2008., str. 148.
[102] GLAVAŠ, Tihomir: *Biskupov greb na Posuškom Gracu,* u Kršni zavičaj, br. 36., Humac, 2003., str. 118.

Grob fra Rafe Barišića u samostanskoj crkvi na Širokome Brijegu;

Grobove Bosanaca Kustura u šumi Gozd Mučilovac na lokalitetu zvanom Ritke Bukve u Rakitnu;

Jozin greb u Selinam u Mukinju, okolica Posušja;

Kužne grebove u selu Vlašinama u mjestu koje se zove Ljubića stanine, okolica Posušja;

Matin grob u šumi kod Vrpolja iznad Koljana, okolica Posušja;

Pratarski grob u groblju Jelicina putu za Petroviće, okolica Posušja;

Salaverov grob u Sutini, okolica Posušja;

Tajin greb, Tajino je ime Mate Šarić iz sela Dabio, okolica Posušja;

Nakića grob u Koritima, okolica Tomislavgrada.

U narodu se često cijela groblja drže iznimnim mjestima za olakšati dušu. Tako je sa *Starim grobljem Ričina* u okolici Posušja i s *Đerekovim grebljem* u Vrpolju, također iz okolice Posušja.[103]

Na groblju se *Ričina* obilazi na koljenima jer se priča da je na tom mjestu bila crkva sv. Ruže i da su Turci za vrijeme mise pobili sav puk s fratrom.

Ljudi znaju i za *Krvavu gomilu* koja se nalazi na putu Buhovo-Hamzići. Priča se za ovo mjesto da je tu ubijen posebice okrutan turski plemić koji je išao nasilno ubirati porez. Prema običaju prolaznici na gomilu bacaju kamen.

Ljudi su bez straha u svim režimima odlazili na ova mjesta i „s koljena na koljeno" prenosili usmenu predaju kako bi sačuvali sjećanja na svijetle likove iz svoje prošlosti. Molio je puk zagovor ovih mučenika jer je bio uvjeren da je njihova smrt dokaz vjernosti Bogu, Crkvi i svom rodu. Tako se nadahnjivao, jačao vjeru za ustrajnost i vjernost u svim teškim vremenima i tugama, kojih na ovim prostorima nije nedostajalo.

Spomen- ploče pokraj puta

U novije je vrijeme jako puno spomen-ploča pored naših putova. Nažalost, one svjedoče o pogibiji, o naglo prekinutim životima onih koji su tim putima kročili; bilo vozači, suputnici, pješaci, slučajni prolaznici. Rodbina poginulih teško se miri sa smrću svojih

[103] Ovo je popis nekih grobova i groblja koji je 1978. načinila Radmila Filipović Fabijanić (Vidi: MARTIĆ, Zvonko: *Kultni grobovi* .., str. 140.).

najmilijih te pločom obilježava mjesto njihovoga posljednjeg ovozemnog trenutka. Na pločama je najčešće samo ime poginule osobe i godina rođenja i smrti. Rijetko su na njima neki drugi sadržaji.
Puno je onih koji su protiv ovakvih obilježja pored puta. Misle kako takvi spomenici odvraćaju pozornost vozača i potencijalna su opasnost za nove nezgode.
Neki će opet kazati da su dobrodošli jer stalno upozoravaju vozače da u prometu budu pozorniji i sporiji.

Zavjetni spomenici, kapelice

„Kad zavjetuješ štogod Bogu, odmah to izvrši, jer njemu nisu mili bezumnici. Zato ispuni svaki svoj zavjet. Bolje je ne zavjetovati, nego zavjetovati, a ne izvršiti zavjeta.“
(Prop 5, 3-4)

Naš se narod od davnina i često *zavituje* i zagovara Bogu i svi se s puno poštovanja odnose prema *zavitu.* Zavjetuje se sebe, ali i drage osobe. Majke zagovaraju svoju djecu, mole za njihovo zdravlje i zagovarajući zavjetuju se Bogu da će učiniti neku zadovoljštinu ako Bog očuva dijete zdravim ili ako ono ozdravi. I supruge traže zagovor kod Boga za svoje muževe ako se npr. odaju piću ili nekom drugom poroku. Ne traži se samo tjelesna pomoć, moli se i za zdrav razum, *da Bog prosvitli pamet.* Moli se i za udaju i ženidbu. Žene, majke i svi oni koji zavjetuju, znaju da ovo nije trgovina s Bogom („ako ti meni i ja ću tebi“) nego se utječu Bogu ili nekom svecu i traže pomoć, pouzdavajući se u beskrajnu Božju milost. Nikada i nikakvu Božju odluku ne dovode u pitanje (*Neka bude Bože tvoja volja.*).
U franjevačkoj knjižici iz 1911. „Kruh sv. Ante“ na 2. stranici stoji: „Ko i malo pozna život sv. Ante, zastalno biće poznato i to, kako je on vanrednom ljubavlju plamtio za siromahe ne samo duševne, tj. za griješnike, nego takodjer kako je se očinski zauzimao, da bijedna sirotinja dogje do komadića kruha. Dok je živio, u svojim dirljivim propovijedima o milosrgju, mnoga je tvrda srca umekšao na dijeljenje milostinje siromasima. Znao je češće puta poći od vrata do vrata i prositi za svoje sirotane. Stoga na

najstarijim njegovim slikama, vidimo ga uslikana megju siromasima, kako im dijeli kruh.“[104]

Kako Hercegovina dugo bijaše sirotinjski prostor, Sv. je Ante zbog svog bezuvjetnog zauzimanja za sirotinju postao najomiljeniji svetac na ovim prostorima (*Bog, Blažena Gospa i sv. Ante*). Naš ga je narod davno prozvao *zaštitnikom sirotinje i živine.*

Čuvaj nas
i našega ajvana,
da ne bude nikakve štete
ni zijana.

A, kolika je vjera našega puka u sv. Antu, svjedoči pričica koja kruži u našemu narodu, a govori kako se neki čovjek *zauzimao* kod Gospe da mu isprosi milost od sv. Ante. Stoga je i razumljivo da je najviše zagovara za njegovu pomoć, ali i vanjskih znakova privatne i zajedničke pobožnosti i zahvalnosti sv. Anti.

Mnoštvo je zavjetnih kapelica, spomenika pokraj puta koji su i mjesta za zavjetne darove. Zato što su pored putova, narod ih još zove i *krajputašima* i *usputnjacima.* Pojedinci, neke obitelji ili cijela sela, izgradili su ih izvan crkvenoga i grobljanskoga prostora iz zahvalnosti za minula dobra ili radi osiguranja njegove zaštite od budućih nevolja.[105]

Kapelice u čast sv. Anti su na Uzarićima, Trtlama (Brotnjo), Studencima, Gorancima, Čitluku (Čerinsko raskrižje), Dobriču (2011. je godine o sv. Anti proslavljena stota obljetnica izgradnje kapelice), Klancu (Široki Brijeg)...

Kapelica sv. Ante u Klancu na Širokome Brijegu sagrađena je 1925. Sagradili su je fratri kako bi svakoga putnika skrušili i najavili mu skori dolazak velebnoj briješkoj bazilici, svetištu, Gospi i samostanu. Bila je usječena u stijenu brijega. Ali, šezdeset godina poslije, Klanac je postao prometni čep i trebalo ga je proširiti. Tako je kapelica 1987. godine izmještena, više ne gleda na Brijeg, nego na prometnicu. Da bi se sačuvao izvorni oblik kapelice, svaki je kamen prije njenog rušenja obilježen brojem. Kapelica je omiljenim mjestom ovoga kraja i naroda; svakim je danom pohode mnogi koji traže mira i odmora svojoj duši.

[104] Usp. MARIĆ, Ante: *Sveti Ante-svetac svega svijeta,* u Naša ognjišta, Hrvatski katolički mjesečnik, Tomislavgrad, lipanj 2012., str. 7.
[105] Usp. ILIĆ, Žarko: *Štovanje sv. Ante u Hercegovini,* u Kršni zavičaj br. 28, Humac, 1995., str. 18.

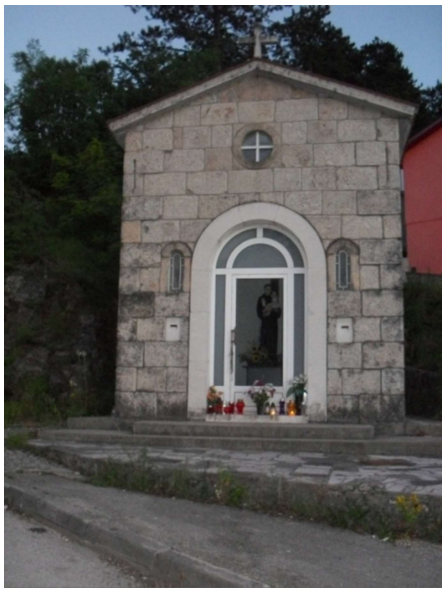

11. Današnji izgled zavjetne kapelice u Klancu

Sveti je Ante nazočan u gotovo svim našim župama u bogoslužnim prostorima. Malo je crkava koje nemaju kip ili sliku ovoga sveca.

Na prostorima Hercegovine ima i zavjetnih spomenika sv. Iliji, Sv. Maloj Tereziji, sv. Leopoldu Bogdanu Mandiću i drugima.

U Rakitnu je pored crkve sagrađena zavjetna kapelica za promicanje bračnoga života. Vidjevši koliko im je u župi *stari' cura i momaka*, župljani su 2002., sa svojim tadašnjim župnikom, podigli zavjetnu kapelicu koju pohode mnogi. Sam župnik kaže da su u brak stupili mnogi nakon što su je pohodili.

5.3. Mitske predaje

Mitske su predaje one koje govore o vilama, životinjama i povijesnim osobama kojima se pripisuju nadnaravne moći. Predaje o vilama govore kako su one samo noću dolazile u selo i kako su jedino tada ljudima činile dobro ili zlo.

5.3.1. Vile

Priča se da vile lebde po oblacima, šumama, rijekama, pećinama i da su uvijek u blizini izvorâ. U izvorima se kupaju i ta je voda ljekovita. Vjerovalo se da postoje dobre i zle vile. Dobre su svima pomagale, a posebice su pomagale junacima koji su ih zazivali u nevoljama. „S vilama se ne smije razgovarati osim subotom. To je Gospin dan i tada se smije inače možeš štogod nepoćudna reći, a one te čuti pa si nastradao.“[106] Kad bi vile zadojile mušku djecu, ti bi dječaci postajali lijepi i snažni muškarci.

Narod vjeruje da postoje zle vile koje spliću grive konjima po noći. „Gledano iz kršćanskog svjetonazora, vile su u nekima od zapisanih priča označene kao nekrštena čeljad, znaju ponekad činiti ljudima zlo i kako bi ih se otjeralo, koriste se razni egzorcizmi te one poput demonskih bića bježe od križa, krštene vode, zvuka zvona i, dakako, dnevne svjetlosti.“[107] Po danu ih se ne može vidjeti jer su *sosve bile,* dok se po noći dobro vide samo što se uvijek malo zaklanjaju da im netko ne bi zamijetio jednu *magaretiju nogu.* Narodni pripovjedači ističu da su viline kozje (magareće) noge kazna zbog njihove oholosti jer su umišljene i jako ponosne na svoju ljepotu.[108]

Ako je na nekoj livadi trava zamršena i malo pogažena, vjeruje se da su se na tom mjestu vile igrale i kolo vodile, pa se takva mjesta i zovu *vilino kolo*.[109]

5.3.2. Lastavica

Postoje neke predaje o životinjama koje se pripovijedaju od starina. Ima životinja koje se zbog iznimnih „zasluga“ u čovjekovom životu, smatraju svetima. „Bila su tri sunca, a zmija je popila dva i pola trećega. Lastavica je jednu polovicu sunca zakrilila, zaklonila. Od tada lastavica vije gnijezdo uz kuću da joj zmija ne bi popila jaja kako je ljuta na nju zbog „spašavanja“ sunca.“[110] Zato laste ne krepaju, nego im dolikuje umirati kao i ljudima. Vjeruje se, ako lastavica svije gnijezdo na krovu neke kuće, da je to je znak mira i blagoslova u toj kući.

[106] SUTON..,str. 10.
[107] BRKIĆ VUČINA, Mirna: *Predaje o vilama u tradiciji Hrvata BiH,* u Bosanskohercegovački slavistički kongres, Zbornik radova (knjiga 2), Slavistički komitet, Sarajevo, 2012., str. 62.
[108] Usp. *Isto*, str. 59.
[109] RAKITA, Rade: *Narodna vjerovanja u predjelu Janj, vezana za čovjekov život i rad i njegov pogled na svijet,* uGlasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Etnologija, sv. 26., Oslobođenje, Sarajevo, 1971., str. 78.
[110] Kazala mi spomenuta s. Mirjam.

„Ne daj dici da kreću u lastavično gnjizdo. Lastavica je sritna, a sritna je i kuća, di lastavica gnjizdo savije.“[111]

5.3.3. Tri sunca

Vjerovanje o postojanju tri sunca, ali s *glavnim junakom* gušterom umjesto lastavice, postoji i u Janju (Bosna, okolica Glamoča, Kupresa):
„*Janjani vjeruju da su na nebu nekad postojala tri sunca. Do njih je izrasla slamka, trava sa Zemlje, uz koju se popela zmija i počela ih piti. Uspjelo joj je da ispije potpuno dva sunca, a kad je počela da pije i treće (ovo naše), gušter je pregriz'o slamku, sa koje je ona pila Sunce, i zmija padne na zemlju. Tako je, prema vjerovanju Janjana, gušter spasio naše Sunce od zmije, pa ga zato ne valja ubijati niti psovati. Vjeruje se da je zmiji uspjelo da ispije i pola našeg Sunca. Zato ono danas grije mnogo slabije našu Zemlju nego što ju je ranije grijalo.*“[112]
Zato nikako nije dobro ubijati guštera jer je spriječio zmiju u lošem činu.

5.3.4. Pčele

U narodnoj predaji pčele, kao i lastavice, ne krepaju, nego umiru.
Pčela se također, smatra svetom životinjom. Ona daje vosak, a od voska se prave svijeće koje gore u crkvama i nad mrtvima, na svetim mjestima. Zato se i pčelama, kad uginu, ne kaže da su krepale, već da su umrle.

5.4. Demonološke predaje

Oduvijek su postojale demonološke predaje, vjerovanja u nečiste natprirodne sile koje djeluju na zemlji i čine zlo ljudima. Demonološke se predaje tiču osobnoga čovjekovog doživljaja, njegovog *susreta* s onostranim, demonskim bićem. Ljudi su s puno mašte i straha, *u strahu su velike oči,* pripovijedali o istim, prenosili ih s koljena na koljeno i uvijek dodavali na dramatičnosti. Neke su od tih strašnih sila u narodu poznate kao vila,

[111] KUTLEŠA fra Silvestar: *Život i običaji u Imockoj krajini,* MH Ogranak Imotski, Imotski 1997., str. 413.
[112] RAKITA.., str. 73.

vještica, *đava,* zloguka ptica... Sile nečiste su posebice aktivne u tami, u gluho doba noći. Zato se za nekoga tko je budan i hoda noću kaže da je *ko vještica.*

5.4.1. Vještica

Govorilo se da su *vještice* žene koje su se s đavlom *spetljale* i obećale mu da će sve raditi u njegovu korist. „Zamišljane su kako jašu na metli s grbom na leđima i dugim nosom. Ulazile su kroz ključanice, spolno bludničile s đavolom, jele djecu, držale tajne sastanke, spremale masti za ljubavne napitke, izazivale razne bolesti i ludilo, gušile pri spavanju itd.“[113]

Vještice su imale neka obilježja koja su samo njima bila prirođena i koja su ih odavala. „*Kada s nekim razgovaraju one šaraju oči u stranu, ne gledaju onoga s kim razgovaraju. Isto tako mogu dugo gledati u sunce, a da im ništa ne bude. A i ako su im laktovi i koljena stalno prljavi i ne daju se oprati i to je znak vještice. Još ih se i u crkvi može prepoznati. Naime, dok svi kleče na koljenima s oborenim glavama, one drže glave uspravno i šaraju očima po crkvi.*“[114]

U svakom su selu postojale žene koje su proglašavane vješticama.

„*Bila je u Sretnicam jedna žena koja je imala tri ćeri, a rodila je i pet sinova i svi su joj umrli ko mali. Rodila bi i' ona zdrave, a kad bi god došla jedna žena iz sela, dica bi potlje njena odlaska, do sutra, umrla. Najposli joj je mater sinova rekla da više ne dolazi. Priča narod da je ota žena bila vještica. A, nekako je drukčije i izgledala.*“[115]

Vještice su ljudi prepoznavali jer su „imale drukčije lice i oči i šutile bi. Zajašile bi metlu, izgovorile:

Ni o' drvo,
ni o' kamen,
u napolje,
pod ora',

[113] DRAGIĆ, Marko: *Poetika*.., str. 437.
[114] Usp. RAKITA.., str. 79.
[115] Kazala mi s. Asumpta (Šima) Rozić (Sretnice, 1938.).

a nakon toga se sastajale na nekoj ledini di su igrale kolo, smijale se, češljale.“[116]

Dakle, vještice bi se *prije polijetanja* osigurale riječima,tražile bi slobodan prolaz i da ne udare ni u što na svom putu do ispod *oroška*. Ali, ako se čarobne *leteće* riječi ne izgovore kako treba, može biti jako nezgodno. „Jedan se čovik sakrio pod gunj, probušio ga, gledo kriomice što radi vištica i uradio što i ona (bar je tako mislio):

I o' drvo,

i o' kamen,

i u polje,

i u orošak.

Jâdan, udarijo i u drvo, i u kamen, i u *orošak; vas se stuka*.“[117]

5.4.2. Đavao

U narodu se vjeruje da su đavli nastali od anđela koji su Bogu *zgrišili* i zato su prognani iz raja. Od tada đavoli stvaraju svoj, đavliji svijet i žele svijetom vladati na svoj način. „Đavoli su kombinacija čovjeka i životinje i imaju strašan izgled: na glavi rogove, kozju bradu i uši, papke i kusast rep. Đavoli se kao i sve druge utvare, plaše samo krsta, tako da i narodna izreka kaže *biži ko đava od krsta.*“[118]

Sve je zlo narod pripisivao utjecaju đavla i sve što je htio prikazati lošim imalo je predznak đavla. I na poklade, kad su ljudi htjeli izgledati zastrašujuće, „namaskarali bi se u crno, s rogovima i repovima i podsjećali bi na *anam njih* (narodni eufemizirani izraz za đavola).“[119]

U hercegovačkim su selima majke ranije običavale, kad bi se naljutile na svoju djecu, predati ih đavolima, a da to nisu činile ozbiljno i svjesno: *Đava te odnijo, da Bog da.* Uvijek bi se ugrizle za jezik jer su i same strepile od snage i moći kletve. Od davnina Hercegovci vjeruju u moć kletve i ne spavaju najmirnije ako ih netko prokune.

[116] Kazala mi s. Rafaela (Sofija) Kožul (Turčinovići, 1939.).
[117] Kazala mi spomenuta s. Mirjam.
[118] Usp. ALILOVIĆ, Ivan: *Hrvatski narodni običaji u Hercegovini,* GIP Štampa Osijek, Hrvatsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1977., str. 123.
[119] Usp. DRAGIĆ, Marko: *Velike poklade u folkloristici Hrvata,* Croatica et Slavica Iadertina, Vol. 8/1., No. 8., Zadar, 2013., str. 163.

Riječ đavao, vrag, naš je narod nerado izgovarao jer je to najgore ime i kad se spomene, postoji bojazan da se ne pojavi sam vrag. Stoga su mu ljudi *izdivali* različita imena: *nava, njava, šava, đadar, nečastivi, onamo on, vravun*, ali bi se i tada stavljala *ograda* od njega pa bi se reklo *Bože mi 'prosti.* Bilo je puno izraza u kojima se koristila riječ đavao, ali i njen eufemizirani oblik:

- Crn ko *šava*
- *Đadri* ga znali
- *Njava* ga lipi odnija
- *Šava* mu je, nije mu ništa
- *Vravun* s tobom gloginje mlatijo
- *Đavlija* pritrva
- *Đavlija* posla
- Nek ide u *đavliju* mater
- *Đavlu* je malo
- *Đavlu* s repa otkinut
- Ko s *đavlom* tikve sadi...
- Namiriti se na *đavla*
- Ne bi *đavlu* palo na pamet
- Nije ni *đava* crn koliko se govori
- Ostupi *đadre* od kršćene duše
- Svi ga *đavli* znali
- Vrti se ko *đava* u malo vode
- Zna svakog *đavla*
- *Đadre* drčinji
- *Vravun* te ne odnija

5.4.3. Kučibaba i Babaroga

Kučibaba i *Babaroga* su „nastale“ kako bi se djecu štitilo, očuvalo od različitih opasnosti i kako bi djeca bila poslušna svojim roditeljima. Neposlušnoj se djeci govorilo kako će po njih doći *Babaroga* - ružna, strašna baba koja skuplja neposlušnu, *poganu dicu*. *Kučibaba* je *stanovala* u čatrnjama.

12. „Prirodno stanište“ Kučibabe. Mnoge su čatrnje, nažalost, *zaresle* u korov. (www.google.hr/search?q=stare+hercegovačke+čatrnje; pristupljeno 10. ožujka 2016.)

Kako nije uvijek bilo moguće držati djecu na oku, a da se ne bi primicala čatrnjama i dovela se u opasnost da ne upanu u nju, stariji su ih mudro učili kako se ne smiju primicati čatrnjama i nadvirivati se nad njih jer će iz vode iskočiti opaka Kučibaba.

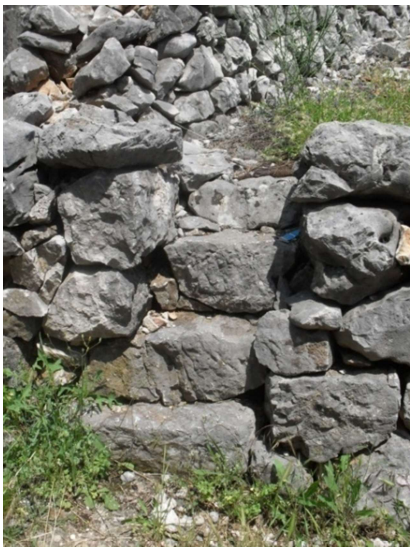

13. Do mnogih se čatrnja dolazilo uz *ćepenak,* kamene stepenice

5.4.4. Zaštita od demonskih sila i nevolja

Narod se uvijek štitio od zlih, demonskih bića kojima je cilj bilo nanositi zlo čovjeku. Najboljim načinom obrane od ovih zala čovjek je držao svakodnevne molitve Bogu i svecima, zavjetovanja, postove, škropljenja i svetkovanja svetaca tijekom godine. Ipak, i

uz čvrstu vjeru i te spoznaje, u muci i nevolji znao je zakoračiti u sudbinski svijet, u bajanje, gatanje, prorokovanje. „Lako je uočiti stvarni razlog svemu tome: strepi se nad onim što je čovjeku najdraže ili najdragocjenije.“[120]

Da bi se zaštitili od svakoga zla, ljudi su smatrali da je najbolji način, uz „svete predmete“ (krunice, sličice, *meduljice*...), imati i uza se nositi „provjerene“ predmete koji donose sreću: zečju šapu, žir, djetelinu s četiri lista, potkovicu. Ima ljudi koji će, na mjestima gdje se skuplja puno svijeta, tražiti novčić koji se smatra izvorom sreće. Ako su u prigodi biti blizu fontane s vodom, ubacit će novčić, zamisliti želju i biti uvjereni da će se ostvariti.

Ako trebaju raditi neki posao u kojem mogu i trebaju birati broj, izabrat će broj sedam jer je on sretan broj.

Iznimnom srećom ljudi doživljavaju susret s dimnjačarom. Kad ugledaš dimnjačara, dovoljno je uhvatiti se za dugme svoga odjevnoga predmeta i zamisliti želju. U tom će se susretu želja ostvariti.

Ljudi često znaju uperiti pogled prema nebu ne bi li vidjeli zvijezdu repaticu. I to je velika sreća. Treba zamisliti želju i ostvarit će se ukoliko je ne otkriješ drugima.

I otkinuta trepavica s oka može donijeti radost. Treba je staviti između palca i kažiprsta, tri puta puhnuti u nju, zamisliti želju i odabrati prst za koji misliš da će se trepavica zalijepiti. Ako pogodiš na kojem je prstu trepavica ostala, stavi je u njedra i želja će ti se ostvariti.

Ljudima je velika radost vidjeti bubamaru, cvrčka, vilinskog konjica, pauka. Mnogi sa zidova svojih soba ne skidaju i ne ubijaju pauka jer on donosi sreću.

U novije se vrijeme po kućama, a i na privjescima lančića može vidjeti figura slona koji, po vjerovanju, donosi sreću. Isto se tako ljudi kite crvenim narukvicama i vrpcama vjerujući da je to put do sreće.

5.5. Pričanja iz života

U svakoj zemlji, u svakoj malo većoj sredini postoje mjesta, sela i njegovi stanovnici koji su „zaduženi“ za škrtost, koji su najveće bojdžije i čakijaši, najveći bećari, *najpartizanskiji* i *najustaškiji,* koji su prvi u švercu, koji su najveće *moliboge,* najveće

[120] KEKEZ, Josip: *Poslovice,zagonetke i govornički oblici,* MH, Zagreb, 1996., str. 282.

lijenčine i najbolji radnici, ali i koji su prvi u gluposti. Sve su se te osobine pripisivale cijelome selu uz napomenu rijetkih iznimaka.
Tako postoji dosta priča o jednom selu u kojemu žive ograničeni, naivni stanovnici. Neke su od njih:

Zamišati puru

„Mudri“ su pučani odlučili *zamišati* puru u čatrnji. Razmišljali su kako je voda već u sudu, kako je sud veći pa mogu svi jesti. *Mišajući* puru Mate se nespretno nageo i upao u čatrnju. Od straha da im Mate *doli* sve ne *pokusa*, jedan su za drugim počeli skakati i ostali seljaci.

Skok u pamuk

Jedno se jutro nad selom *mudrih* digla gusta magla. Na nagovor seoskog glavara svi su se popeli na obližnje brdo i skakali s njega u maglu misleći da je pamuk.

Sorio se balvan

Jednoga su dana seljaci s obližnjega brda nosili među sobom grede, merteke. Kako su išli *nizastranu,* prvi je od njih nespretno stao, okliznuo se pa se isto dogodilo i ostalim nosačima. Greda se otkotrljala do dna i mudri su seljaci uvidjeli da su tako otkotrljati mogli sve grede, da bi im tako bilo puno lakše. Najmudriji među njima predloži da vrate sve grede na vrh i da ih otkotrljaju. Zadovoljni što su došli do pravoga rješenja protrljaše ruke i tako i učiniše.

Jama s blagom

Dugo se po selu pričalo kako postoji jama s blagom i da tko god u nju siđe iz nje se više ne vraća. Hrabri Periša odluči provjeriti vjerodostojnost te priče. Dogovorio se sa seljacima da ga zavežu i spuste u jamu. Nakon nekog su ga vremena izvukli iz jame, ali bez glave. Nitko se nije *sićo* je li *ima* glavu prije nego što su ga spustili. Odlučiše pitati njegovu ženu jer će ona najbolje znati. Kad su Perišu vratili kući pitali su Perišinicu *sića* li se ona je li *ima* glavu *prvo spušćanja* u jamu. Ona im je odgovorila: „*Đadri ga znali, ni ja se baš ne sićam najbolje, ali, znam, vire mi, da je lani za Božić iz nje piva.*“

Koliko su priče vjerna slika, preslik jednoga vremena, jednoga života i kolika je njihova vrijednost najbolje govori razmišljanje poznatoga bosanskog fratra Ivana Frane Jukića (Banjaluka, 1818.-1857.):

„Kako pjesme tako i pripovijetke, koje naš narod kazuje, od velike su koristi za štioce. Osim toga što se iz njih jezik narodni kano u ogledalu vidi, najviše poznaje se puka našeg način mišljenja, kako lasno zna se domisliti i izmisliti, da često najučenija glava znoji se, dok šta podobnoga smisli.“[121]

5.6. Anegdote

Anegdote su kratke, duhovite priče o ljudima i događajima. U njima prevladava ironičan i satiričan ton. Anegdota je strukturom i tematikom bliska nekim *pričanjima iz života* i šalama.[122]

Nuder babe

Neki je svekar zatražio od svoje *nevist*eda mu donese vode, a ona pomalo *brezobrazna* i ne odveć sklona patrijarhalnome odgoju, odgovorila je: „*Nuder babe, ko da je on malašan; unđe burilo, unđe bukara, ustani pa se napij*.“

Zvizda petokraka

Poratno razdoblje u hercegovačkome selu, vučljiva vremena nakon II. svjetskoga rata, nitko nikome ne vjeruje. Jure opominje Ivana da mu se okrenula *zvizda petokraka* (kapa). Kad se malo bolje zagleda, vidje Jure da su na Ivanovoj kapi dvije zvijezde, s obje strane. Priupita: „*Što će ti bolan dvi zvizde, aja*?“ Ivan će kao iz topa: „*Šta ja znam oklen ko gleda, dok on skonta ko sam ja, ode moja glava.*“

Grajasta čeljad

Jedna se širokobriješka nevjesta iz malo mirnijega sela udala u *grajastije*. Kako nije navikla na buku, a u susjedstvu je „jako grmilo“, pitala je svoju svekrvu: „*Majko, ko se*

[121] JUKIĆ.., str. 145.
[122] DRAGIĆ, Marko: *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine: proza, drama ..,* str. 35.

ono tamo svađa?“ Svekrva se iznenadila i upitala: „*Di, nevo, doboga*?“ Nevjesta se malo zastidi i opet prozbori: „*Eno tamo, priko guvna*“. Sad svekrvi bijaše sve jasno: „*A to.., to se nevo, čeljad pričaju.*“

Isti lažovi

Nakon II. svjetskoga rata u hercegovačka su sela dolazili općinski predstavnici kako bi sa seljanima iz mjesne zajednice birali seoske odbornike. Sastanci su obično bili nedjeljom iza svete mise! kako bi bilo što više ljudi: na misi su svi i ne žure na njive jer svetom se nedjeljom ne radi. To su znali i predstavnici vlasti te su sastanke i zakazivali nedjeljom. Nikota, poznati seoski mudrac i mudrijaš, namjerno je zakasnio kako bi sve vidio i kako bi ga svi vidjeli. S lulom u ustima razgleda sve oko sebe i reče: „*Valjen Isus i dobar dan. Miđer došli isti lažovi. Zbogon te*!“
O daljnjoj sudbini Nikote se ništa ne govori, ali čini se *da ga nije gonjalo*.

Pola prida se, pola prid selo

U istom je selu, isti Nikota, a na drugom sastanku na kojem se biralo seoskoga odbornika, vrlo mudro predlagao: „*Ja bi jopet Iveška, neka je bija dvaput. On pola radi prida se, pola prid selo, a svi drugi rade samo prida se.*“

Valjen Isus

Pedesetih godina prošloga stoljeća, iza rata, dva su viđenija, *varklija*[123] „intelektualca“ išla na silo, ali seoskim curama. U gluvo se doba noći sretnu na putu. Kako priznati jedan drugome da idu na silo i to seoskim curama. Ne priliči. Jedan od njih mislio je kako je najbolji način da ga se ne otkrije naturiti kapu na čelo i pozdraviti s '*valjen Isus'*. Drugi, „spadalo“ od sebe, a i manje mu je smetala ta „sramota“ druženja sa seoskim curama, progovori: „*Govori ti Marko, valjen Isus, ja znam da si to ti.*“

[123] *Varkli* – onaj koji je drugčiji, različit od ostalih; dobar vrstan; Vidi:KRALJEVIĆ, Ante: *Ričnik zapadnoercegovačkoga govora,* Ogranak Matice hrvatske u Širokom Brijegu, Dan d.o.o. Zagreb, Široki Brig – Zagreb, 2013., str. 397.

Nepošteni trgovac

U jednom se selu jedna udovica „zakačila“ s trgovcem. Pričala je svojim *konama* kako je trgovac nepošten, čak i to da joj je naplatio više nego što je trebalo. Sutra je opet došla u zadrugu i prodavač je prekori: „*Mare, jesi ono ti smradala na me da sam ti krivo zaračuna*?“ Mara, poznata oštrokondža, što po podrijetlu, a što od činjenice da se kao udovica sama morala boriti za mnogobrojnu djecu, reče mu: „*Jesam, rekla sam, ali ko ti se prija .osra, sad ga java odnija*?“

Jedini pismeni

Kad su nakon rata u jednom selu partizani pronašli grafit neprijateljskoga sadržaja ŽAP (Živio Ante Pavelić), dali su se na istragu. Sreli su babu Lucu i pitali je tko je to napisao. Luca, udovica koja je u ratu izgubila supruga i dva sina, mudro odgovori: „*Nije ima ko, veda ona trojica partizana, oni ti jedini u selu znadu pisat.*“

Pomišale se pisme

Istu su babu Lucu partizani pitali jesu li se u selu pjevale ustaške pjesme. Imala je Luca spreman odgovor: „*Đadri ji znali, pivali su nešto, al meščini da su im se pomišale partizanske i naše.*“

Za kojim je uvom mesliđan

Jednu su mladu nevjestu savjetovali da se čuva svekrve i da uvijek kad ustane provjeri za kojim je uhom svekrvi mesliđan. Ako je za desnim, onda je dobre *ćere*, a ako je za lijevim, neka je se kloni. A nevjesta, kojoj obraz nije bio jača strana, odgovori: „*Kad ja ustanem, polako se nauzgorim, šuknem kavu i briga mene za kojim je njoj uvetom mesliđan.*“

Šljive crnice

Razgovaraju dva susjeda priko *duvara*, svaki kod svoga krmetnjaka. Nad Matin se krmetnjak savile grane voćke. Nije bio siguran Mate koja vrsta šljive raste nad njegovim krmetnjakom pa upita svoga kuma: „*Jesu li ovo slive (šljive) crnice*?“ Kum je pošteno odgovorio, ali je i sam bio svjestan da je odgovor, u najmanju ruku, čudnovat: *„Nisu, ovo su modrulje samo što su crljene jerbo su još zelene.“*

Priča o nestanku Boga

Poslije II. svjetskoga rata općinske su vlasti u Hercegovini organizirale seoske tribine na kojima će „svjesniji“ govoriti seljacima o tome kako nema Boga i kako je religija *opijum za narod.* Općinarku Ljerku pratio je Ikeša, poltron iz sela koji je spoznao, ne da nema Boga, nego da se isplati reći da nema Boga. On je ujedno bio i „najavljivač“ programa: „*Drugovi, sada će vam drugarica Ljerka govoriti o nestanku Boga.*“
Periša, jedan od mudrih seoskih pŕva, jako ljut i već iživciran razlogom dolaska općinara, zavikao je da ga svi čuju: „*Dobro si ti Ikeša reka, njega ima, ima, ima* (dok je to govorio udarao je šakom od stol) *samo ste ga vi došli ukinit.“*
A, onda se pun prezira obrati drugarici Ljerki: „*Ako ga nema, ja ništa neću izgubit, a ako ga ima, košto ga ima, šta ćeš ti jadnice, aja? Gorićeš u paklu, eto šta ćeš!*“
Ikeša i Ljerka su se pokupili i u tom selu nisu više „prosvjećivali“ puk.

Jedan Rvat više

Nakon II. svjetskoga rata kada se vršio popis stanovništva, u jednom širokobriješkom selu, *na kraču* je ležala jedna starica i svakog je trena mogla izdahnuti. Njen sin, velika *Rvatina*, kad je vidio da je popisivač krenuo u susjedovu kuću, *svrnu* ga i reče mu: „*Požuri, momče, s otim lapisom najprvo u mene, mater mi je zabun i more umrit, a unda jedan Rvat manje*.“

Meći Srbin

U jednom se drugom selu isto vršio popis stanovništva. Dva su brata, nakon *diljenja* ostala u velikoj zavadi. Kad je popisivač došao do Jure, ovaj ga je upitao:“ Kako se *pisa* Stanketina? Popisivač se začudio i odgovorio: „Hrvat, naravno“. Jure nije mogao sakriti koliko mrzi brata pa je uzvratio, ko iz topa: „*Meći* mene Srbin, neću *šnjim* u isto“.

Puška

U Šimunovoj je kući vojska tražila pušku jer im je netko dojavio (naša posla!) kako je skriva na tavanu. Šimun je uporno ponavljao da u kući nema nikakve puške i kao argument im ponudio sinovo svjedočenje: „*Evo pitat ćemo malog. Šćepo, moreš li ti ćaći donit pušku*?“ Naivni dječačić nije znao da ponekad treba i slagati: „*Koju ću, ćaća?*“

Ko ga popravi

Sedamdesetih godina prošloga stoljeća dva su se širokobriješka kuma uputila po vino u broćanski kraj. Putovanje im se oduljilo, a svojim su *raspalim fićom* pogodili svaku rupu na neasfaltiranom putu. *„Gadna puta, kume moj!“* Drugi je kumu odobravao i još dodade: *„Bog ji ne ubijo, što ga ne poprave?“* Nakon što su *obedili* posao u Brotnju i s domaćinom se dobro *natikvićali,* sjeli su u svoga *fiću* i krenuli kući, istim putom. Ali, potpuno pijanima, put se učini jako kratkim, a cesta jako dobrom. Precizni vozač prozbori: *„Kume, krst joj njezin, ko je prija popravi?“*

Ni dinara

Sedamdesetih godina prošloga stoljeća, u jeku „Hrvatskoga proljeća“, U Zagrebu su se srela dva studenta Hercegovca.Jedan je upitao: „*Kolega, pišu li ti od kuće*?“ Drugi, koji je već danima čekao poštara, odgovori: „*Ni dinara*!“

Sve sam spratijo

Prije nekih tridesetak godina vjeroučiteljica, časna sestra, zadala je prvopričesnicima da nacrtaju jaslice: Isusa, Josipa, Mariju i životinje koje su ih okruživale. Pred sami polazak u školu mali se Grgo sjetio zadaće, ali kako je već bilo kasno za neki bolji crtež, na brzinu je nacrtao samo štalicu. Kad je časna pregledavala crteže, začudila se kako u Grge nema ništa osim štalice pa ga je upitala: „*Zašto i ti nisi nacrtao Svetu Obitelj i životinje*?“ Videći da se časna nije pretjerano naljutila, Grgo spremno odgovori: „*Bilo je jako ladno pa sam ja sve spratijo u štalu.*“

Guten tag

U vrijeme Domovinskoga rata, jedan je „hrabri“ izbjeglica priznao: „*Biža sam ko brez glave sve dok nisam čujo 'guten tag'.*“

5.7. Vicevi

Jako omiljeni usmeni oblici u našem narodu su vicevi. Zbog svoje kratkoće, humora i poruke koju nose, rado se pripovijedaju. Danas su posebice popularni oni o Hercegovcima, Širokobriježanima:

1. Što radi Širokobriježanin kad mu nestane para?

Razbije pesto maraka.

2. Širokobriježanin je ranjen u rovu i moli drugog Širokobriježanina da ga ubije da se više ne muči.

- Ne mogu, *prika*.

Ovaj ga opet preklinje da to učini.

- Ne mogu, nemam više metaka.

Ranjenik ispali k'o iz topa.

- Imam ja. Marka po komadu.

3. U Širokome Brijegu traži učiteljica da joj neko dijete kaže tri životinje koje počinju slovom „p“.

Mali se Jure javi i kaže:

- *Tica, čela* i *spuž.*

4. Ženio se pedesetogodišnji Hercegovac s curom od pedeset četiri godine.

Kad je *mladu* prenosio preko praga, kaže mu ćaća:

- E, moj sine, da je *sriće,* sad bi je iznosili, a ne unosili.

5. Sretnu se dvije Hercegovke Mostarke, pa kaže jedna drugoj:

– Šta je *bona*, što me ne pitaš *šta ima*…

– Pa, *šta ima*?

– Ma, šuti *bona*, ne pitaj me…

6. Umro Hercegovac i došao pred sv. Petra:
- Želiš li u raj ili u pakao?
- A, ima li *ovden Nemačke*?

7. Tone Titanic i dolazi kapetan do Hercegovca:
- Znate li plivati?
- *Neznam*, ali *more* mi *rođo sredit* papire!

8. Zašto u Zagrebu Zagrepčanin i Hercegovac idu skupa u općinu?
Zagrepčanin zna put, a Hercegovac sve u općini.

U životu Širokobriježana smijeh i volja za životom nikada nisu ugasli. I kad je najteže bilo pričali su se vicevi, anegdote, smišljale sitne nepodopštine; ljudi su se šalili. Do izražaja je dolazio zdravi seoski humor, mudrost i snalažljivost ljudi, ali ponekad i mudrijašenje, mudrovanje. Jedni drugima su pravili *priškorke* (podvale), nitko nikome nije ostajao dužan. Šalilo se na svoj račun, ali ništa manje i na tuđi. Svaka bi se i najtužnija situacija zaodjenula smijehom, svaka bi se nespretna situacija ismijala. Neke su priče poznate većem broju ljudi, a neke su izrazito lokalnoga karaktera.[124] I one svojim sadržajem također govore o mentalitetu, običajima i razmišljanjima jednoga naroda i istodobno su vjerna slika života ljudi ovoga kraja.

[124] Ponajviše sam takvih priča čula od svoga pok. oca Stanka Jurilja (Turčinovići, 1932.), majke Regine i ujaka Andrije.

6. DRAMA (FOLKLORNO KAZALIŠTE)

Folklorni kazališni oblici i njihovi početci uglavnom se vezuju za svadbene i pokladne običaje i za dječje igre.

Najpoznatije dječje igre, poskočice, s elementima kazališnoga su *Ide baja, kuda će...* i igra s dječjim prstićima *Ovd'e zeko pije vodu...*

Djeci je posebice zanimljivo kada im odrasli prave prstima pokrete po tijelu i izgovaraju:

Ide baja,

kuda će?

Ode ...(izgovori se ime djeteta)

u gaće.

Djeca redovito traže da im se ponovi ova „šetnja prstima po njihovom tijelu".

Ništa manje nije zanimljiva ni igra s pet dječjih prstiju. Od djeteta se traži da ispruži dlan koji postaje pozornica:

„*Ovd'e zeko pije vodu* (svojim kažiprstom pokazuje se na sredinu dječjeg dlana).

Ovi ga ugleda (uzima se dječji palac).

Ovi ga poćera (uzima se kažiprst).

Ovi kaže daj pušku da ga ubijem (uzima se srednjak).

Ovi kaže neka ga još malo (uzima se prstenjak).

Ovi kaže kme, kme, kme (uzima se mali prst)."[125]

Djeca bivaju oduševljena ovom predstavom odraslijih i traže „bis".

Jednako su tako u prošlosti neki dijelovi svadbenih običaja postajali kazališnom pozornicom.

Mladu bi se prosilo uz kazališni igrokaz. Kad bi je došli prositi iz mladoženjine kuće, domaćini bi izvodili jednu po jednu djevojku i pitali bi *je li ovo vaša ovca* sve dok ne izvedu "pravu" djevojku i ne dobiju potvrdan odgovor. U Donjem Crnču[126], a tako je bilo i u drugim hercegovačkim selima, nije rijetkost bila da se nekoga muškarca odjene u

[125] Usp. DRAGIĆ, Marko: *Poetika ..,* str. 485.

[126] Kazala mi moja majka.

žensku odjeću i da se njega *podvaljuje* kao mladu. Puk bi uživao u tim scenama i smijehu i radosti nije bilo kraja.

I na sami dan svatova, „kad je mlada gotova i opremljena, tad će koja žena onako iz vragoluka pritvoriti sobna vrata, pa ne će pustiti mlade, dok je kuma i djever ne otkupe.“[127] Djever je morao stalno paziti na mladu. Ako bi mu je *ukrali,* morao bi je opet otkupljivati te mu se više isplatilo *otvoriti četvere oči.* „Vrhunac šale bit će ako kakva ružna baba poljubi nekog od svatova.“[128]

[127] BUCONJIĆ.., str. 110.
[128] SUTON.., str. 57.

7. RETORIČKI (GOVORNIČKI) OBLICI

Retorički su oblici u puku odavno postojali, ljudi su se njima koristili, ali kao i mnogim drugim tradicijskim vrednotama, nije im se pridavala zaslužena pozornost. Po svom se značenju i obliku svrstavaju u šest kategorija:

1. Basma (bajalica, egzorcizam, zaklinjanje)
2. Zdravica
3. Brojalica (brojilica, nabrajalica)
4. Brzalica
5. Blagoslov/molitva
6. Kletva.

U našem je narodu, nažalost, kletva dosta raširena. Izriče se olako, nekad iz običaja, iz navike i lišena je bilo kakvoga razmišljanja. Postoje i kletve „od šale“ i niječne kletve koje ne žele nikakva zla:

Ćusta ti je, jadi je ne ubili.
Lipa ti si, jadi te ne smeli.
Bog te ne ubijo, što radiš?

7.1. Kletve, zakletve, psovke

Koliko je god naš narod bogobojazan i svjestan Božjeg pogleda, ipak nije imun od kletve, proklinjanja. Kletva je proklinjanje nekoga sa željom da mu se dogodi nešto neugodno, nešto što ne želi. Od davnina Hrvati vjeruju u moć kletve i ne spavaju najmirnije ako ih netko prokune. Vjera u snagu kletve, u dalekoj je prošlosti bila jača od bilo kojega *crnoga na bijelu.* Svjedoče nam to i najstariji zapisi Hrvata na kamenu. Tako je i s Bašćanskom pločom. Tekst Bašćanske ploče svjedoči kako kralj Zvonimir daruje zemlju, kako za to postoje svjedoci i kako svjesno preuzimaju breme prokletstva oni koji bi darovanje

zanijekali. Svi su bili sigurni u moć istoga, a zbog toga u svoje čine nisu sumnjali, nije postojala nikakva dvojba. To bijaše jače od bilo kakvoga zakona: *...da tko to poreče, neka ga prokune i Bog i 12 apostola i 4 evanđelista i sveta Lucija. Amen.*[129]

Jednako je tako u hrvatskome narodu poznata Zvonimirova kletva, legenda spomenuta u hrvatskoj redakciji *Ljetopisa popa Dukljanina,* prema kojoj su kralja Zvonimira ubili njegovi podanici 1089. na Saboru u Kninu, usprotivivši se odlasku hrvatske vojske u križarski rat. Umirući, kralj Zvonimir je navodno prokleo „nevirne Hrvate" da *nigdar ne imali gospodina svoga jezika, nego vazda tujin jezikom podložni bili.* Zvonimirovo prokletstvo je, prema drugim vrelima, imalo trajati 900 godina, a tijekom toga vremena Hrvati će biti prisiljeni priznavati tuđe vrhovništvo i vladara „tuđega jezika".[130]

Kletve kojima se i naši ljudi koriste najčešće imaju užasavajući sadržaj. Što je najgore, ljudi u ovakve *prljave rabote,* za suradnju pozivaju samoga Boga. Pa tako se može čuti:

Bog te u šumu okrenijo!
Da Bog da (Da bi li) te ne bilo!
Da Bog da krepo!
Da Bog da te pogodila strila nebeska!
Da Bog da te stigle moje (sirotinjske) suze!
Da Bog da ti prisijo zalogaj!
Duša ti raja ne vidila!
Izili te vuci!
Jadi te snašli!
Kuga te morila!
Nesrića te ubila!
Oči ti iskapile!
Prokleto ti i sime i kolino!
Raja ne vidio!
Rđa te ubila!
Ruka ti se osušila!
Sjeme ti se zatrlo!
Stigle te moje kletve!

[129] Dio iz sadržaja teksta Bašćanske ploče, u DAMJANOVIĆ, Stjepan: *Slovo iskona,* MH, Zagreb, 2006. str. 215.
[130] Usp. ALFIREVIĆ, Ivo i dr.: *Veliki školski leksikon,* Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 1085.

Voda te odnila!

Kako se nekad spremno „pogađati“ s Bogom svjedoči i iskarikirani prikaz našeg čovjeka kad kaže: „Ne daj ti Bože, njemu, a meni da(o) ne da(o)“.

A kad se nekome uporno događa nešto loše, ljudi su skloni pomisliti da to ne može biti ništa drugo doli nečija kletva pa se kaže: „*Tko li je na tebe platijo kantamise?“*(vjerovanje da je netko tražio od popa da urekne nekoga).

Naši su ljudi i sami svjesni težine kletve i njenoga učinka pa bi ponekad kletve *mišlju* ublažavali riječima. To su, razumljivo, više radile žene. Tako se u kletvama đavao imenuje nekim drugim imenima, manje strašnim*: vravun, njava, java, šava* (*Vravun te odnijo!*). Postoje i kletve *od šale* (*Ćusta ti je, jadi je ubili! Lipa ti si, jadi te ne smeli!*), a ponekad bi se u kletvu ubacila i negacija „ne“ pa ona izrijekom nije zvučala pogubno i nije htjela nikakvo zlo (*Bog te ne ubijo! Šejtan te ne odnija!*).

Zakletve

Naš se narod također kune. Kune se majkom, dušom, Bogom, zdravljem... Kad izjavljujući što nekome drugome tražimo potvrdu istinitosti svoje izjave mi se kunemo, zaklinjemo. U narodu postoje četiri vrste zakletvi. U jednima se na sebe ne zove ni dobro ni zlo, nego se zaziva Boga, nekoga ili nešto drago za svjedoka (*duše/dušnje mi, majke mi, života mi* itd.). Postoje zakletve u kojima se za sebe zaziva neko dobro (*tako mi Bog pomogao*). Zanimljive su zakletve u kojima se od sebe odgoni kakva nevolja (*tako me Bog ne ubio*). Postoje i zakletve u kojima sebe „dajemo na raspolaganje“ zlu ako lažemo (*tako me Bog ubio, tako me ne bilo, ne dočeko jutro, ne vidijo raja, dice* i dr. ako lažem)“.

Psovke

Ne izusti ime Gospodina, Boga svoga uzalud! (Izl 20,7; Pnz 5,11)[131]

Veliki problem Hrvata je psovka. Mnogi svoju ljutnju izražavaju psovkom i kažu kako su nekome *sapsovali sve do devetog kolina* (naš narod smatra da se rodbina rastavlja tek u devetom koljenu). Hercegovci su nažalost, narod koji jako puno psuje, ne samo jedan drugoga nego i jedan drugome oca, majku, Boga, svece, vjeru, dušu, krst, post. Također se u skladu s njegovim (ne)djelima čovjeka naziva lopovom, gadom, nevirom, smradom,

[131] *BIBLIJA*, FUČAK, Jerko: KS Zagreb, 1996.

pogani, nesrićom, rđom, naletom, jadom, benom, kukavicom, magarcem, svinjom, jarcem, kozom, kravom, kučkom, zmijom...Teško je, posebice u današnje vrijeme, slušati i djecu i odrasle kako psuju najgore psovke, kako olako psuju svoga Boga i svece. Nažalost, i naša se Hercegovina može nazvati psovačkom regijom. Psovka je postala navika, ružna navika. Psuju roditelji pred djecom, ali su istodobno spremni zabraniti psovku svojoj djeci i tumačiti im kako to nije dobro, kako je psovka proizvod đavla i pakla, kako će djeci koja psuju *pratar odrizat jezik.* Mnogi će kazati kako oni nisu ni svjesni da psuju nego im *izleti.* Neki psovkom žele druge ponekad prestrašiti i pokazati svoju snagu, neki psuju u bijesu, neki se tako *prazne*, ali većini je to navika.
Teško je objasniti da narodu s tako dugom duhovnom tradicijom i duhovnim vrijednostima ova ružna rabota tako dobro ide. Mnogi se pitaju kako je moguće da u tako pobožnoj sredini psovka ima tako čvrsto uporište. Kako je moguće da narod, koji je od davnina svaki posao počinjao *U Ime Oca i Sina i Duha Svetoga,* a o čemu svjedoče i najstariji zapisi na kamenu, tako često vrijeđa svoga Boga.

Bog te ubio!
Bog te smeo!
Grom te ubijo!
Dabogda se zabavijo o sebi!
Dabogda ti izišlo na nos!
Dabogda crko!
Dabogda te ršum ubijo!
Dabogda jezik prigrizo!
Dabogda imo pa ne imo!

7.2. Blagoslovi

Blagoslovima se izriču želje Bogu da očuva i dobrom obdari obitelj, sve ljude, bolesnike, nevoljnike; životinje, usjeve, hranu, domovinu i sl.[132]

Bog te blagosovijo!

[132] O blagoslovima je više pisano u poglavlju *Blagoslov i škropljenje.*

Bog ti bijo na putu!
Bog ti da zdravlje!
Dabogda bila rajsko trčalo!
Duša ti raja vidila!
Zlo te se sinko nedojalo.

7.3. Brzalice

Brzalica je takav retorički oblik u kome je važno brzo izgovarati riječi. Najčešće su ih izgovarala djeca kao oblik šale i zabave; roditelji su brzalicama provjeravali umijeće izgovora pojedinih glasova kod svoje djece, a brzalice su izgovarali i odrasli. Brzi izgovor riječi bi obično doveo do pogrješaka u izgovoru, to bi izazivalo smijeh i zabavu kod slušatelja. Smisao brzalica i jest bio odmor i zabava, a ne sadržaj izgovorenoga.

1. Ture bure valja. Ture bure gura.
Bolje ture bure valja, nego ture bure gura.

2. Petar Petru plete petlju, pleti Petre Petru petlju.

3. Prođe pop kroz prokop i pronese trnokop.

4. Klupko šupljeklupko.

5. Riba ribi grize rep.

6. U šustera šestoro šusterčadi.

7.4. Brojalice

Brojalice su govornički oblici u kojima je bilo bitno postići ritam. I brojalicama su se vježbale i provjeravale osobine govorenja i pamćenja.

1. *Šije šete babin zete, punica ti kašu mete*
u pojati na lopati, dođi zete polokati.

2. Punica je dočekala zeta,

ispekla mu jezik od pileta.

3. Mašina lupa, Ciganka te kupa.
Mašina stoji, Ciganka te doji.

4. Vako narode moj,
ako neko više rič pisne,
u ustima .ovno stisne!
Ja poskoči - ti smoči!
Ja skok – ti ždrok!
Ja dris - ti liz!

5. Kako ti je ime, kokošje vime
kozje sise, o tebi vise.

6. Eno miseca, .ovno ti od zeca,
eno mije, .ovno ti od lije.

U Studencima, u okolici Ljubuškog, djeca, a i odrasli, izgovarali su šaljivu brojalicu:

Sij baba brašno,
nemam dide na što,
da di ti je sito,
odnilo ga 'seto.
da di je 'seto,
otišlo putom,
da di je put,
zaresla ga trava,
da di je trava,
popasla je krava,
da di je krava,
otelila voku,
da di je voko,
uzoro šenicu,

da di je šenica,
popasli je junci,
da di su junci,
pojili ji vuci,
da di su vuci,
potrali ji Turci,
da di su Turci,
upali u jamu,
da di je jama,
politala je vrana.[133]

Slična se verzija šaljive brojalice izgovarala i u Donjem Crnču, u okolici Širokoga Brijega.

Sij baba brašno,
nemam dide na što,
di je sito,
odnilo ga 'seto.
di je 'seto,
otišlo putom,
di je put,
zaresla ga trava,
di je trava,
popasla je krava,
di je krava,
otelila voku,
di je voko,
uzoro njivicu,
posijo šenicu,
di je šenica,
počakala je koka,
di je koka,

[133] Kazala mi spomenuta s. Katarina Petković.

snila jaje,
di je jaje,
odnilo ga šaje,
Juri (ili neko drugo ime) *ga daje,*
Jure ga neće,
metite ga u vatru,
nek se ispeče.[134]

Značenjski je bilo i šaljivih, podrugljivih, lokal-patriotski nastrojenih nabrajalica:

1. Bože me sačuvaj:
Srbina iz Stoca,
Muslemana iz Sokoca,
Hrvata iz Ljutoga Doca
i svakog bića s Uzarića.

2. Nema sira bez crnačke prpe,
niti momka ko mokarskoga drpe (ko Buntića Trpe,)
ni kumpira ko Šarića rpe,
niti cure ko u Cote Jure,
ni duvana ko u Mamićana.

U vremenima kad je Božić bio radni dan, jedan je radnik vjernik jedva dočekao snijeg pa „piše“ svome šefu, a on mu *partijski* odgovara:

- Bog dao, snijeg pao,
hvala Bogu, doć ne mogu.
- U Partiji Boga nema,
otkaz ti se sprema.[135]

U novije su se vrijeme, polaskom većega broja djece u školu, pojavile malo *gospodskije* brojalice. Najviše su ih rabila djeca, posebice kad su trebali birati nekoga za početak igre, smjenu u igri, ispadanje iz igre.

1. Elem, belem, bakva ći, ćinći, rinći, ćampa ri.

[134] Kazala mi moja majka.
[135] Kazala mi s.Pia (Danica) Slišković, (Uzarići, 1939.).

2. Okoš bokoš, prde kokoš, pita baja kolko trebaš jaja.

3. En ten tini, savaraka tini, savaraka, tika, taka, bija baja bu.

4. Eci, peci, pec, ti si mali zec, a ja mala vjeverica, eci, peci, pec.

7.5. Pozdravi Hercegovaca

Valjen Isus i Marija!
Vazda budi!

Kako ste čeljadi?

Eeeeej!

Susta?
Uranijo!
Polako si ti!

Ponekad bi netko po nekome „poslao“ pozdrav. Dobio bi i odgovor:

Pozdravi .....!
Da si zdravo!

8. MIKROSTRUKTURE

Ljudi su se oduvijek i u različitim prigodama znali izražavati sažeto, izrekama i poslovicama. Sve poteškoće, sve tuge, radosti i svakojaka životna zbivanja puk je osjećao i o njima drugima zborio. Često je to bio vrlo kratak i metaforički govor, govor mudrim izrekama. Mnoštvo je izreka i poslovica u hercegovačkom puku koje se i danas koriste, u kojima postoje čak *artikli* koji više nisu u uporabi, ali značenjski zauzimaju pravo mjesto: *Kom opanci, kom obojci.*

O poslovicama, kao i o drugim oblicima usmene književnosti, više će govora biti u posebnim poglavljima.

Kraće su prozne vrste duboko srasle sa životom naroda i njegove tradicije, njegovim su neizostavnim dijelom. Sve što se čovjeku događalo, sve što je razmišljao, činio i nije činio, imalo je odjeka i u retoričkim književnim oblicima. Narodni su stvaratelji imali nakanu u malo riječi izreći duboke misli, a često su se morali uživljavati u ritmičku, glazbenu vrijednost svake riječi. Zadovoljavanje formi često je narušavalo umjetničku vrijednost izraza, ali ne i zanimljivost i aktualnost. Svi su izrazi bili kratki, sažeti, jezgroviti, slikoviti i u njima su se odražavala sva životna pitanja čovjeka ovoga podneblja, sva njegova iskustva, zapažanja, promišljanja.

8.1. Poslovice

U svojoj se svakodnevnoj komunikaciji ljudi često koriste poslovicama. To su kratke književne sintagme (u stihu ili prozi) koje metaforički iskazuju neku mudrost, neku misao koja je nastala iskustvom mnogih generacija.

...Osim toga što se iz njih jezik narodni kano u ogledalu vidi, najviše poznaje se puka našeg način mišljenja,kako lasno zna se domisliti i izmisliti, da često najučenija glava znoji se, dok šta podobnoga smisli....[136]

Poslovice imaju oblik zaključka, savjeta, prijekora, osude, zapovijedi itd. Prenose se s koljena na koljeno u isto stiliziranom obliku. Tematika je poslovica različita, a „zbog velikog zanimanja za poslovice te njihova višestrukoga značenja i vrijednosti, ispostavljeno je cijelo jedno zasebno područje istraživanja i tumačenja, pa je u tu svrhu

[136] JUKIĆ.., str. 145.

izgrađeno i posebno nazivlje. Tako se danas ponovno često susreće termin *paremiologija* u značenju znanstvene discipline koja tumači, proučava i rješava sva pitanja vezana za poslovice.“[137]

Bilo je pobožnih poslovica, profanih, ali i onih na granici vulgarnoga. Zapravo su i one zrcalo života hercegovačkoga čovjeka, zbilja jednoga vremena, kulture, navika, običaja i svega onoga što je taj čovjek doživljavao i preživljavao.

Poslovica nije dijelom samo jedne književnosti, jednoga naroda, jedne kulture. Nje ima u svim književnostima, u različitim razdobljima i postoji u svim kulturama, na svim jezicima. „Poslovicom se prenosi višestoljetno i višemilenijsko iskustvo koje jezgrovito tipizira osobe, događaje i pojave. Karakter poslovica je utilitaristički i didaktički. Poslovice imaju općenacionalni karakter.“[138]

Staroegipatska književnost, još 2400 godina prije Krista, bilježi u svojim djelima poslovice (Ptahotepove „Pouke mudrosti“). I ep *Gilgameš,* najznačajnije i najveće djelo babilonsko-asirske književnosti, sadrži poslovice. *Biblija* je također, knjiga i s mnoštvom poslovica. Najviše ih je u Salomonovim *Mudrim izrekama:*

Lijena ruka osiromašuje čovjeka, a marljiva ga obogaćuje. (Izr 10,4)

Tko traži dobro, nalazi milost, a tko za zlom ide, ono će ga snaći. (Izr 11,27)

Pravda čuva pobožna, a opake grijeh obara. (Izr 13,6)

I u smijehu srce osjeća bol, a poslije veselja dolazi tuga. (Izr 14,13)

Nasilnik zavodi bližnjega svoga, i navodi ga na rđav put. (Izr 16,29)

Tko čuva usta i jezik svoj, čuva sebe od nevolje. (Izr 21, 23)

Poslovica je mnogo i u Talmudu i Kur'anu. I u starim su se civilizacijama puno koristile poslovice (antička Grčka, stari Rim). Mnoštvo je latinskih izreka koje se i danas koriste, a nastale su u drevnom Rimu:

Acta, non verba. (Riječi, ne djela.)

Clara pacta, boni amici. (Čist račun, duga ljubav.)

Conditio sine qua non. (Uvjet bez kojeg ne može.)

Finis coronat opus. (Kraj djelo krasi.)

Homo homini lupus est. (Čovjek je čovjeku vuk.)

In vino veritas. (U vinu je istina.)

Iuventus – ventus. (Mladost – ludost.)

[137] KEKEZ, Josip: *Poslovice..*, str. 16.
[138] DRAGIĆ, Marko: *Poetika.* ., str. 528.

Lupus in fabula. (Mi o vuku, vuk na vrata.)

Panem et circenses. (Kruha i igara.)

Per aspera ad astra. (Od trnja do zvijezda.)

Timeo Danaos et dona ferentes. (Čuvaj se Danajaca i kad darove donose.)

Tabula rasa. (Prazna ploča.)

Vasa vacua maxime sonant. (Prazne posude najjače zvone.)

Verba volant, scripta manent. (Riječi lete, zapisano ostaje.)

Prvi su paremiolozi u Hrvata Dubrovčanin Benedikt Kotruljević i Šibenčanin Juraj Šižgorić koji su se već u 15. stoljeću bavili bilježenjem narodnih poslovica. Brojni su hrvatski književnici, još u srednjem vijeku, svoja djela bogatili poslovicama. I kronike i ljetopisi bosanskih franjevaca, također su protkani poslovicama. Bosanski su franjevci i svoje govore *začinjali* poslovicama. „Milinje je slušati koga kad govor svoj često s poslovicama kiti i začinja. One su ostanak naše stare prirodne filosofije, mudroljublja – koje se, istina, i kod drugih naroda nahode, al' ne u tolikomu izobilju i tolike vrijednosti!“[139]

U BiH su se (u 19. i početkom 20. stoljeća) sakupljanjem, zapisivanjem i tumačenjem poslovica najviše bavili Ivan Frano Jukić, fra/don Franjo Miličević, fra Petar Bakula, nadbiskup Josip Stadler, Nikola Buconjić. U novije se vrijeme dosta piše o poslovicama, mnogi ih prikupljaju i zapisuju, a značajan je broj poslovica u hercegovačkom, broćanskom kraju prikupio i zapisao Vinko Falak[140].

Kada govori o značenju poslovica, poznati hrvatski paremiolog Josip Kekez ih svrstava na one *društvenoga, etnološkoga, filozofskoga, kalendarskoga, moralnoga, politološkoga, povijesnoga, profesijskoga, psihološkoga, vjerskoga* značenjskog polja. Isti ih autor tipski dijeli na *izreke, dijaloške poslovice (poslovice-pitalice), poslovice-anegdote (poslovice-pričice) i pareologizme (frazeologizme, poredbe, metafore).*

Mnogi su sakupljači poslovica svoje zbirke slagali kronološki, po redoslijedu zapisivanja, a najviše ih je koji su to činili po abecednome redu.

Primjeri poslovica

[139] JUKIĆ.., str. 146.

[140] Vinko Falak (1921.-2014.) je rođen u Šurmancima i autor je 17 knjiga koje se bave zavičajnim blagom rodne mu Hercegovine. Godine 2001. izdana mu je knjiga *Iz moga zavičaja riječi u govoru i poslovice* u kojoj je autor, po abecednome redu, zapisao oko 1200 poslovica (vidi: FALAK, Vinko: *Iz moga zavičaja riječi u govoru i poslovice,* Hercegtisak, Široki Brijeg, 2001., str. 125.).

Ako dite ne plače ni mater ga se ne sića.

Ako je priša umrit, nije zakopat.

Ako ne moreš pomoć, nemoj ni odmoć.

Ako neće nećo, oće oćo.

Ako se ne nasmiješ manitoj, nećeš pametnoj.

Ako zlo ne biži od tebe, biži ti od njega.

Bez nevolje nema bogomolje.

Bog bogova, torbica anđela.

Bog daje težaku, a ne ležaku.

Bog je najprije sebi bradu stvorijo.

Bog ti dadne kolko moreš podnit.

Bolest dolazi na konju, a odlazi na slamki.

Bolje ikad, nego nikad.

Bolje išta, nego ništa.

Bolje s čovikom izgubit, nego s rđom dobit.

Bolje se zavaljivat od umora, nego od gladi.

Bolje ti je da te stigne smrt, nego sirotinjske suze.

Bože te sačuvaj jesenskog kučeta i prolitne mlade.

Bresposlen pop i jariće krsti.

Brigo moja priđi na drugog.

Budala luta, pametan pita.

Cipela bečka, noga lička.

Čast svakome. veresije nikome.

Čime se manit ponosi, pametan se stidi.

Čist račun, duga ljubav.

Čovik snuje, Bog određuje.

Čovika moreš privarit, ali Boga ne moreš.

Čuvaj se ćuke koji ne laje.

Čuvaj se kršćanina koji u crkvu ne iđe i Turčina koji ne klanja.

Da su dica za babe i babe bi rađale.

Da triba .ovno okrenit, zva bi drugog.

Da zna čovik di će vrat slomit ne bi nikad tamo išo.

Dadni mu vlast u ruke pa ćeš vidit kakav je čovik.

Daj budali štap u ruku, ona će te šnjim po glavi.

Dala bi majka da ima.

Daleko od očiju, daleko od srca.

Danas vako, sutra nako.

Di će suza, nego na oko.

Di je vrilo, vriće, di je bilo, biće.

Di ko nika, tu i obika.

Di li ban, di li vojska.

Di se pije, primakni se, di se bije, odmakni se.

Dobar i manit su braća.

Dobar se glas daleko čuje, a loš još dalje.

Doće maca na vratanca.

Doće vranac na klanac.

Dogovor kuću gradi.

Dok imaš, dobar si.

Dok jaja kakoću, kokoši šute.

Dok je glave, biće i kape.

Dok jednom ne smrkne, drugom ne svane.

Došo vrag po svoje.

Drži vodu dok majstori ne odu.

Duga dana u zla gospodara.

Duraj pa ćeš u raj.

Dva loša ubiše Miloša.

Dvoga, troga, puna torba.

Džaba jalovim kravam vime mazat.

Džaba je gluvu šapćat i ćoravu namigivat.

Đe ima dima, ima i vatre.

Glavno da je glava na ramenu.

Goji sirotu na svoju sramotu.

Gožđe se kuje dok je vruće.

Gradi kuću u svakom selu.

Grij ide iz usta, a ne na usta.

I kenjac pliva kad mu se zalije za uši.

I mi konja za trku imamo.

I miš je mali, al' veliku štetu napravi.

I vuk sit i ovce na broju.

I zidovi imaju uši.

Il kosijo, il vodu nosijo.

Ima i nad popom pop.

Imat će i Sraće gaće, samo se ne zna ka' će.

Ispeci pa reci.

Ispruži se koliko si dug.

Iz mire đavli vire.

Iz opanaka skočijo u čizme.

Izijo vuk magare.

Izmalena se trn oštri.

Izvana gladac, unutra jadac.

Ja' loncom o kamen, ja' kamenom o lonac: teško ti ga loncu.

Jadan ti je ko se u drugog uzda.

Jedan sjaši, drugi uzjaši.

Jedna glava, sto jezika.

Jedna lasta ne čini proliće.

Jednim udarcem dvi muve.

Jedno ko nijedno.

Kad imaš, svačiji si, kad nemaš, ničiji si.

Kad je ovan blejo za janjetom?

Kad je rat, ni brat bratu nije brat.

Kad mačke nema, miševi kolo vode.

Kad se dvojica svađaju, treći se raduje.

Kad si u kolu, trebaš i igrat.

Kad ti daje tuđa mati, brzo lati, jer ti potlje neće dati.

Kad ti svi kažu da si magarac, ti zarevi.

Kakav otac, takav sin.

Kako došlo, tako prošlo.

Kako je derano, nije ni krvavo.

Kako posiješ, tako ćeš i žet.

Kako prostreš, tako ćeš i ležat.

Kako se zajmiš, tako će ti se vratit.

Kakva krpa, takva i zakrpa.

Klin se klinom izbija.

Ko će kome ako neće svoj svome.

Ko drugom jamu kopa, sam u nju upada.

Ko istinu zbori, Boga fali.

Ko je bliže vatri, bolje se ogrije.

Ko je dužan i na Božić je tužan.

Ko je jači, taj tabači.

Ko je moguć, lako mu se obuć.

Ko ne štedi u mladosti, prosjak je u starosti.

Ko ne zna za se, ne zna ni za drugog.

Ko pita, ne slazi s puta.

Ko priviše piva, brzo će proplakat.

Ko prizna, pola mu se prašta.

Ko psuje, život truje.

Ko puno pije, za dugo nije.

Ko radi, ne boji se gladi.

Ko radi, taj i griši.

Ko s dicom liga, .osran ustaje.

Ko s đavlom tikve sadi, o glavu mu se razbijaju.

Ko se dima ne nadimi, taj se vatre ne ogrija.

Ko se fali, taj se kvari.

Ko se sam čuva i Bog ga čuva.

Ko se u noge ne uzda, u kolo se ne vaća.

Ko te ne zna, skupo bi te platijo.

Ko u malo gleda, malo i vridi.

Ko visoko leti, nisko pada.

Ko zna šta nosi dan, a šta noć.

Kog je zmija klala i gušterice se boji.

Koga je molit, nije ga srdit.

Koga nema na dilu, nema mu ni dila.

Koga nema, bez njega se može.

Koga s'rbi, taj se češe.

Koji god prst zarižeš, jednako boli.

Koliko ljudi, toliko ćudi.

Koliko sela, toliko i običaja.

Kome je sv. Petar kum, lako mu je u raj.

Kratka večera, dug život.

Krme kad poloče, privrne korito.

Krv nije voda.

Kud svi Turci tud i mali Mujo.

Kukavice kući dolaze.

Lako je govorit, nije lako radit.

Lako je mudra svitovat.

Lako je s tuđim biti milostiv.

Lako ti je bit svetac kad ti je Bog otac.

Lakše je kakoćati nego jaja nositi.

Lapis u ruke dok ti je vrime.

Lipa rič i čelična vrata otvara.

Ludu suda nema.

Mala dica, mala briga, velika dica, velika briga.

Manitu je more do kolina.

Misli da je Boga za bradu uvatijo.

Mlado se drvo savija.

Mlado, ludo. (Mladost, ludost.)

Mrtav ne prdi.

Mrtva usta ne govore.

Mudroj glavi jedno oko dosta.

Muke ti je žabu u vodu naćerat.

Na jedno uvo ušlo, na drugo izašlo.

Na mladu je, zarešće, na staru se ni poznat neće.

Na muci se poznaju junaci.

Na ruci je pet prstiju pa nisu svi isti.

Na vuka vika, iza vuka lisica.

Najprije prožvači pa onda gutaj.

Najprije skoči pa onda reci op.

Najteže mu se bilo rodit.

Našla tikva čepinu.

Našo si crkvu di ćeš Boga molit.

Navika zlomuka, odvika stomuka.

Ne biži 'čela od meda, nego od leda.

Ne budi svakom loncu poklopac.

Ne da se rđi nać dukat.

Ne daj se rđi u ruke.

Ne daje ko ima, nego ko je naučio davat.

Ne kreći (diraj) u osinjak.

Ne more pita od .ovana.

Ne more se s jednom .uzicom na dva stoca sidit.

Ne more se sunce dlanom sakrit.

Ne mere se zlo činit, a dobru se nadat.

Ne more skupa šuša i roguša.

Ne moreš bit i pošten i je...

Ne moreš imat i jare i pare.

Ne moreš vadit med, a prste ne lizat.

Ne obuvaj se prije gaza.

Ne pada jabuka daleko od stabla.

Ne prti na se što ne moreš ponit.

Ne skuplja se žito po lanjskoj strnjini.

Ne tovari na se što ne moreš ponit.

Ne trči prid rudu.

Ne valja ni od sile pucat, ni od rđe se zavaljivat.

Ne vridi se s rogatim bost.

Ne zadivaj trn u zdravu ruku.

Ne zatvaraj vrata .uzicom.

Ne zna se što nosi dan, a što noć.

Neće grom u koprivu.

Neće nikad imat dvi jake za vratom.

Neka svoga i u gori vuka(ajduka).

Nema dlake na jeziku.

Nepozvanu je gostu misto za vratim.

Nesta para, nesta prijatelja.

Ni prsti na ruci nisu jednaci.

Ni sir slan, ni šećer sladak.

Ni u crkvu se ne iđe brez para.

Ni u gori o zlu ne govori.

Ni u kiši blaga, ni u suši glada.

Ničemu se ne čudi, svačemu se nadaj.

Nije drvo barke, već je vira Marte.

Nije ga se oko .rkno.

Nije kuća tisna ako nisu čeljad bisna.

Nije mu ni rod, ni pomoz Bog.

Nije se rodio ko bi cilom svitu ugodio.

Nije svako zlo za zlo.

Nije važno što ti kaže, nego ko ti kaže.

Niko se nije laži udavijo.

Niko se nije naučen rodijo.

Niko se nije s onog svita vratijo.

Nisu mravi navukli, nego zubi natukli.

Nit ludo je.., nit kući dovodi.

Nit se u dobru uzvisi, nit se u zlu ponizi.

Nit smrdi, nit miriše.

Nužda zakon minja.

Obećanje, ludom radovanje.

Od rđavi roditelja ne valjaju ni dica.

Od viška glava ne boli.

Okolo kole pa na mala vrata.

Okreće se kako vitar puše.

Ori vole kad nemaš škole.

Oteto, prokleto.

Ozivlji se dok zovu, posli je kasno vikat oj.

Pala muva na međeda.

Pametniji vazda popušća.

Para na paru, fukara na fukaru.

Para vrti di burgija neće.

Pitaće starost di je bila mladost.

Plaši se i svoje sine.

Pljuni na nebo, pašće ti na obraz.

Po poruci ne jede vuk mesa.

Po tuđem prknu sto degeneka.

Pometi isprid svoji vrata.

Ponesi lulicu uz guzicu.

Pošalji rđu na put, aj za njom u put.

Poštena divojka, valjala majka.

Prd' u vodu nek buljci skaču.

Prigode beru jagode.

Progovorijo bi na .uzicu da nije na usta.

Pružiš mu prst, on oće cilu ruku.

Prva muka, posljednje lastvo.

Prvi se mačići u vodu bacaju.

Radi ko ni sebi, ko ni drugom.

Radi šta oćeš, al' neš doklen oćeš.

Raduje se ko ozeba suncu.

Rana je zorica zdravlja prijateljica.

Rugala se ruga pa dobila druga.

Ruka ruku mije, obraz obadvije.

S dobrim drugom i pod golim dubom.

S kim si, takav si.

S kiše na krupu.

S neba pa u rebra.

Samo se vruće željezo kuje.

Sila Boga ne moli.

Siromahu je zuvar i da mu se muva zaleti.

Sirotinjo, i Bogu si teška.

Sit gladnu ne viruje.

Skokni pa lokni.

Slažu se ko rogovi u vrići.

Slip kod očiju.

Star vuk, pasja maskara.

Svak je sebi Kraljević Marko.

Svaka tica svojim glasom piva.

Svaka tica svome jatu leti.

Svako dilo doće na vidilo.

Svako vrime ima svoje brime.

Svako za se, travu pase.

Svakog čuda za tri dana, sramote za vika.

Svakog gosta, tri dni dosta.

Sve u svoje vrime.

Svoj svoga nosi do jame, ali ga ne ubacuje.

Svoja kućica, svoja slobodica.

Svoje se meso ne da grist.

Svršila Mara zavit.

Svuđe je poć, al' je kući doć.

Šaravito namamito, manitu je drago.

Šipka je izišla iz raja.

Što bešika odljulja, to lopata zakopa.

Što gluv ne dočuje, sam izmisli.

Što je pravo i Bogu je drago.

Što mlad nauči, star ne oduči.

Što možeš uradit danas, ne ostavljaj za sutra.

Što na umu, to na drumu.

Što nađeš, ne kaži, što izgubiš, ne traži.

Što ne daš prosjaku, u bolesti ćeš izist.

Što se babi tilo to joj se u snu snilo.

Što se u kući govori, ne smi priko praga.

Što trizan misli, pijan govori.

Što vidiš u susjeda, očekuj i u sebe.

Teško nogam pod manitom glavom.

Teža lakšu priteže.

Tiha voda brege valja.

Tijo bi ploča ispod mrtvi kobila.

Traži posla, a moli Boga da ga ne nađe.

Tražiće zeko noćas majku.

Tresla se brda, rodijo se miš.

Triput odmiri, jednom riži.

Trla baba dlan da joj prođe dan.

U društvu se i pop oženi.

U kovača, najgora sikira.

U laži su kratke noge.

U maloj boci leži otrov.

U mlinu se dvaput govori.

U srdite prose prazna i .uza i torba.

U sriću se uzda lud, a pametan u svoj trud.

U stara oca, sirotna dica.

U stra'u su velike oči.

U svakom žitu ima kukolja.

U svatove k'o neven, iz svatova k'o je...

U šali, pola privali.

Udri brigu na veselje.

Ujmi, ali i vrati.

Ukro bi Bogu nogu.

Upala mu sikira u med.

Uzdaj se u se i u svoje kljuse.

Vidila žaba di se konji potkivaju pa i ona digla nogu.

Više nji od trbua, neg od mača gine.

Više vridi dobar glas, nego dobar stas.

Voda pere sve osim brzdava jezika.

Vodu vari, vodu ladi.

Vrag prišu odnija.

Vuk dlaku minja, ćud nikad.

Zgoda mačku .ebe.

Zna svom petku post.

Žali Bože truda.

Živi bili pa vidili.

Žuti žutuju, crveni putuju.[141]

8.2. Izreke

Bacit se kamenom u bus.

Bit trn u oku.

Bitna velikoj stolici.

Blaženi među ženama.

Brži jezik od pameti.

Crko puko.

Ćurliči ti koliko oćeš, niko te ne čuje.

Da ima u glavi ko u .uzici.

Digla se kuka i motika.

Dobar je od koga je otpa.

Đavla bi na ledu potkova.

Fala ruci na jabuci.

Falit se na sva zvona.

Imat i tičjeg mlika.

Ištom zinila na svit.

Iz tvojih usta u Božje uši.

Kad me vidiš, piši.

Mačja trka do pojate.

Mučno ćerce da te beg uzme, cigani oko kuće kruže.

Muko moja priđi na drugog.

Ne dodaji soli na ranu.

[141] Zapisivanjem se poslovica bavim dosta godina, a najviše sam ih zapisala po kazivanju svojih roditelja i meni bliskih sugovornika (rodbine, prijatelja, sestara u samostanima i sestarskim kućama u kojima sam živjela).

Ne mere mu pera obit.

Ne moreš ga uvatit ni za glavu ni za rep.

Ne vridi tri pišljiva boba.

Ne zna se ko pije, ko plaća.

Neće se vruć vode napit.

Neće zima na nebu zimovat.

Nema kimeta.

Nema ni koliko je crno ispod nokta.

Nemaš ni rza ni obraza.

Ni brige, ni pameti.

Ni kučeta, ni mačeta.

Ni tiče, ni miče.

Nije Bogu virovat.

Nije mu svega zelja.

Nije upo šećer u vodu.

Nikako na zelenu granu.

Niko ni da se po prknu počeše.

Nisu mu sve na broju.

Od povoja do pokrova.

Od zla oca, od gore matere.

Pričat Markove konake.

Prilivat iz šupljeg u prazno.

Prišlo mu priko zubi.

Samar svilom krpit.

Srce puca od leda.

Strpljen, spašen.

Šta si obisijo bembele?

Tražiće zeko majku.

U njega i konji i samari.

Ustat na livu nogu.

Vakat ručavat i onom ko je goveda izgubijo.

Valja imat opaza.

Za koje babe dušu.

Zabit nož u leđa.

Začepit gubicu.

Zategla se ko bovska mlada.

Zatvori oči, otvori usta.

Zatvori vrata, izići mačka.

Zaželila mu se .uzica puta.

8.2.1. Izreke o vremenu

Ako ljeto ne dadne, jesen neće imat šta dat.

Ako na Jurevdan volu rog stopi, bit će godine.

Ako o Božiću muve liću, o Uskrsu se ne nadaj cviću.

Ako zima ustim ne ujide, ošine repom.

Blagovist, goveda u obist, čobani u nesvist.

Božić na Božić.

Božić vedar i oštar, dobra godina.

Crveno veče, kiše biti neće, crvena zora, kiše biti mora.[142]

Do Božića med, od Božića snig i led.

Jesen bogata, zima rogata.

Jutro je pametnije od večeri.

Južne vedrine i nevine dobrine kratka je vika.

Koliko vrimena prije Blagovisti žabe prokrekeću, toliko će posle šutit.

Na Markovdan stopi li se volu rog, u polju je rod.

Na Vodokršće je li lipo vrime, bojat je se rđave godine.

Od po velje, ovce prdelje, od po laška, puna kozi taška, od po travnja, oba boka ravna.

Ožujak, lažak, snigom maže, ispod sniga sitnu travu kaže.[143]

Lažak laže, snigom maže, ispod sniga novu travu kaže.[144]

Po jutru se dan poznaje.

Sičanj kako zasiče, tako i dosiče.

Što kolovoz ne skuva, to ni rujan ne dokuva.

[142] Kazala mi spomenuta s. Silvana.
[143] Kazala mi spomenuta s. Mirjam.
[144] SUTON.., str. 70.

Travanj suv, gladna godina, travanj mokar, ugledna i berićetna godina.
Ujišće ovo vuk.
Veljača, kozja derača, veljača, mačja derača.
Veljača privrtača.
Više valja kiša sv. Marka nego azna blaga.
Vratiće vrime vrimenu.
Vrime za vrime, Bog zauvik.

8.3. Spominjanje Božjega imena

Naš se život odvijao s Bogom, rijetko se prestajalo misliti na Božje ime. Što god bi se činilo, nastojalo se činiti s mislima na svoga Boga i često tražeći od njega pomoć. Bog se spominje u poslovicama, izrekama, zazivima, uzdasima; Boga se ne zaboravlja ni kad se nekome piše pismo.

U poslovicama:

Bog dao, Bog uzeo.
Bog je najprije sebi bradu stvorijo.
Bog sve vidi, Bog sve zna.
Božja providnost ne spava.
Čovjek snuje, Bog određuje.
Dobro do Boga.
Iz tvojih usta u Božje uši.
Jist, radit i Boga molit, ne triba se stidit.
Koga je Bog stvorijo i aljine mu je skrojio.
Lako ti je bit svetac kad ti je Bog otac.
Ljubav za ljubav, Bog zauvik.
Misli da je Boga za bradu uvatijo.
Našo si crkvu di ćeš Boga molit.
Ne sudi nikom, Bog će svakom.
Nije mu ni rod, ni pomoz Bog.
Nisam se za Bogom stinam baco.
Sila Boga ne moli.

Sirotinjo, i Bogu si teška.
Svakakvi nas u Božjoj bašči ima.
Što Bog sastavi, čovik nek ne rastavi.
Traži posla, a moli Boga da ga ne nađe.
Vrime za vrime, Bog zauvik.
Žali Bože truda.

Naš čovjek nikad ne smetne s uma da je Bog gospodar svega, da su njegovi svi stvorovi, da su njegovi sunce, mjesec, zvijezde, da on zapovijeda vremenom... Kad je jako sunce oko podne, koristi se izričajem: *Pripeka Božji zvizdan!*

U izrazima:

K(ak)o Bog zapovida.
Gonja ga ko Bog maglu.
Dobro do Boga.
Otkad je Boga i vika (svita).
Amenika Boga.
Ubilo Boga u njemu.

U pismima:

Faljen Isus i Marija, to je rič najstarija.
Pozdravljam te od Boga i srca svoga.

U vremenskim prilikama i *neprilikama:*

Vi molite Boga za kišu do Velike Gospe, a mi ćemo od Velike Gospe.
Do Božića sito i lito, od Božića gladno i ladno.

Zazivi Boga, Gospe, svetaca i pobožni uzdasi, upadice i uzrečice:

Bože sačuvaj!
Oslobodi me Bože! Oslo me bodi Bože!
Bože pomozi!
Jezus i Marija!

Gospe moja lipa!
Gospe blažena!
Sveti Ante, pomozi!
Misusovo!
Bože mi prosti!
Daj Bože!
Da Bog sačuva!
Po Bogu brate!
Bog te čuo! i dr.

Naš narod također, često u izričajima spominje *dušu*:

Bogu dušu, Bog je neće.
Di će ti duša?
Duša od čovika.
Duša ti se raja napojila!
Dušina ti mista!
Na tvoju (moju) dušu
Naći duši mista.
Ne griši duše!
Sačuvale umrle duše.

8.4. Zagonetke

„Zagonetke su binarna mikrostrukturna djela kojima se metaforično zagoneta o pojavama, događajima, predmetima, životinjama, osobama i sl.“[145] I zagonetke su dijelom širokobrieškoga svakodnevnog života. *Kontale* su se na sijelima, prelima, u čobanluku, na počivanju između poslova. „Neka niko ne misli da su ovo besposlice; jer kako iz drugih narodnih stvari, tako i iz njih poznaje se našeg naroda bistroumnost.“[146]

[145] DRAGIĆ, Marko: *Poetika..,* str. 536.
[146] JUKIĆ.., str. 148.

Zagonetke su zagonetali i odgonetali svi. One se sastoje od pitalice i odgovora. Najčešće bi onaj tko je izricao zagonetku u uvodnom dijelu rekao *šta mi je to i to,* ili *zašto mi zašto,* a onda bi postavio pitanje.

1. S jedne strane grije, s druge kvasi,
da u sridi šaren pas oglasi. (duga)

2. Sjedi goso pod plotom, pokrio se kokotom,
ponosi se grudima pred poštenim ljudima. (grozd grožđa)

3. Kanonik sprida, župnik ozada, biskup u sridini.(slovo K)

4. Kad me dugo nema sve se pita dal se već sprema,
a svi se smiju kad mi oči suze liju. (kiša)[147]

5. *Šetalica, hodalica, na polici stoji, vrijeme ti broji.* (sat)

6. Ako me ne pozdraviš, pokloniš se do zemljice crne,
ja ti sam šeširić skinem, bacim ga u trnje.[148](vjetar)

7. Vozi zlatnu kočiju, na repu mu sto očiju. (paun)

8. Žut jesam ali nemam žuticu, dobar sam ti drug kada imaš groznicu. (limun)

9. Manje od oraha, teže od tovara.[149](ugljen vatre)

10. Sjekutići sijeku, vukotići vuku, arambaša valja dok u jamu svalja. (jezik i zubi)

11. Puna škola đaka, nigdje vrata. (šipak)

12. Crveno, maleno, curi zabodeno. (naušnica)[150]

13. Tri brata, jedna kapa. (tronožac)

8.5. Poredbe

Crn ko đava.
Dan (dug) ko godina.

[147] Zagonetke 1- 4 zapisala sam po kazivanju spomenute s. Leonarde.
[148] MIRON, Milica: *Zagonetke i odgonetke,* Svjetlost, Sarajevo, 1951., str. 24.
[149] BUCONJIĆ.., str. 151.
[150] Kazao mi Viktor Blagojević (1982.) iz Mostara.

Gladan ko vuk.

Glava ko Cocin bubanj.

Gluv ko top.

Gonja ga ko Bog maglu.

Govori pametno ko pratar.

Gusto ko u vola dlake.

Ima i' ko Rokića (Rusa).

Iskolačijo (izdrečijo, izbečijo) oči ko varen zec.

Ko .ovno na cidilu.

Ko da je od .ovana slipljen.

Ko muva brez glave.

Ko od matere rođen.

Ko rukom odneseno.

Koprca se ko đava u malo vode.

Krnjav ko da mu je baba poprnila zube.

Kružit ko mačka oko džigerice.

Laže ko trojica.

Lukav ko lija.

Ljut ko furija.

Malašan ko trtkova punica.

Malašna da joj pile more u .rkno čoknut.

Malašno ko udžur.

Miliše ko svindul.

Miran ko janje.

Mokar ko čepina, patak.

Nadut ko žaba zapuvača.

Nagrno ko manit.

Nakupljat ko krtina.

Oštar ko britva.

Podilit pošteno ko braća .ovno.

Poduvatit ko krnja kopile.

Puše ko kravosac.

Raščupan ko jejina.

Ritko ko babini zubi.
Rođeno pri njem ko pri trtku .uzica.
Sinu (odleti) ko dragušica.
Siromašan ko crkveni miš.
Skup ko čivit.
Skupili se ko muve na .ovno.
Spava ko zaklan.
Suvo ko poprženo.
Točan ko sat.
Umoran da mora vareniku žvakat.
'uzica ko dva zrna kave.
'uzica ko naćve.
Zapleo se ko pile u kučinu.
Zavro ko june.

8.6. Poredbe kao etičke odrednice

Bilo je važno u životu ovoga naroda u svemu imati mjeru, trebalo je znati dozirati rad, hranu, molitvu, sve; trebalo se ponašati u skladu sa svim onim vrednotama koje su ovom čovjeku bile kriterijem međusobnoga prosuđivanja, donošenja moralnih stavova jednih o drugima. Strašno bi se zamjeralo našim ljudima ako *nemaju mire,* ako *nemaju iste aršine,* ako su *izgubili svaku miru,* ako nisu *po Božjem.* Takve bi se ljude na posebice slikovit način obilježilo. I u molitvama se govorilo o Božjim, anđeoskim mjerenjima. U općinskoj *Molitvi Miovilu Arkanđelu,* govorilo se o *mirenju kršćanske duše.* Ista se molitva izgovarala i u Rami, u sjevernoj Hercegovini:

SVETOM MIJOVILU ARKANĐELU

Očenaš i Zdravomariju i Slava Ocu
svetom Mijovilu Arkanđelu,
najstarijem Božjem anđelu,
koji miri kršćanske duše,
na svojoj slavnoj teraziji.

Kad počne naše duše mirit,
da ne miri po našima grisima,
nego da miri po milosti Božjoj.
Da metne kapi krvi Isusove,
da pritegne duše naše
u milost Božiju.[151]

Mnoštvo je metaforičkih izraza, alegorija, hiperbola, poredbi koje zorno prikazuju stav ovoga čovjeka kad nije *sve u svoje vrime* ili *kako Bog zapovida.* Reklo bi se:

- *ko da mu je vrana mozak popila, tokmak* (čovjeku koji ne razmišlja dovoljno i trezveno, koji je ograničen)
- *ko stinica, ko proljev, prijanijo ko čičak, dovezo se ko svrab g.....* (čovjeku koji je dosadan)
- *ko ovca na solilo, ko sirota na svadbu, ko bez duše, ko da ga svi đavli nosaju, ko munja, ko vitar* (čovjeku koji trči, *tŕče*, koji je brz)
- *ko kolac, ko drvena Marija* (uštogljenom, ukočenom čovjeku)
- *moreš na njemu cilindre gonit, ko kruv, ko baja, manji od makova zrna* (dobrome, poniznome čovjeku)
- *ko vuk, ko propunta, ko da ima gujine, izide kišu Božju, nije ni duši ostavijo mista* (čovjeku koji puno jede)
- *ko drin, ko boca, ko cekin* (zdravome čovjeku)
- *ko vodu* (čovjeku koji dobro, tečno čita)
- *ko paprika, ko runjava nozdrva* (ljutome, naprasitome čovjeku)
- *ko slika, ko upis, ko jabuka* (čovjeku i ženi lijepe vanjštine)
- *ko ajak, ko pupavac* (čovjeku koji je prljav i zaudara)
- *ko kočijaš, ko trojica* (čovjeku koji psuje i laže)
- *ko mazga, moreš brdo š njim razbit* (snažnome, jakome čovjeku)
- *stigo na otresanje kapa, pristaje ko baba za misarima* (čovjeku koji kasni)
- *ko grana, ko lišnjak, protega se do neba, izbena čitav, reste ko iz vode* (čovjeku koji je visok rastom)
- *ko zlogodina, sve mu loj kosti izbacijo* (mršavome čovjeku)

[151] DRAGIĆ, Marko: *Duša tilu.*., str. 163.

- *ko na konju, ko bubrig u u loju* (proći dobro)
- *biži ko od kuge, ko đava od krsta* (bojažljivome čovjeku)
- *ko da ga je pratar napravijo* (nekomu tko na neko mjesto dođe u pravi čas; ponekad i podrugljivo za nekoga tko nenadano dođe na objed)
- *ko lopov, ko đava, ko akrap* (nekome tko je *grdan*, ružan)
- *ko majka, ko letva, ko g.....*(pijanome čovjeku)
- *ko da su mu crvi u g....., uzodo se ko prikužnik* (nesmirnome čovjeku)
- *ko slavić, ko trojica* (čovjeku koji lijepo pjeva)
- *ko rešeto* (čovjeku koji ne može čuvati tajne, koji sve prenosi)...

I u poslovicama se izriče vrijednost prave mjere i ruganje svakoj vrsti pretjerivanja.

Dobro radi s mjerom, a zlo nikako.
I maslo je začina, ali treba mjere i načina.
Tko nema vjeru, nema ni mjeru.[152]

8.7. Česti izrazi

Bit u goloj vodi.
Bog te veselijo.
Brez ile.
Di je pamet bila.
Dimi mu iz očiju.
Istrat mak na konac.
Izvadit ruke iz .rkna.
Jadi ga ubili (znali).
Kád uz panj.
Kozom orat.
Krade iz očiju.
'Mal' ne reko.
Nabacit žive crve.
Nije mala rđa.
Nije noge steklo.

[152] FALAK.., str. 114.

Obisit bembele.

Očitat bukvicu.

Odrišit ćesu.

Okanit se ćorava posla.

Ostat od reda.

Otegnut papke.

Pamet u glavu.

Pamti pa vrati.

Past s konja na magarca.

Past s nogu.

Piški'ću, kaki'ću.

Pođonit obraz.

Pola me nestalo.

Prdit u vitar.

Prominit ćeru.

Pun jida.

Pun šaraviti buva.

Put pod noge.

Puvat ispod samara.

Radit ispod muča.

Restu zazubice.

.eri lit, more ti bit.

Stani, pani.

Stavit soli na rep.

Stisnut prdu.

Tuć orle na glavi.

Utuk na utuk.

Za ljutu muku.

Zbrda, zdola.

Zinila (velika, klapnula) .uzica.

Zloba curi iz očiju.

Zna di đava večera.

8.8. Upadice, uzrečice

Baška je to.

Bojsek.

Bome.

Brezbeli.

Br'te si moj.

Dragoviću moj.

Dušo mója.

Jašta, jašta.

Lipo si moje janje (sunce)...

Mašala.

Misusovo.

Po Bogu brate.

Pobro moj.

Rođo moj.

Srića ti pivala (cvala)...

Žálosti moja.

9. BLAGDANI

Naš je narod od davnina, a to čini i danas, na različite načine obilježavao značajna vremena i nadnevke života svoje Crkve. Proslave tih događanja oduvijek su znane kao *godovine.* Neke od tih su uvijek istoga dana, a neke su pomične, ovisne o proslavi Uskrsa. Kako su one bile dijelom života i znane svakom Hercegovcu, narod se često po njima ravnao u različitim životnim situacijama. Koliko su mu bile značajne proslave svetaca i mučenika njegove vjere, narod je pokazivao i time što je svojoj djeci davao imena po godovinama na koje su, ili, oko kojih su rođena. Tako su naša djeca, uz to što su dobivala imena po starijim članovima svoje obitelji, nosila i imena svetaca svoje vjere: *Iva, Ivana, Ivan, Lucija, Bože, Jure, Ante, Antonija, Marija, Stjepan, Blaž, Josip, Josipa, Marko, Petar, Petra, Pavao, Ilija, Franjo, Andrija...*

Stvorene su i neke izreke o vremenu koje se sadržajno naslanjaju na pojedine godovine:

Čista srida čisti criva.

Do Božića sito i lito, od Božića ladno i gladno.

Gospa mala, jesen prava.

Kako vrime Ivan ima, tako bude cila zima.

O Grguru, zmije polizuju.

Od svetoga Luke, drži u njidrin ruke. Ne vadi ji vanka, do svetoga Marka.

Vi molite Boga za kišu do Velike Gospe, a mi ćemo od Velike Gospe.

9.1. Korizma – posebno molitveno vrijeme

Korizma je vrijeme posebne Božje blizine, vrijeme intenzivnije priprave za najveći kršćanski blagdan Uskrs. Nije se prije mogla čuti ni pjesma čiji sadržaj nije vjerskoga karaktera. Za vrijeme korizme, a tako je i danas, nije bilo nikakvih velikih i zajedničkih veselja, nitko se u to vrijeme nije ni ženio ni udavao. I u crkvama se pjevalo bez glazbenih instrumenata, a oltari su postajali ogoljeni, bez cvijeća.

Pred *Čistu sridu* su *mačkare* (poklade). Ljudi se *namaskaraju*, obilaze selo i kupe darove. Danas se ovome danu najviše vesele mlađi jer se oni odijevaju maštovito i različito od drugih dana. Također hodaju po okolici i skupljaju darove, najviše novac.

A u nedjelju prije početka korizme, *pokladnu nedjelju*, domaćice tradicionalno peku krofne (slastice od dizanoga tijesta, pržene u ulju).

Nakon poklada dolazi post, dolazi *čista srida da očisti criva.* To je početak korizme i vjernici se simbolički posipaju pepelom. U našim crkvama se vrši obred *pepeljanja.* Nakon mise vjernici se u redu približavaju oltaru, jednako kao kod svete pričesti. Svećenik pepelom *piše* križ po čelu vjernika i izgovara riječi: „Sjeti se čovječe da si prah i da ćeš se u prah vratiti".

U korizmi se puno moli i posti. Naš je puk ranije postio znatno više i češće. Mnogi su uzimali i stroži post nego ga je propisivala sveta crkva katolička i često nisu razlikovali posta od nemrsa. Najčešće se postilo *o kruvu i vodi*, posebice u korizmene petke. Mnogi to čine i danas, unatoč crkvenom propisu posta na Čistu srijedu i Veliki petak. Danas je uobičajeni način posta u crkvi: na dan kad postimo do jednog obroka do sita se najesti, a kod druga dva nešto si uskratiti. Post obvezuje one koji su navršili 18 godina, a nisu prešli 60. Nemrs je uzdržavanje od masne hrane. Dužni su ga obdržavati svi koji su navršili 14 godina i to u sve petke u godini. Nedjeljom se ne posti („*nedilja ne da posta na* se*"*). Post i nemrs je obvezan na Čistu srijedu i na Veliki petak. Post ne obvezuje trudnice, dojilje, bolesnike, radnike na teškim poslovima i goste. Nažalost, često se dogodi da post postane sebi svrhom, da nije popraćen molitvom, pokorom i dobrim djelima, a takav post nema duhovnih učinaka.

U korizmi se pjevao *Gospin plač.* Isto su tako u puku poznate i pjevane pjesme *Stala plačuć majka, Ja se kajem, Puče moj, Stala majka pod raspelom, O Isuse, daj da pjevam* i dr.

U korizmi su nedjelje: *Čista, Pačista, Bezimena, Sridoposna, Glušna* i *Cvitna (Cvitnica-nedilja muke Gospodnje).*

Cvjetnica, Nedjelja muke Gospodnje, nedjelja je prije Uskrsa. Na taj se dan puk u našim krajevima ujutro umivao *milekušama* (ljubičicama). Običaj se održao do danas. Ide se u crkvu sa stručkom maslinovih, lovorovih ili bršljanovih grančica. Te se grančice na misi blagoslivlju. Vjeruje se da te blagoslovljene grančice štite od zla pa su se po povratku kući iste *zaticale* za križ na zidu, okvir neke slike ili za ogledalo. Nosile su se i u štale da

štite *ajvan.* „Osim zaštite kuće, ukućana i stoke, vjeruje se da grančica može štititi i od nevremena i tuče.“[153]

Posebnu duhovnu težinu u životu Hercegovca vjernika imaju *Veliki dani. Veliki* je *četvrtak* početak *Isusove muke.* Toga se dana u svakoj našoj kući kuha i jede zelje, ovaj se četvrtak zbog toga još zove i *zeljavi četvrtak.* Naši su stari taj dan sto puta molili molitvicu:

Oj dušice grišna,
bud u viri kripna.
Kada pođeš s ovoga svita
na oni svit,
dugim putim, tisnim klancim,
susrist će te duv nemili,
duv nečisti.
Pitat će te, grišna dušo:
„Al' si moja, al' Božja?“
Ti njemu odgovori:
„Božja jesam, tvoja nisam.“
Ja sam rekla na blagdanak,
na Veliki četvrtak,
sto amena, sto križića,
sto Božjih molitvica,
sto puta se prikrstili
u ime Oca i Sina i
Duva Svetoga. Amen.[154]

I u Turčinovićima se na *Veliki četvrtak* molilo:

Oj dušice grišna,
bud u viri kripna,
kad pođeš s ovog svita na oni,
duzim putim, tisnim klancim,

[153] https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_uskrsni_običaji; pristupljeno 20. 3. 2016.
[154] Usp. SUTON.., str.106.

srišće te duv nečisti,
pitaće te, čija si,
ili si moja ili si Božja,
tvoja nisam, Božja jesam,
ja sam molila na blagdanak,
na Veliki Četvrtak,
sto križića,
sto amena,
sto Jezusa,
sto se puta prikrstila.
Evo i sad ću.[155]

Na *Veliki petak* je strogi post i puno se moli. Nekad su naši stari obvezno na ovaj dan molili 33 krunice, *kantali Gospin plač.* Taj bi se dan popilo crnoga vina jer se vjerovalo da se pretvara u krv. *Ne udi zeru dat i dici jerbo se pretvara u krv*, mnogi su tako govorili i činili.[156] Poslije podne bi se išlo u crkvu na *Put križa* i ljubljenje križa.

Na *Veliku subotu* svi bi se pripremali za skorašnju svetkovinu, čistile su se kuće i pripremalo jelo, najbolje što se imalo *od 'rane.* Na *Veliki* se *petak* radilo sve osim obrađivanja zemlje. Taj dan su se kuhala i bojala jaja. Nije bilo umjetnih ukrasa pa su se ona kuhala u vodi *s lučinom.* Na jaja bi se stavljala neka biljka, često djetelina ili neki drugi list, i vezala bi se u kakvu staru čarapu. Mnoge žene i danas tako čine, unatoč brojnim tržišnim ponudama.[157] U crkvu su se nosila jaja i drugo pripravljeno jelo da se blagoslovi na misi kako bi sutra sva *čeljad* jela od blagoslovljenoga.

9.2. Uskrs, uskrsno vrijeme

Na Uskrs zvona svečano zvone i sva su srca ispunjena jer se četrdeset dana pripravljalo za najveći blagdan, od Pepelnice, Čiste srijede, Velikoga petka, pa sve do Uskrsa. „Na uskrsno jutro jelo se uvijek ono što se blagoslovilo na Veliku subotu. Pripravljalo se jelo

[155] Kazivala mi spomenuta s. Rafaela.
[156] Čula sam i zapamtila od svoga pok. oca Stanka.
[157] Moja majka i danas tako čini i kaže da je to najljepši i najzdraviji način bojanja i ukrašavanja jaja.

da se ne bi kuhalo na Uskrs.“[158] Ide se na misu, poslije mise se pjeva ispred crkve i svatko iz džepa vadi obojena i urešena kuhana jaja. Počinje običaj „tucanja jajima“, običaj-igra probanja tvrdoće jaja. Čije je jaje tvrđe, ono pobjeđuje i natječe se dalje.

I Uskrsni ponedjeljak se slavi, sve je gotovo jednako kao prvi dan Uskrsa, a druga nedjelja poslije Uskrsa je Mali Uskrs, *Bila nedilja,* dan kad se najviše naše djece prvi put pričestilo.

Uzašašće je četrdeseti dan po Uskrsu, a pedeseti su *Duovi* (Pedesetnica). *Presveto Trojstvo* je prva nedjelja iza Duhova. „U narodu se kaže o tajni Presvetoga Trojstva da je *istina kojoj se niko ne mere iščudit.*“[159]

Dođi dragi ako misliš ikad,
na Brašanac pa ćemo se slikat.[160]

Četvrtak iza Presvetoga Trojstva je *Tilovo* (Tijelovo), *Brašančevo.* Nekad prije je mjestom išla procesija s Presvetim Oltarskim Sakramentom, a narod bi ga dočekivao i posipao cvijećem. Procesije su bile nestale dolaskom različitih političkih represija. Ali, zadnjih se godina taj lijepi ophod vratio u naša mjesta. Posebice je svečana procesija u Mostaru gdje se svake godine skupi mnoštvo vjernika.

Srce Isusovo je deveti dan poslije Tijelova. Patron je župe u Kongori, Studencima, Bijelom Polju, Donjem Crnču. Posebice se svečano slavi u Donjem Crnču, kod crkve u *Tilovoj dragi*. Za ovaj je *dernek* bio običaj nositi *ilo i pilo* i *razvršiti 'ranu* nakon mise. Svaka je šira obitelj imala svoju *'ladovinu.* I ovaj je lijepi običaj, nažalost, iščezao. Svi su se povukli u kuće *na užine,* pa su se „sakrili“ kolo, pjesma, ganga i igra.[161]

Dernek je često bio i mjesto održavanja i odmjeravanja „dobrosusjedskih“ odnosa. Živjelo se za bitke *isprid* crkve. Zametnula bi se svađa, nije puno razloga trebalo i počelo bi... *stinam, šakam* i svim raspoloživim sredstvima.[162]

---

[158] DRAGIĆ, Marko: *Sveto trodnevljeu duhovnoj baštini bosansko-hercegovačkih Hrvata,* u „Pasionska baština BiH“, Zbornik radova VI. međunarodnog znanstvenog simpozija Pasionske baštine, Zagreb-Sarajevo, 2008., str. 230.

[159] SUTON.., str. 109.

[160] Dvostih mi je kazala Ružica Brkić (djev. Raspudić, Dobro Selo, 1949.).

[161] I sama sam kao dijete nazočila ovim *dernecima* u rodnome mjestu moje majke.

[162] Pamtim priču koju sam čula od svoga ujaka: *Na ovome istome mjestu, nakon mise i pobožne molitve, nakon dobre* ***zaire*** (kvalitetnoga obroka)***,*** *dobra se ženica obratila svome bračnome drugu, „ljudini“ visine „metar i žilet“, a težine - „brat bratu“, 50 kila: - Matiša, 'oćemo li kući?- Kakvoj kući, triba li se tući?- odrješito će Matiša.*

9.3. Vrijeme kroz godinu

Sav se život Hercegovaca ravnao po godovinama. Rođenje se ravnalo po godovini, umiranje također, a imena su se djeci često davala po imenima svetaca o čijoj su se godovini rađala. Tako se rađalo i umiralo o sv. Marku, Kalandori, sv. Anti, Ilindanu, *prid* Božić, po Božiću...[163]

1. siječnja je *Nova godina,* početak svjetovne nove godine. Ovaj se dan svečano slavi i u Crkvi, pale se svijeće kao za Božić, stolovi su puni *svega obilja.*

2. siječnja je *Ime Isusovo* i nije se slavilo posebice svečano, ali se puno čulo, a tako je i danas, u pobožnim zazivima (U Ime Isusovo-*Misusovo*) i u preporukama (*na čast Imena Isusova*...).

6. siječnja je *Vodokršće* (Bogojavljenje). Ide se u crkvu i nose se sol i voda na blagoslov. Blagoslovljenu sol i vodu, *kršćenu so i vodu,* nosi se kući i njome se blagoslivlje sve svoje imanje.

2. veljače je *Kalandora,* Svijećnica. Blagdan Svijećnice je blagdan kada se u crkvu na blagoslov nose svijeće. U svakoj našoj kršćanskoj kući mora biti blagoslovljene soli i vode, blagoslovljene svijeće jer se ona pali uz umirućega, a Bog *more pozvat u svako doba.*

Kalandora ora,
zime pola,
za njom ide sveti Blaž,

kaže to je laž.

3. veljače je *Sveti Blaž.* Na sv. Blaža u crkvi je *grličanje.* To je blagoslov grla i od davnina se u svim našim crkvama blagoslivlju vjernička grla. Nakon mise vjernici prilaze oltaru kao i kod pričesti, a svećenik s dvije prekrižene, dan prije blagoslovljene i upaljene svijeće, izgovara riječi: „Po zagovoru sv. Blaža, biskupa i mučenika, oslobodio te Bog od bolesti grla i svakoga drugoga zla - amen.“

[163] Usp. SUTON.., str. 110.

19. ožujka dan je *Svetoga Josipa.* Omiljen u našem narodu zbog svoje skromnosti, neznatnosti, a i zato što je uzorom obitelji. Zovu ga još i *Josip Mišinar* (on će pokupiti sve uginule *mišine* jer je nikla nova trava).
25. ožujka je *Blagovist* (Blagovijest – Navještenje Gospodinovo).
23. travnja, na blagdan *Svetoga Jure,* naši su se domovi kitili cvijećem. Načešće se to činilo tilovinom, hercegovačkom biljkom endemom. Cure bi ustale ranije i *zatakle* bi *cviće* i zelenilo na svaku kuću.
25. travnja je *Markovdan.* Već su lijepi i sunčani dani, a naš narod kaže da na sv. Marka *zmije izlizu* iz zemlje.
1. svibnja je *Sveti Josip Radnik,* a cijeli je svibanj mjesec kad se posebice časti Blažena Djevica Marija, *svibnja Kraljica.* Mole se krunice, hodočasti se njenim svetištima.

13. lipnja je *Sveti Ante.*[164] U svijesti kršćanskoga puka zapadne Hercegovine Bogu su najbliži Blažena Djevica Marija i sv. Ante Padovanski. Njegova se zaštita traži i očekuje u svim potrebama: ako je ugroženo zdravlje; ako su poremećeni obiteljski ili susjedski odnosi; ako nedostaje nutarnjega mira; ako je dijete pošlo *po zlu putu*; u želji za sretnom ženidbom, udajom ili djetetom u braku; u traženju uspjeha u poslu, u školi; u zaštiti materijalnih dobara; u potrazi za izgubljenom stvari... Sve su to raznolike životne potrebe u kojima ljudi traže zagovor sv. Ante, a iskustva su im da baš ovaj svetac jamči Božju pomoć. Ta se iskustva prenose usmenom predajom i čuvaju se kod puka.
Antin se zagovor postiže molitvom, postom i davanjem milostinje i to unaprijed obećanim zavjetom:
Sveti Ante, čuvaj moje janjce,
sv. Luka čuvaj ih od vuka,
sv. Toma doćeraj ih doma.[165]

Sv. Ante se slavi 13. lipnja, ali naš puk od davnina štuje 13 utoraka prije samoga blagdana. U crkvama se moli *Antina krunica* ili po jedan Očenaš ispred 13 molitvenih zaziva. Nakon toga se pjeva pjesma „Ako tražiš čudesa“. Mnogi se Antini štovatelji ispovijedaju prvoga utorka u mjesecu. Sv. Ante se posebice slavi u Rasnu, Mostaru i na Humcu. Mnoge su crkve i groblja povjerena zaštiti ovoga sveca. Mnogo je putova koji su posvećeni zagovoru ovoga sveca i na kojima je kip ili kapela s likom sv. Ante. Dosta naših ljudi u

[164] O štovanju sv. Ante pisano je više u poglavlju „Etiološke predaje“ (Zavjetni spomenici, kapelice).
[165] Kazala mi spomenuta s. Silvana.

svojim domovima imaju kip ili sliku ovoga sveca. Antinim se svetištima u Hercegovini hodočasti i bosonog, a mnogi pohode i njegovo svetište u Padovi. Broj 13 je nadnevak blagdana, a utorak je dan kada je sv. Ante bio pokopan. Iako ovaj blagdan nije *zapovidni,* na misama se skupi mnoštvo vjernika. Nije rijetkost ni pojava ljudi druge vjeroispovijesti. Zbog uslišanih molitava i oni sa zahvalnošću donose darove. Ante, koji je sama dobrota i ljubav, nema ni vremenskih, ni prostornih granica. Njegova je čudotvornost izašla iz potpuna predanja Bogu, a naš je puk prepoznao tu plemenitost i nadu i nije posustao u ljubavi prema njemu, ni stoljećima nakon svečeve smrti.[166]

15. lipnja je *Sveti Vid.* „Danas se iz *ulišta* vadi pčelinji med koji služi kao lijek za oči. Sv. se Vidu često moli za *očinji* vid.“[167] Koliko su naši ljudi cijenili pčele i njihov rad, svjedoči i to što bi za neki uginuli roj pčela rekli da je *umro roj čela*, kao za ljude.[168]

24. lipnja je *Sveti Ivan Krstitelj, Ivanjdan.*

Krsti Ivo i mene,
zarad Boga i vire.[169]

U mnogim su mjestima ljudi stvarali vjerske, ivanjske pjesme. I u okolici Drniša narodni je pjevač spjevao ritmičnu pjesmu:

Poleti tić perutić,
Nije tić perutić,
neg anđeo krilutić.
Pod krilima krizmica,
u krizmici Marija,
Šta j' Boga rodila
i Ivana krstila.
Krst' Ivane i mene
da virujem u tebe,
U sve crkve zemaljske,
u anđele nebeske.[170]

[166] Usp. ILIĆ.., str. 15.-23.
[167] SUTON..,str. 115.
[168] Kazala mi spomenuta s. Silvana.
[169] Isto.
[170] DRAGIĆ, Marko:*Apotropejski obredi, običaji i ophodi u hrvatskoj tradicijskoj kulturi*, Croatica et Slavica Iadertina, Vol. 3., No. 3., Zadar, 2008., str.385.

Sve do današnjega dana sačuvao se običaj paljenja svitnjaka u sumrak prije blagdana sv. Ivana. Stari su govorili da u toj vatri trebaju sagorjeti sva zla koja su nas zadesila kroz proteklu godinu, a nakon toga bi se pričalo u čijem je kvartu bio najbolji svitnjak.[171] Donedavno je bio običaj da se svitnjak pali oko svake kuće i da se oko svitnjaka skupljaju svi, i mlađarija i stari. Kada bi svitnjak dogorijevao i plamen mu se smanjio, mladići su ga preskakali. Od osamdesetih godina prošloga stoljeća, običaj je da se više obitelji nađe kod jednoga susjeda i zajednički pale svitnjak.[172]

U nekim je mjestima također običaj da se uoči blagdana sv. Ivana, iza ponoći kupa i umiva na izvorskoj vodi. Tako se u Knešpolju pokraj Širokoga Brijega, svake godine služi sveta misa uočnica blagdana, a puk se iza ponoći nalazi i umiva na izvoru knešpoljske rijeke Crnašnice. Vjeruje se kako tada voda ima čudesnu moć i kako ozdravlja. Tada vjernici s tog mjesta odnose vodu bolesnima i nemoćnima. „Voda je magijski izvor moći, a u kršćanstvu simbolizira pranje, čišćenje i nevinost.“[173]

29. lipnja, *Sveti Petar i Pavao.* U narodu je ovaj blagdan znan kao *Petrovdan.* Patron je župa Mostar i Kočerin. Sveti je Petar, kao Božji namjesnik na zemlji, čest u narodnim pričicama i molitvama gdje ga se prikazuje kao onoga koji drži *ključe* (ključeve) *Raja* i otvara *Rajska vrata.* U narodu je poznat distih kojim se *ključara* moli za *uslugu*:

Sveti Petre, u tebe su ključi,
Raj otključaj pa mene uvuci.

20. srpnja je *Sveti Ilija, Ilindan.* Ovaj je svetac zaštitnik BiH. Često se prepričava zanimljivost s ovim svecem i našim narodom. Navodno su crkveni izaslanici iz BiH došli Papi i tražili pomoć pri izboru sveca zaštitnika. Papa im je predložio sv. Iliju, a kad su ga upitali razlog, rekao im je: „Kakav narod, takav svetac“. Naš je narod od davnina na ovaj dan *strepio* od nevremena. Po njihovome vjerovanju sv. Ilija vozi kola po oblacima i, jer tutnje njegova kola, dolazi do grmljavine. Još ga zovu i *Ilija Gromovnik.* Ovo je najvruće razdoblje u godini i kad se uopće spominju velike vrućine, kaže se da je vruće *ko na Ilindan.* Na ovaj blagdan ljudi ne rade ništa u polju, da ne bi *naljutili* sveca i da ne bi došlo do velikoga nevremena. Kažu da bi sv. Ilija bio i *žešći* kad bi znao koji je njegov dan, jer se narod *izopačijo.* Stariji su mi pričali da se i mnogi Muslimani ovoga dana

[171]Usp.:*Isto*
[172] Usp. DRAGIĆ, Marko:*Poetika..,* str. 59.
[173] *Isto.*

odriču rada u polju jer se *nije igrat s Ilijom.* Nakon Ilindana očekuju se malo blaže ljetne vrućine pa se često čuje izreka:
Od svetoga Ilije,
sunce sve milije.

15. kolovoza, *Velika Gospa, Gospojina.* Ova se svetkovina svečano slavi u svim crkvama, posebice u Gospinim crkvama. Poznato je koliko naš puk voli Blaženu Djevicu Mariju. Na ovaj se dan *slivaju rijeke ljudi* u Gospina svetišta. Od davnina je ova svetkovina sinonim za Široki Brijeg. Tko je god, „trbuhom za kruhom", otputovao iz ovoga kraja, o *Gospojini* se vraćao. U ovom su kraju jednako posjećene i devetnice Gospi i svaku je večer na misi, pod *briješkim hrastom*, mnoštvo vjernika. Pjeva se „*Preko gora, širom polja",* na koljenima se *oblazi* oko Gospina kipa. Poslije mise svi mole zavjetnu molitvu svojoj širokobriješkoj Gospi:

Zaštitnice naša, kraljice mira, majko Božja Marijo!
Evo nas pred tobom u tvom svetištu, da tebi posvetimo sebe i svoje obitelji,
da te zamolimo za pomoć i zaštitu, za naš život i rad.
Molimo te, majko Božja, da budeš majka naša i naša zaštitnica,
da nam isprosiš čvrstoću u vjeri i ustrajnost u dobru.
Čuvaj vjeru našeg naroda i njegovu odanost svetoj Crkvi,
nauči nas ljubiti tvoga sina Isusa.
Pruži nam ruku pomoćnicu.
Daruj nam mladih i svetih svećenika, da čuvaju ovo svetište.
Daj nam snage, da nastavimo put naših starih: put vjere u Boga,
put čovjekoljublja, put mira, put tvoj i tvoga Sina. Amen.

29. kolovoza je *Glavosik (Glavosjek) Ivana Krstitelja.* Puk se sjeća mučeništva Ivana Krstitelja, događaja s Herodijadom (omraženom *Irudicom*) i odsjecanja glave ovoga preteče i uzora svih mučenika za Krista. Ovaj se blagdan svečano slavi u Krehinom Gracu.
4. listopada je *Sveti Franjo Asiški.* I ovaj je svetac jako omiljen u našem narodu zbog svečevoga odnosa prema najsiromašnijima i najugroženijima. Neraskidiva se veza stvorila i zbog franjevačkoga reda koji se u ovome narodu već odavno nastanio i čiju skrb narod nikada nije zaboravio. *Franjina* su *braća* u mnogome zaslužna za vjersku, kulturnu i jezičnu opstojnost ovoga puka. Svetkovina se sv. Franje vezuje za jesen. Postoji izreka koju sam čula od starijih časnih sestara: „*Eto svetog Vrane, nesta u polju 'rane*".

1. studenoga, *Svi sveti.* Naš se puk obraća ovaj dan svim znanim i neznanim svecima i sveticama Božjim i traži njihovu pomoć i zagovor kod Boga. Nakon mise ljudi bi se skupljali ispred crkve i igralo bi se kolo. U kolu bi se nogom *čepalo* („slučajno" zgazilo) nekoga dragog. Bio je to „signal" da se taj netko *napadaču* sviđa.[174]

2. studenoga je *Mrtvi dan,* spomen naših pokojnih. Naš se puk oduvijek prema svojim pokojnima odnosio s posebnim poštovanjem i svetošću. Ovaj se dan plaćaju mise i moli se za sve pokojne, posebice za pokojne iz obitelji. Nekada se to nije činilo, a danas se pohode i grobovi pokojnih, kite se cvijećem i pale se svijeće.

25. studenoga je *Sveta Kata,* poznata u vremenskoj terminologiji:

Sveta Kata,

snig na vrata.

30. studenoga je *Sveti Andrija:*

Sveti Andrija,

svadbi zavezanija.

Sveti je Andrija vremenski blizak prvoj nedjelji došašća, a svadbe su prestajale u došašću.[175]

9.4. Došašće

4. prosinca, blagdan *Svete Barbare.* Hercegovački Hrvati nemaju raširenu tradiciju štovanja svete Barbare, ali je poznata kao svetica zaštitnica vojnika i vatrogasaca. U nekim se krajevima gdje žive Hrvati na dan sv. Barbare sijala pšenica, a u Hlašćini pored Zagreba pripovijeda se legenda o *divojci* Barbari koja je *šetajući* govorila da se ona ne bi kralja bojala te bi od dragoga kamena crkvu izgradila.[176] U Poljicima se blagdan sv. Barbare zove *Varina.* Tamo se običavalo kazati:

Varina, vari,

Savina 'ladi,

Nikola kusa,

Ambrozij plaća.[177]

[174] Kazala mi moja majka.
[175] Usp. SUTON.., str. 125.
[176] DRAGIĆ, Marko: *Adventu liturgiji i narodnoj kulturi Hrvata*, Crkva u svijetu, Vol. 43, No. 3., Split, 2008., str. 418.
[177] IVANIŠEVIĆ, .., str. 457.

6. prosinca, blagdan *Svetog Nikole.* Legenda o sv. Nikoli kaže kako je ovaj svetac pošao u Svetu zemlju, ali je na moru nastala strašna oluja koja je prijetila da brod potone. Nikola je zapovjedio valovima da se smire. Kako je uspio u svojoj nakani, postao je zaštitnikom mornara i svih putnika. Poznat je i kao *Nikola Putnik.* Mnogi se u putu preporučuju svetom Nikoli. U Rami je poznata molitva:

Svetom Nikoli putniku,
za naše putnike
i bolesnike koji putuju
da zdravo kući dolaze
koji boluju, da im Bog
dadne lašćinu.[178]

Druga legenda o sv. Nikoli kaže kako je spasio djecu od nekog gostioničara koji ih je krao. Od tada je postao zaštitnikom djece. Sv. Nikola daruje dobru djecu, a uvečer pred blagdan sv. Nikole djeca čiste svoje čizmice i čekaju da ih Nikola preko noći *napuni* željenim darovima. Neposlušnu se djecu *daruje* šibom i čizmice toj djeci ostaju prazne.
8. prosinca, *Bezgrješno Začeće Blažene Djevice Marije.* Blažena Djevica Marija je ta koja je bez istočnoga grijeha postala Majkom Isusa. U zapadnoj se Hercegovini ovaj blagdan poznat i kao *Neoskvrnjeno Začeće,* a u mnogim se mjestima baš na dan Bezgrješnoga začeća sije božićna pšenica.
13. prosinca, blagdan *Svete Lucije.* Ovo je dan početka priprave za Božić, na dan sv. Lucije sije se pšenica koja do Božića izraste nekoliko centimetara i u koju se stavljaju božićne svijeće.
3. nedjelja došašća u narodu je znana kao *Materice.* „Taj su dan *dica višala mater* i otkupljivali je hranom, pićem i nerijetko novcem.“[179] Također je to dan kada su cure darivale mladiće.

Oj curice, došle Materice,
za Očiće loli čorapiće.[180]

[178] DRAGIĆ, Marko: *Advent*.., str. 421.
[179] PERKOVIĆ, Tomislav: *Stoljeća moga kraja,* Svjetlo riječi, Livno, 1997., str. 143.
[180] Kazala mi spomenuta s. Silvana.

U Donjem su Crnču taj dan momci išli na *cinu* (pretpostavljam da je ovo značilo na „procjenu"). *Jamili bi malu bocu rakije, išli bi kroz selo i pivali. Cure su tada otvarale svakome i svakoga darivale: lišnjacima, čorapima, terlucima, podvezama, obojcima... Dakako da su same određivale kome će bolji dar dati. Mogli su momci i iz toga štogod znati.*[181]

4. nedjelja došašća je u narodu znana kao *Očići.* Taj dan daruju očevi, mladići. Najviše bi djeca kriomice zavezala oca, a on bi se morao *isprsit* s nekim darom kako bi se *oslobodio*.

9.5. Božićno vrijeme

24. prosinca, *Badnjak.* „U folklornome smislu Badnjak je najbogatiji i najraznovrsniji dan u kršćanskoj tradicijskoj kulturi."[182] Od davnina, na Badnjak se posti; škropi se kuća, „okokuće", čeljad i *ajvan*; pripravlja se hrana za sutrašnju svetkovinu; dom se kiti zelenilom. To se najviše činilo bršljanom. U novije se vrijeme prave i jaslice koje puku približavaju događaje i mjesto rođenja njihovoga Spasitelja. Najvažniji događaj na Badnjak je unijeti u kuću *drvo badnjak*[183]. Uvečer, kad bi se svi ukućani skupili, domaćin bi otišao do drvarice i uzeo tri zasičene *ciplje* („komad drveta pogodan za loženje, rascijepljen sjekirom od debljeg komada"[184]*),* otprilike iste veličine. Tri bi najmlađa muška člana obitelji ulazila jedan za drugim, nosili bi badnjak i izgovarali: *„Na dobro vam doša Božić i sveto porođenje Isusovo!*" Svi bi ukućani odgovorili: „*I s tobom, Bog da zajedno.*" Kako bi koji ulazio i pozdravljao, odlazio bi do šporeta i naložio svoj badnjak. Nakon posne večere pripremalo se za odlazak na misu polnoćku.[185]

25. prosinca je *Božić.* Iza mise polnoćke čestita se Božić riječima „*na dobro vam došao Božić i sveto porođenje Isusovo"*, a odgovara se „*i s tobom Bog da zajedno*". Danas je najvažniji dan *božićanja* (u našem je narodu ovo poznat izraz za slavljenje Božića i dana oko Božića). Djeca su se posebice radovala ovome blagdanu i zbog drevnoga običaja darivanja. Darivalo se *šaku lišnjaka, koji orah, suvu smokvu, čeuljicu grožđa, ćupter, ako bi bila koja bombona, jabuku. Davo se i koji kolačić* (žene bi prije Božića *zamišale* malo

[181] Kazali mi moja majka i njen brat.
[182] DRAGIĆ, Marko: *Drvo Badnjak u kršćanskoj tradicijskoj kulturi,* Split, 2007., str. 2.
[183] Riječ *badnjak* istovjetan je naziv i za božićnu uočnicu i obredno drvo koje se tada loži, a ima svoje korijene u staroslavenskom i starohrvatskom glagolu *bdeti* što znači *bdjeti, biti budan* (vidi: BUBALO, Jakov: *Hrvatska jezična zrnca,* Mostar, 1999., str. 61.).
[184] Vidi: GUSIĆ, Ivica i Filip: *Rječnik Dalmatinske zagore i Zapadne Hercegovine,* Zagreb, 2004., str. 51.
[185] Po sjećanju sam zapisala događaje iz Turčinovića, rodnoga sela moga oca.

brašna, šećera i koje jaje, razvaljale bi tijesto i *vildžanom* pravile okrugle kolačiće).[186] A, jabuka je kao dar, najviše kružila iz ruke u ruku, do Božića bi se već bila naveliko „smreškala", uvenula. Zadnji bi je potrošač ponekad polovicu morao baciti. Bilo ih je koji bi prekinuli *put* jabuke od ruke do ruke pa bi rekli: *Od ruke do ruke, pametnome u .uzicu.* Od ovoga običaja darivanja jabuke nastali su i izrazi: *fala ruci na jabuci, poslati jabuku, pokupiti jabuku u svatovima...* Za Božić je na stolu kod svakoga bilo obilnije, bilo je hrane više nego ikad tijekom godine. Obično se *varijo* kupus sa *suvim* mesom, a *mezilo* se ovčjega sira *iz mija* da bi mogla kružiti *bukara* s vinom. Bukara nije puno *mirovala,* jer ako bi bio veći krug ljudi, malo se dulje čekalo na red, pa bi oni što čekaju, znali i upozoravati: „ *Di je zapelo?"*

Za vrijeme ručka pale se tri svijeće koje bi bile prethodno postavljene u božićno žito, pšenicu. Gorjele bi tijekom ručka, a i poslije ručka, sve dok ne dogore. Molilo se Boga, a na kraju bi *glava* kuće, najstariji član, uzeo komadić kruha namočenoga u vino i gasio bi njime svijeće izgovarajući „U Ime Oca i Sina i Duha Svetoga" i svi bi činili znak križa. Nikad se ne bi smetnulo s uma da je Bog gospodar života i smrti pa bi uvijek netko rekao: „Bog zna 'ko će dogodine dočekat'."[187]

Pjevale bi se božićne pjesme *U se vrime godišća, Radujte se narodi* i dr. Za Božić je svatko u svojoj kući sa svojom obitelji, ali *prid mrak* se pohodilo najbliže susjede i rodbinu, išlo se na čestitanje.

Zanimljivost je i da se naš narod od davnina koristi uzrečicom da nakon Božića dan *odulja onoliko koliko pivac skoči s kućnoga praga.*[188]

26. prosinca, drugi dan Božića, *Sveti Stjepan, Stipanjdan.* I dalje traje božićno raspoloženje. U Donjem Crnču na Stipanjdan je iza mise bio pravi dernek. Pila se rakija, boca je išla od ruke do ruke, jeli su se kolači, igralo kolo, pjevalo se, bacala se jabuka nekom dragom. *Šeretom* (migom oka, glave) bi se dao znak osobi koju se „gađa" i to bi bio znak da se *bacilo oko* na tu osobu. Na Stipanjdan je bio običaj, tako je i danas, da *zetovi iđu u punica*, *u ženine svojte.*

27. prosinca, treći dan Božića, *Sveti Ivan, Ivanjdan.* I na Ivanjdan se slavilo otprilike kao i drugi dan Božića.

[186] Saznala sam od svoje majke. Kaže mi da su se silno radovali tim darovima i da su djeca danas uskraćena za takvu radost jer im je, u konzumacijskom smislu, Božić svaki dan.
[187] Ovih se običaja u Turčinovićima i sama sjećam.
[188] Usp. DRAGIĆ, Marko: *Poetika..*, str. 147.

28. prosinca su *Nevina dječica, Mladenci.* Majke bi tada malo *pucikale dicu šipkicom* jer se vjerovalo *da će bolje resti.* Djeca bi hodala od kuće do kuće, a domaćice bi ih darivale.[189]

31. prosinca, *Silvestrovo.* Stari bi ljudi rekli: *Dan po dan, izbroji se cila godina.* Bogu bi se zahvaljivalo za svako primljeno dobro i preporučilo bi mu se i za ubuduće.

[189] Kazala mi spomenuta s. Silvana.

10. LITURGIJSKI I SAKRAMENTALNI ŽIVOT

Hercegovački čovjek je čovjek radnik i puno je radio. Znao je da obitelji može priskrbiti kruha samo požrtvovnim i ustrajnim radom i s pouzdanjem u Boga. Ali, taj je radnik znao da mora postojati dan i za odmor, znao je da se i Bog odmarao dok je stvarao svijet. Nedjelja mu je bila dan odmora. Nikakva se *rađa* nije ostavljala za svete *nedilje. Stopanjice* (domaćice kuće) ne bi ni kruha pekle nedjeljom, nego bi to činile u druge dane. Velika je *grijota* bila raditi ikakav posao nedjeljom. Mogao se uraditi samo posao koji nije mogao čekati, posao koji bi bio *za ljutu muku.* Ako bi pala kiša, „dopušteno" je bilo pokupiti sijeno, unijeti *vince duvana...* Dakako da je nedjeljom trebalo i *naraniti ajvan*.
Nedjelja je i dan kad se *iđe kmisi.* Misa se u našim crkvama služila na latinskome jeziku sve do druge polovice prošloga stoljeća. Svećenik je leđima bio okrenut puku, a kako narod većinom nije znao i razumio dijelove mise, svećenik bi *naredio priporuke* koje bi puk tiho molio za trajanja mise. Svećeniku je kod oltara služio sakristan koji je bio dovoljno izučen za ovu službu (znao je pročitati poslanicu i u dijelovima mise odgovarati na latinskom). Trebalo je dobro slušati *pridiku* kako bi se moglo kući prepričati što je *pratar naredio.* Za vrijeme je mise *prakaratur* (svećenikov zastupnik) kupio *lemuzinu* (milodar) i tko bi god mogao, darovao bi poneki novčić. Prakaratur bi rekao koje je vrste *lemuzina,* je li za umrle ili za neke druge nakane.
Na misu ne bi išla sva *čeljad*, a kad bi se dionik mise vratio kući, pozdravio bi sve ukućane sa *Faljen Isus i Marija.* Onaj tko nije bio na misi, pitao bi *misare*: „Kako je bilo kod mise?" *Misar* bi odgovarao: „I tebi dio od mise". Prvi na to opet kaže: „A tebi duševno spasenje".
Naš je čovjek i prostor oko crkve držao svetim mjestom. Svaki put i u svakoj situaciji kad prolazi ispred crkve, on će pokleknuti i prekrižiti se. Svjedoči tome i jedna pričica:
Dva su susjeda dobro *zaratila* i došlo je do odmjeravanja snaga *šakam, stinam...* U žaru borbe, i trčeći jedan ispred drugoga, našli su se ispred crkve. I jedan i drugi su najprije pokleknuli, prekrižili se, otresli kape, a onda nastavili *svoj posa*.[190]

10.1. Krštenje

[190] Priču sam zapisala po pamćenju, a čula sam ju od svoga ujaka.

Naši su životi od samoga začeća, rođenja, pa sve do smrti, predavani u Božje ruke. Žene su rađale *s Božjom pomoći*, a dijete se drugi dan nosilo na krštenje kako bi odmah postalo članom velike Božje obitelji. Majke novorođene djece su ostajale kod kuće. Dijete se krstilo odmah, prije nego što majci *iziđu danovi.*[191] Strahovalo se da dijete ne bi umrlo, a nekršteno. Na krštenje ga je nosio netko od ukućana. Djetetu se odabere tko će ga na krštenju držati, dobije kumu ili kuma. Kumove se bira iz čestite obitelji, a veze među kumovima, kumstva, postaju duhovno srodstvo. Zato se kod nas kaže da se *dite može umetnuti na kuma*. Ponuđeno se kumstvo nikada ne odbija jer je velika čast i povjerenje biti biran za kuma.

Djetetu se na krštenju bira i ime. Najčešće su to bila biblijska imena i imena katoličkih svetaca i mučenika. U velikom ih je broju birao sam svećenik. Dakako da se *pratra* posluša jer je on *Božji zaminik.*

Ponekad bi novorođeno dijete bilo jako slabo i *zlomoćno*, a u blizini ne bi bilo svećenika. Tada bi se dijete *znamenovalo.* To je značilo djetetu odabrati ime, zazvati ga imenom, polijevati blagoslovljenom vodom u obliku križa govoreći: "Ja te krstim u ime Oca i Sina i Duha Svetoga". Znamenovati može svaki kršćanin, osim oca i majke, a u iznimnim slučajevima i nekršćanin, ako su mu nakane jednake onima koje zapovijeda sveta crkva katolička.

Kako su uvjeti života bili na granici bijede, u našoj je Hercegovini umiralo jako puno djece. Rađalo se, ali i umiralo. Ta su djeca krštena i *vrckon su išla u Raj.* Malo koja naša starija obitelj nema takvo dijete u Raju: *rajnoga Jozu, Stipu; rajnu Maru, Ivu...* Neke i po nekoliko njih.

10.2. Krizma (potvrda)

Sakrament krizme ili potvrde je sakrament u kome se prima Duha Svetoga koga je Isus obećao. Sakrament se potvrde obavlja kada mlada osoba postane zrelija i svjesno prihvati, potvrdi svoju pripadnost kršćanskoj crkvi. Krizma je obred inicijacije jer dijete krizmom postaje odraslim članom Crkve. Na krizmi se obavlja pomazanje uljem, prima se dar Duha Svetoga. Obred obavlja biskup, a potvrđenik biskupu je kum koga bira svaki

[191] Žene su 40 dana nakon poroda ostajale kod kuće i bile pošteđene od posla, posebice težega.

krizmanik. Krizma se slavi svečano i slavi je cijela župa. Nekad se svečanost nakon krizme slavila u uskom obiteljskom krugu, bez velike „strke“. Danas se većinom takva slavlja odvijaju po restoranima i postaju pravi mali svatovi, parada kiča i neukusa, natjecanje i nadmetanje tko će se bolje i skuplje odjenuti, tko će boljim darom krizmanika darovati. Kumovi na veliko *istresaju ćesu*, a nije rijetkost i da ih se bira po debljini novčanika i radi ekonomske računice.

A nekad..? Pokojni mi je otac pričao da je od svoga kuma dobio pola štruce (kruha) i da je bio najsretniji momčić u puku. Rekli bi naši ljudi: *E*, *lale moja.*

10.3. Sveta ispovijed

Sveta se ispovijed obavljala o velikim svetkovinama. Ljudima je ona teško padala jer je trebalo *istresti prid pratra* sve ono loše što se činilo, ali se do ispovijedi jako puno držalo. U najveće grijehe ovaj je puk svrstavao svoje psovke. Ispovijedalo se obvezno o Uskrsu i Božiću, a mnogi i o Gospojini i o sv. Anti.

10.4. Sveta pričest

Nakon svete ispovijedi pobožno bi se pristupilo svetoj pričesti. Puk se nekada pričešćivao samo nakon ispovijedi i između ta dva čina ništa se ne bi radilo ni govorilo da se ne bi opet sagriješilo. Posebice je u životu svakoga kršćanina značajna prva sveta pričest. Ona ispunjava radošću svako dijete koje joj pristupa, ali i cijelu obitelj. Prvu bi pričest obavljao svećenik, najčešće na *Bilu nedilju,* na Mali Uskrs. Nažalost, u novije se vrijeme i prva pričest naše djece često pretvara u restoranske sjedeljke i razmjenu skupih darova.

10.5. Svećenički red

Naš puk ima veliko poštovanje prema sv. redu i svojim svećenicima, a u prošlosti je to bilo još i izraženije. Na ovim su prostorima od davnina boravili fratri, pa su oni ovdje sinonim za sv. red. *Pratra* se voljelo i slušalo, a što bi on rekao, to bi se izvršavalo. Fratar je bio *učen čovik* i puk mu je zahvalan za očuvanje kulturnoga i vjerskoga identiteta.

10.6. Ženidba

Za ovaj je narod nekada ženidba bila svetinja i snaga za cijeli život. Na oltaru se obećavala *virnost cilog života* i ma kakve teškoće nailazile, supružnici su iz ženidbe crpili snagu.
Dvoje bi se mladih upoznalo kod mise, na narodnom veselju, seoskom sijelu ili na nekim drugim mjestima. Zagledali bi se, došlo bi do razgovora, zbližavanja i *ćosanja.* Mladić bi curi dolazio *silnim* večerima: utorkom, četvrtkom, subotom, nedjeljom. Kažu da je *sildžijama* najgore bilo od cura *u nika doba noći* poći svojim kućama. Onako bi bunovni tražili puta, tražili pomoć od Majke Božje: *Gospe moja, di li je svitlica* (zvijezda Danica) *tvoja?*
Kad bi se mladi dovoljno zbližili i izrazili spremnost na zajednički život, slijedile bi mnoge pripreme u kojima ne bi sudjelovali samo mladenci. „Na odluku mladića i djevojke o njihovoj ženidbi najčešće nitko od ukućana nije imao presudan utjecaj. Međutim, ipak bi se porazgovaralo o tomu odakle tko potječe, kakva je obitelj, odnosno u puku je bio poznat izraz je li *od kuće* što bi označavalo karakter obitelji iz koje potječu.“[192]
Pala bi odluka o ženidbi, mladić *bi ušo u kuću* svoje buduće odabranice, a onda bi slijedili dogovori starijih: ugovor, *rakija* (prošnja). Bila bi to malo veća veselja, javna sijela. Postoji anegdota o jednoj *udavači, udadbenici* koju su došli isprositi.
“Došli su prosci i nakon malo boljega jela, curi se *omaklo* i *pustila je vitar.* Prosci su pomislili kako tako nepristojna cura nije za njihove kuće i kakva bi tek mogla biti kasnije kad sad nije nimalo *obrazli.* Kako bi se opravdala, djevojka im je *iskontala pismu* i tako se *prodala:*

U mog dida
devet mlina vrtuka
i deseta stupa stupuka,
sita guza, pa prduka.“[193]

Nakon što se *ostane od reda* kad su svatovi, mladi bi se *navistili*, priopćilo bi se narodu o njihovoj odluci zbog mogućih zaprjeka.
Kad mladenka prikupi *ruvo,* darove rodbine i prijatelja,sprema ih i spakira u *sanduk* i u *bale*, a onda iz mladoženjine kuće, u četvrtak prije svadbe, dolaze po *ruvo* i odvoze u njen

[192] ZOVKO, Žarko: *Narodna tradicija i običaji u Pologu,* u monografiji Župa Polog, Crkva na kamenu, Mostar-Polog, 2013., str. 210.
[193] Kazala mi spomenuta s. Rafaela.

novi dom. Na dan svatova za mladom dolaze povođani, njena pratnja i sastaju se sa sildžijama. Posebna je čast u svatovima, uz mladence, kumu, kuma, djeveruše, djevera, biti *stari svat* (najveća uloga i čast), *buljubaša* (prvi svat), *barjaktar* (i u *vučljivim* vremenima nosio hrvatsku trobojnicu). Buljubašu su mladoženjine *pivačice* pozdravljale riječima dobrodošlice:

Dobro došo buljubaša
i sa njime neva naša.[194]

Na kraju svadbene povorke, na konjima, išao je tzv. *puškobila.* To bi obično bio mladenkin otac. Tijekom večeri i svadbenoga veselja, pokupila bi se *jabuka*; gosti bi novčano darivali mladence.

10.7. Bolesničko pomazanje

Ovaj se sakrament prima svetački i pobožno, a svrha mu je da daje osobite milosti kršćaninu koji je u teškoj bolesti i starosti. Kada kršćanin osjeti da mu se bliži posljednji čas traži da mu zovu *pratra* da ga pomaže, kako bi pomiren otišao s ovoga svijeta i stoga je ova pomast *posljednje pomazanje.* Kad se za nekoga kaže *zvali su mu pratra,* očekuje se i njegova skora smrt. Nakon što umre kažu ljudi da je *otišo Bogu na istinu* ili da je *otišo Bogu na račun*.

10.8. Smrt

Sve ima svoje vrijeme.
Svaka stvar ima svoje vrijeme pod nebom.
Ima vrijeme kad se rađa,
i vrijeme kad se umire.

Prop 3,1-2a

Naši su ljudi od samoga rođenja svjesni svoje krhkosti i smrti, svjesni su da je poći s ovoga svijeta kada Bog pozove. Tu činjenicu nikad ne zaboravljaju i često je spominju:

[194] Kazala mi Kata Alilović (djev. Topić, Buhovo, 1939.).

Živit mi je do Božje trube (Suda Božjega); znaju da se sve nekako može odgoditi, a da se *samo umrit mora* i da će svatko jednom umrijeti. Kažu da je jedina pravda što će svi jednom na *oni svit* i da se *niko nije s onog svita vratijo.* Koliko god smrt bila žalost za najuže članove obitelji, lakše se podnosila ako je bila *po Božjem redu,* ako su *godine donile svoje* i ako djeca pokapaju roditelje, ako mlađi pokapaju starije.
Kad prave neke planove ljudi obvezno kažu *ako se bude živo* ili *ako Bog da;* da je samo Bog vječan potvrđuju kad kažu *vrime za vrime, Bog zauvik.* Kao pravi vjernici, smrt ne doživljavaju kao tragediju jer znaju da smrt nije kraj. O smrti su spremni i pjesme pjevati:

Kada umrem i kada me ponesu,
dođi dragi, dat ću ti atresu.[195]

Naučeni su da su četiri posljednje stvari ***raj, pakao, čistilište i sud Božji*** i da će sve negativnosti bit naplaćene *strašnim sudom u Jozipovoj dolini.* Tu će se ljudi sastati, svatko će vidjeti svoga, a tu će i proplakati. Svatko će se pravdati kako zna. Kad se završi sudba, anđeli će razlučiti dobre od zlih. Dobri će u *Raj*, a zli u *Pakao.* Puk o *Sudnjem danu* razmišlja kao o *smaku svita* koji mora doći jer se narod jako iskvario. Bit će tada velika *zlamenja* na nebu i *jadan ti je ko taj vakat upamti.*[196]
Prema umirućima i pokojnima gaji se osobito poštovanje[197]. Posebice su se poštivale zadnje želje pokojnika, a umirućima malo tko ne bi *alalijo* (oprostio), i uvrede i dugove. I sam bi umirući znao tražiti *oprosti i alali.* Drugi će odgovoriti *Bog će grije svakomu.* Pokojniku bi se odjenulo najsvečanije ruho i bio bi pokopan u mjestu svojih predaka.

11. SUJEVJERJA I DIVINACIJE

[195] Stihove mi kazala moja majka.
[196] Usp. SUTON.., str. 93.
[197] Jedna anegdota govori upravo suprotno, o nekoj supruzi koja nije gajila osobito poštovanje prema pokojnome mužu: „Kad sam bila *malašna* čula sam kako su stariji pričali da je jedan *čovik* umro i onda su ga ponili na groblje. Bio je umotan u *bili čaršaf* jer se prije nisu *mećali* pokojnici u sanduke. Na putu u groblje, oni što su nosili pokojnika, *čaršafom* su zapeli za jednu granu na drvetu i „pokojnik" se ustao. Svi su se prepali i razbježali. Ispostavilo se da *čovik* nije bio umro, nego samo *zanesvista*. Njegovoj ženi nije bilo drago što se *vratijo* kući. Nakon godinu dana *čovik* je „opet" umro, ali sad *zaprave. Svit* priča da je žena, kad su ga opet *ponili* na groblje„ispivala":
Čuvajte ga od grane,
da ne bude ko lane.
Da ga grana ne dovati,
da se kući ne povrati.
(Kazala mi spomenuta s. Rafaela Kožul).

Kad uđeš u zemlju koju ti daje Gospod, Bog tvoj, nemoj se priučavati naodvratne čine onih naroda. Neka se kod tebe ne nađe nitko tko bi krozoganj gonio svoga sina ili svoju kćer; tko bi se bavio gatanjem, čaranjem, vračanjem i čarobnjaštvom; nitko tko bi bajao, zazivao duhove i duše predaka ili se obraćao na pokojnike. Jer tko god takvo što čini gadi se Gospodu; zbog takvih odvratnosti njih i goni ispred tebe Gospod, Bog tvoj. Budi posve vjeran Gospodu, Bogu svome. Narodi koje ćeš naskoro otjerati s posjeda slušaju vračare i gatare, ali tebi to Gospod, Bog tvoj, ne dopušta.

Pnz 18, 9-14

Otkad postoji na ovome svijetu, čovjek ima želju znati što će se njemu, njegovim bližnjima, a i široj zajednici u budućnosti događati. Što će se dogoditi sutra, za mjesec dana, za godinu, dvije..? Kako će živjeti, koliko će živjeti, hoće li živjeti u zdravlju ili bolesti..? Sva se ta teška pitanja nameću svakom čovjeku i on bi odmah htio na njih imati odgovore. Zato se svaki čovjek ponekad nađe u ulozi svojevrsnog proroka, „čitača" budućih događanja. U svom se prorokovanju koristi prirodnim pojavama, životinjama, vremenskim prilikama i različitim životnim okolnostima.

Ljudi kažu da je svakome, čim se rodi, određeno i suđeno kako će živjeti i kad će i kako umrijeti. Za neuspjeh nekoga posla, braka, životne situacije, prozvat će sudbinu i reći kako je tako moralo biti, kako je tako suđeno. Takvo je razmišljanje posljedica kolektivnoga, stoljetnoga razmišljanja. K tome je i lakše okriviti „nešto"nego uzeti sudbinu u svoje ruke i biti krojač vlastite sreće. Unatoč čvrstoj i iskonskoj vjeri, naslijeđenoj od otaca, Hrvati zapadne Hercegovine nisu imuni na „izlete" u gatanje i ma koliko god negirali povezanost s praznovjerjem, moraju priznati kako ponekad druguju s nekim poganskim običajima i pogledima na svijet. Pravdali bi svoje postupke pred sobom i pred drugima i tvrdili kako čvrsto vjeruju u Boga, *ali o'šta im je poslušat i što narod kaže.* Gatanje, čaranje i proricanje je na ove prostore došlo s istočnim narodima i njihovom kulturom. Međutim, i danas su nam puni televizijski ekrani raznih proročica i proroka, i danas tražimo djetelinu s četiri lista, i danas se izbjegavamo ustati na lijevu nogu...

„Po narodnom se vjerovanju događaji ponavljaju svakih dvadeset osam godina"[198]. Isto tako u narodu postoje proročanstva o sudnjem danu jer se narod sve više udaljuje od Boga i Božjih zakona te će brže doći smak svijeta. *„Pred smak će doć na ovi svit Antikrist i okrćat će ljude naopako, a vodu uzbrdo. Teško onom ko taj vakat upamti. Na nebu i zemlji*

[198] ALILOVIĆ, Ivan: *Hrvatski narodni običaji..,* str.119.

biće velika zlamenja. Zatim će bit Strašni sud u Jozipovoj dolini. Strašni se zove zato jer će biti strašan. Svi će se ljudi tu sastati i vidit će svak svoga, ali svak će proplakat."[199] Mnogi kraj svijeta zamišljaju s dolaskom *Božje trube*. O završetku svijeta i uskrsnuću mrtvih puno je pjesama izrečeno. Jedna je od njih:

Božja truba zatrubi,
Mrtve ljude probudi!
Ustanite mrtvi ljudi,
Bog Gospodin da vam sudi.

Mnoštvo je vjerovanja koja su u zapadnoj Hercegovini bila svakodnevicom. Ljudi su gatali po suncu, mjesecu, zvijezdama, godišnjim dobima, po životinjama, čovjekovim činima, stvarima...

11.1. Sujevjerja vezana uz čovjekov život i rad

Najviše je vjerovanja koja su nastala uz čovjekov svakodnevni život i rad. Iz straha ili iz vlastitog neznanja, ljudi su, za svaki slučaj, zazirali od nekih poslova, putovanja, ljudi, životinja, stvari... Malo je onih koji bar nekad nisu postupili po nekom od *običajnih propisa.* Mnoštvo je znakova po kojima su ljudi iščitavali buduće događaje i postupaka koje su ljudi činili ili nisu, ovisno o pravilu, a sve kako bi se „zaštitili" od nevolja. Vjerovali su da:

- Žena ili muškarac mogu promijeniti spol ako se uspiju *provući* ispod duge.
- Ne valja lijevati tekućinu preko ruke jer će te zaboljeti trbuh.
- Ako si negdje pošao, nije se dobro vraćati jer te može snaći nevolja.
- Ako si naopako odjenuo neki odjevni predmet, bit će ti nešto drago.
- Kad vidiš poklopljene kazaljke na satu, netko misli na tebe.
- Ako stane sat na zidu, znak je nečeg novog: selidbe, posla.
- Ako na odjeći nađeš bijeli konac, na tebe misli crni momak/djevojka.
- Ako na odjeći nađeš crni konac, na tebe misli plavi momak/djevojka.

[199] SUTON.., str. 93.- 94.

- Kad po noći putuješ sam i čini ti se da netko zove, ne obaziri se; nemoj se ni u stranu *okrećat* jer te to sigurno *vravun* zove.

Ljudi su također, priječili djeci da jedu puno mladih oraha jer su vjerovali da to uzrokuje mucavost.

Čini se da je ljudsko tijelo pružalo jako puno *informacija*:
- Kad štucaš, netko te spominje. Može taj koji te spominje biti i na kraj svijeta, ali štucavice će biti. Ako pogodiš tko je, štucavica će se *ustavit*.
- Kad ti je ječmen na oku, žena u tvojoj bližoj rodbini je u drugom stanju, *zbabna, kuljava*.
- Kad ti je laštrica na jeziku, netko laže na tebe.
- Ako te svrbi jezik, neka je ženska na te *smradala*.
- Ako te svrbi nos, naljutićeš se.
- Ako te svrbi uho, kiša će.
- Ako te svrbi brada, *neskim* ćeš se ljubiti.
- Ako te svrbe tabani, putovaćeš daleko.
- Ako te svrbi lijevi dlan, dobit ćeš novaca.
- Ako te svrbi desni dlan, davat ćeš novaca.
- Ako ti „igra“ oko, dogodit će ti se neka nezgoda u obitelji. Ako je *livo* oko bit će zla, ali ne velikoga, a ako je desno, bit će zlo i naopako.
- Ako ti zvoni u desnom uhu, čut ćeš glas od muške osobe, a ako je to lijevo uho, onda će doći glas od ženske osobe.

Postoje i druga vjerovanja za *zvonjavu* u uhu:
- Kad ti zvoni u uhu, upitaj koga neka pogodi u kom je uhu. Ako ti pogodi, zlo se sprema, a ako ne, neće biti zla.
- Ako ti zvoni u uhu priupitaš nekoga o kojem je uhu riječ:

-*U kom mi uvu zvoni?*

-*U desnom/ u livom!*

-*Moj glas/ tvoj glas!*

Ako je taj pogodio, slijedi mu dobitak, a ako nije, onda se onaj u čijem uhu zvoni može nadati dobitku.
- Nije dobro zviždati jer su zviždali oni koji su Isusa razapinjali.

- Po noći ne smiješ podukivati niti vriskati jer su to vilinski znakovi.[200]
- *Vrti* li ti u *krstim* i *bedrim*, brzo će *promina vrimena*.
- Koga bole ruke neka se dotakne konopa crkvenoga zvona i bol će proći.

Ponekad se po pojedinim dijelovima tijela, obliku, veličini, boji, davao sud o nekoj osobi:
- Ako je u nekoga veliko, visoko čelo, znak je da je mudar i bistar.
- Ako je u žene dosta dulji drugi nožni prst od prvoga (nožnoga palca), znak je da se ta žena u kući *pita*, da je *starešina.*
- Ako je u osobe znatno duži nožni palac od ostalih prstiju, znak je da je osoba pametna.

O kruhu, koji je oduvijek više od prehrambene namirnice, postoje mnoga vjerovanja:
- Ako ti padne komadić kruha na zemlju trebaš ga dignuti, očistiti od prljavštine, skloniti s puta, poljubiti i ostaviti, *poješće tice.*
- Ne valja kruh izvrnuti jer gdje se to čini od *toje kuće i toji ljudi biži svaki blagoslov.*
- Vruć se kruh nikad ne načima.

„Vruć hljeb ne valja nikako načimati, dok se podobro ne iz'ladne, jer on pred Bogom plače, kad se vruć načme.“[201]
- „Grijota je jesti ležećke jer Bog nije tako ostavijo, kad se jede, jede se, kad se leži, leži se; jer svaka mrvica koja preko usta prijeđe plače pred Bogom.“[202]
- Kad ti ispane zalogaj, netko ti je u obitelji gladan.
- Ne valja ostavljati ugrizak od zalogaja jer„ni na što se vještice neće tako polakomiti ko na ugrizak koji ostane iza jela.“[203]
- Ako se ugrizeš za jezik dok jedeš, dobar je znak. Dobro će roditi usjev od kojeg je jelo napravljeno.

U narodu je poznat metaforički izričaj *ugristi se za jezik*, a njime se koristimo kada shvatimo da smo izrekli nešto što je bolje bilo prešutjeti.
- Ne smije se piti voda preko zalogaja, može samo dvaput u godini, o Božiću i o Uskrsu, tada na čovjeka neće doći nikakva *tišnja* (kad protiskiva, koči, podbada).[204]
- Ako previše *pivaš* brzo ćeš proplakati.

[200] *Isto*, str. 10.
[201] ZOVKO, Ivan: *Uvjerice,* MH Mostar (priredio Stjepan Ivanković), Biblioteka „Baština“, Mostar, 2000., str. 100.
[202] Usp. *Isto*.
[203] *Isto*.
[204] *Isto*, str. 107. (O tome više: DRAGIĆ, Marko: *Apotropejski obredi...*).

- Ako se žena porađa, u toj prostoriji ne valja da bude muško jer će žena teže roditi.
- *Piva* li u vatri, bura je blizu.
- Pokipi li *mliko,* zasušit će krava, a zagori li kad se *kuva,* kravu će vime zabolit'.
- Ako ogledalo pukne, na pomolu je raskid ljubavi.
- Ako ugledaš zvijezdu padalicu, a po tumačenju da svatko ima svoju zvijezdu, znak je da se jedna duša preselila s ovoga svijeta.
- Razbijena čaša u kući, znak je velike sreće.
- Što sanjaš prve noći u novom stanu ili u tuđem krevetu, ispunit će ti se.
- Ako se prospe kava u kući, slijedi neki novčani dobitak.
- 'Ko struže *kotlaču,* pokisnut će mu svatovi.
- Kad se prolije vino po stolu dobar je znak.
- 'Ko pije kavu iz razbijene šalice udat će se za udovca ili oženiti udovicu.
- Tko sjedi na ćošku stola neće se udati, oženiti.
- Nije dobro proći ispod otvorenih ljestva jer to donosi nesreću.
- Ako *zaitniš* vode iz čatrnje ne vraćaj je u čatrnju, bolje ju je proliti vani.
- Ne valja na putu *srist* udovicu.

I *mlada* se, kad dođe u novu kuću, za svoje i za dobro svojih ukućana, mora pridržavati nekih *zakonitosti*:
- Kad mlada dođe *prid* mladoženjinu kuću, *pribacuje priko* kuće jabuku natisnutu novčanicama. Ako *pribaci* kuću *imaće* i u njoj i u braku blagoslova.
- Mlada *triba prikoračit* prag, ili ne stati na nj pa *zakoracit* desnom nogom da bi bilo sreće.

U nekim je mjestima mlada za sreću trebala ljubiti kućni prag nove kuće. „Tu pred pragom budu mladenci posluženi slatkom i vodom ili kašičicom smiješanoga meda i masla. Biva da u kući bude sve teklo ugodno kao med i maslo.“[205]
- Ako pada kiša kad se mlada udaje, razlog je kiši što je strugala kotle.
- Mlada u svatovima baca buket. Koja ga cura *uvati,* prva je po redu za udati se.

[205] BUCONJIĆ.., str. 113.

11.2. Zloguke životinje i ptice

U Hercegovini se život nije mogao odvijati bez domaćih životinja. Ljudi su o njima ovisili i jasno je da su zauzimale značajno mjesto i u njihovim vjerovanjima.Osim domaćih i neke sudruge životinje imale udjela u narodnim prorokovanjima:
- Kad crna mačka i zec *priđu priko* puta, sluti na nezgodu.

Da bi se otklonila nevolja treba triput pljunuti i tako će prestati moć zla.“[206]
- Kad se mačka umiva, doći će gosti.
- Ako je mačka uz šporet, *zaladit* će.
- Ako kukavica kuka blizu kuće, *umrit će kogod* u kući ili blizu kuće.
- Ako se kakva *tičurina* ružno *krivi* noću oko kuće, smrt je na *vratim*.

„Uz smrt se vežu i zloguke ptice. One su se pojavljivale u obliku kukviža, odnosno sova ušara, i gavrana, a kao takve nagoviještaju tragediju ili smrt.“[207]
- Ako *pivac* stoji na jednoj nozi, eto *sniga* ili grada.
- Ako ovce *plavo* prid mrak pasu, sluti na kišu.
- Ako muve *kolju*, kiša je blizu.
- Ako po putu *lizu* glistine, kiša je blizu.
- Ako se mravi *uzodaju*, izlaze iz mravinjaka i iznose *'ranu*, kiša je blizu.
- Kad žabe puno krekeću po noći, bit će *suvo*.
- Ako se čuje ćuk ili sova, *promina će vrimena.*
- Nosi li krme slamu u krmetar, brzo će velik *snig*.
- Ne valja vidjeti zelembaća jer *more zapunit čovika* i tako ga zagušiti. Vjeruje se daje zelembać zapunio kravu koja nema *dobro mlika*.
- Vjeruje se da kad bi netko pojeo uš da ga više nitko ne bi mogao nahraniti.

Za nekoga koga smatraju prokletim ljudi kažu da je *proklet ko gladna uš.*
- Nije dobro vidjeti zmiju jer je ona početak svakoga zla.

Ako ubiješ zmiju i baciš je u *duvar* označi to *misto*, *nagrađaj stina* da se zna, jer ako zmijska kost dospije u *čovika*, unutra oživi, *oda po cilome tilu* i ne da se *izvadit*.

[206] Kazala mi s. Lidija Banožić (Široki Brijeg, 1979.).
[207] DRAGIĆ, Marko: *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine: proza, drama..,* str. 33.

Zmija uvijek druguje sa zlom, uvijek je na zlu glasu i uvijek je simbolom negativnoga. Ona je zavela Evu i Bog ju je prokleo. „U kršćanskoj je simbolici zmija poistovjećena sa sotonom.“[208]

Riječ se zmija[209] koristi i u prenesenom značenju, a opet kao značajka zle osobe.

- Ako bubamara uleti u kuću znak je da ćemo dobiti dobru vijest ili da će biti lijepo vrijeme.
- Ako bubamara sleti na bolesnika vjeruje se da će nastupiti ozdravljenje.[210]

Kad djevojka pronađe bubamaru uzme je, stavi na dlan i kaže joj:

Pr'ni, pr'ni, bajo,

di ću se udat?

Na koji kraj bubamara odleti, na onaj će se kraj djevojka udati. Problem je nastajao ako bubamara ne bi htjela poletjeti.

Jako je puno vjerovanja vezano uz kokoši i one su bile posebice „znakovite“. Razumljivo je da je puno tumačenja vezano uz ovu životinju jer ih je bilo uvijek i u svakom dvorištu:

- Ne valja ako kokoš *zapiva* na kućnom pragu jer to ne sluti na dobro po ukućane
- Ako kokoši ne idu u *ligalo navakat*, gotovo je s ledom.
- Ako se kokoši prpaju i sunčaju, uskoro će led.

11.3. Pučka meteorologija

Oduvijek ljudi prate kakvo će vrijeme biti sutra, za mjesec dana, kakva će biti godina i sl. Oduvijek je bilo važno znati po kakvom će vremenu saditi, kopati, brati plodove, veseliti se, tugovati. Stoga su nastojali otkriti ili dokučiti što ih čeka u pojedine dane. Tako su se koristili različitim pokazateljima u svom predviđanju. U Hercegovini je poznata izreka *vratiće vrime vrimenu* i odgovor je ljudi na njihovo doživljeno, iskustveno. Poznata su narodna meteorološka tumačenja:

- Ako je večer crvena, bit će *lipo vrime.*
- Ako je nebo „krvavo“ s večeri, sutra će *lipo vrime.*

[208] BADURINA, Anđelko: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, KS, Zagreb, 1990., str. 592.
[209] *Zmija* - prenes. zla, opaka, podmukla osoba (Vidi: ANIĆ.., str. 1380.).
[210] DRAGIĆ, Marko: *Ljubavne divinacije u kulturnoj baštini Hrvata, Bošnjaka, Srba i Poljaka,* Ethnologica Dalmatica, 21., (2014.), 1., str. 116.

- Ako je jutro crveno, večer će biti mokra, a ako je nebo „krvavo“ jutrom, bit će kiše.
- Ako sijeva od zapada, vrijeme će se sigurno pogoršati.
- Ako sijeva od istoka, nanosi na *suvo*.
- Ako zvijezde trepere, *sigur* će bura.
- Ako su se oblaci *uzodali,* bit će kiše.
- Ako oblaci miruju, *vrime* će se *prolipšat*.
- Ako je mladi *misec trbuom* okrenut prema dolje, vjeruje se da će tijekom toga mjeseca biti ružno vrijeme s puno padalina.
- Ako je mladi *misec* okrenut rogovima prema dolje, u tom će mjesecu biti suše.
- Kad se duga pojavi pri padanju kiše, nagovještaj je lijepog vremena.
- Ako je na nebu puno zvijezda bit će vedro vrijeme, a ako je malo zvijezda onda će brzo kiša.

Postoji potpuno oprečno vjerovanje u pojedinim krajevima:
- „Ako je nebo okićeno velikim brojem zvijezda, to je znak pogoršanja vremena, a ako na nebu ima malo zvijezda, nastupiće ubrzo suša.“[211]
- Ako za vrijeme padanja kiše grije Sunce, *maća* će ubiti žito, ali kažu da će biti dobra godina.
- Ako je zimi večer tiha, brzo će snijeg i bura.
- Ako su *liti* noći *ladne*, bit će suše.
- Ako su *liti* noći tople, brzo će kiša.

„Liti digod kad udari manita buretina, svit govori, da se digod po svitu ljucka krv prolila.“[212]

11.4. Divinacije po danima, mjesecima, svecima

Čitav se život u Hercegovini odvijao po godovinama, po danima i mjesecima. Kad je što bilo i kad će biti, kako je bilo i kako će biti, odgovor je bio o nekoj godovini:
- Ako u *misecu sičnju* nema *sniga* i leda, bit će slaba godina.
- Istrese li se zima u *sičnju*, rano će *proliće* i bit će rodna godina.
- U *sičnju* kad je košulja raskopčani' púca, ožujak od *smija* puca.

[211] *Isto*, str. 65.
[212] KUTLEŠA.., str. 410.

- U veljači kad se mačka na suncu grije, u ožujku kraj peći sanak snije.
- Ako te ožujak miluje, travanj te obrije.
- Kad se blagi travanj razljuti, gori je od svih mjeseci.
- „Tko u svibnju ne voli, zbog tvrda srca ništa ga ne boli.“[213]
- U lipnju kad je kišovito i hladno, puno će *svita* biti gladno.
- Kad je u srpnju zemlja bogata, more je siromašno.
- Ako je u rujnu grožđe dobro *zrilo*, za praznike će biti veselo.
- Ako u listopadu za ogrijati se drva dosta ima, ugodnija će biti i 'ladnija zima.
- „U studenom ako su djeca vesela, iza večere održavaju sijela.“[214]
- Ako je u prosincu *suvo*, i proljeće će i ljeto biti kao da je *vitar ispuvo.*
- „Na Kalandoru pane li snig, pašće ji još trinest, te iste zime.“[215]
- Na Veliki Petak koliko popiješ vina, pretvorit će ti se u krv. I *dici* se davalo malo vina da se krv ojača. „U Dalmaciji, Lici, Srijemu, Bačkoj, Rami i Hercegovini vjerovalo se da se vino popijeno na Veliki petak pretvara u krv. U Bačkoj se isto vjerovalo i za vino popijeno na Blagovijest, a u Rami za Badnjak.“[216]
- Kakvo je *vrime* na Novu godinu, tako će većinom biti svu godinu.
- Zima većinom južna, godina kužna.
- Pane li imalo kiše na *Križe* (Uzašašće Gospodinovo), na *lito* je prikriži.

Nedjelja je dan Gospodnji, dan odmora i ljudi su bili jako osjetljivi na narušavanje Božjih zakona. Nedjeljom se radilo samo neodgodivo i nužno.
- 'Ko *nediljom riže* nokte, *narešće* mu zanoktice.
- 'Ko *nediljom* radi, *zabolit* će ga ruke i noge.

Između katoličkoga i pravoslavnoga Božića dvanaest je dana. Postoji vjerovanje da svaki od tih dana simbolizira dvanaest mjeseci u godini i da će mjeseci biti onakvi kakvi su pojedini od tih dana.[217] U katoličkoj kršćanskoj tradiciji dvanaest dana koji simboliziraju dvanaest mjeseci su dani od sv. Lucije do Božića. Sam dan sv. Lucije i dvanaest danado Božića su dani po kojima ljudi „mjere“ kakva će biti godina. „Dani od sv. Lucije do

[213] FALAK.., str. 98.
[214] *Isto*.
[215] KUTLEŠA.., str. 411.
[216] DRAGIĆ, Marko: *Veliko trodnevlje u ramskoj pasionskoj baštini,*HUM, br. 6, Mostar, 2010., str. 86.
[217] Usp. RAKITA.., str. 64.

Božića zovu se vidioci i uz njih se veže više različitih divinacija.“[218] U kreševskom kraju „12 dana od Nove godine do 12.1. uključivo – opet se gleda kakvo će biti vrijeme, i ti se dani zovu *svjedoci* – oni svjedoče istinitost dana *vidoka*.“[219]

Na blagdan Svete Barbare ili Bezgrješnoga začeća Blažene Djevice Marije ili na blagdan Svete Lucije u tanjur ili drugu posudu stavlja se zrnje pšenice „i svaki dan zalijeva vodom pšenica za božićnu svijeću. (…) Ta će pšenica do Badnjega dana izrasti petnaestak centimetara i služit će kao božićni ures ili će se u nju staviti božićne svijeće.“[220] Prema rastu, boji i gustoći te pšenice proricalo se kakva će ljetina biti.

Staro je vjerovanje „da se uoči Bogojavljenja oko pol noći otvori nebo. Onaj tko bi to vidio bio je sretan jer bi mu se ispunile sve želje koje zaželi u tim trenutcima.“[221]

U šibenskom kraju po završetku božićnoga objeda „domaćin bi s velikom pažnjom gasio svijeće tako što bi komadić kruha umočio u vino i to bi držao iznad svijeće da kaplje vino na plamen svijeće. Ukoliko bi se svijeća ugasila nakon prve kaplje – to je značilo da će starješina kuće brzo umrijeti. Ukoliko bi trebalo kapnuti više kapi vina nastupilo bi veliko veselje, jer je to značilo da će domaćin dugo živjeti.“[222]

Staro je hrvatsko vjerovanje „ako bi se ne daj Bože koja svijeća sama od sebe ugasila tijekom ručka, značilo bi da će u toj obitelji u narednoj godini netko umrijeti. U takvim prilikama obično bi se stariji javili kako je to njihova svijeća hrabreći ostale da se ne trebaju bojati toga znaka. (…) Gledalo se kako se *kali* pojedina od svijeća i nagađalo bi se kako će koja vrsta ljetine biti.“[223]

U hrvatskoj tradiciji vjerovanje je ako na blagdan Svetoga Jurja (u nekim mjestima na blagdan Svetoga Marka) „u jutarnjim satima malo kišice *da barem pokvasi rog volu ili ovnu*. To bi bio znak da sam Bog blagoslovi sve ono čemu se tko nadao - seljacima polja, pastirima stado.“[224]

U novije vrijeme, na lošem je glasu dan *petak trinaesti.* Zašto baš taj dan? Po nekim je *teoretičarima* petak proklet dan zato što su petkom Adam i Eva izbačeni iz raja, zato što

[218] DRAGIĆ, Marko: *Sveta Lucija u katoličkoj sakralnoj i svjetovnoj baštini Hrvata,* „Hercegovina”, br. 24, Mostar, 2010., str. 129.-153.
[219] KRISTIĆ, Augustin: *Crkveno-narodni običaji* .., str. 129.
[220] Usp. DRAGIĆ, Marko: *Advent*.., str. 426.
[221] DRAGIĆ, Marko: *Sveta tri kralja u hrvatskoj tradiciji,* Crkva u svijetu, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, br. 1, Split, 2007., str. 110.
[222] DRAGIĆ, Marko: *Svijeća u kulturnoj baštini Hrvata,* Crkva u svijetu, Vol. 45., No. 4., Split, 2010., str. 471.
[223] *Isto,* 471.-472.
[224] DRAGIĆ, Marko: *Sveti Juraj u tradicijskoj baštini Hrvata,* Croatica et Slavica Iadertina, Vol. IX, No, 9/1, Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2013., str. 288.

je petkom počeo veliki potop, zato što je petkom razapet Isus Krist. A trinaest? Na Posljednjoj su večeri bila trinaestorica, a jedan je od njih izdao Isusa. Sasvim dovoljno za vjerovanje da kombinacija petka i trinaestoga bude nesretna. Praznovjerni smatraju kako je taj dan baksuzan, kako nije pogodan za obavljanje nekih važnih poslova i kako je dobro što manje izlaziti iz kuće.

11.5. Tumačenje snova

Svi ljudi nešto sanjaju i od davnina se bave tumačenjem i značenjem snova, probaju protumačiti simboliku sna. Još u Starom zavjetu Josip tumači faraonove snove (sedam mršavih i sedam debelih krava – sedam sušnih godina i sedam godina obilja). Prorok Danijel je također, imao dar tumačenja snova. I Samuelu '*dođe Jahve, i stade, i zovnu kao prije: „Samuele! Samuele!“ A Samuel odgovori:„Govori, sluga tvoj sluša.“'* (1 Sam 3,10)[225]

Zašto sanjamo? Što su uopće snovi? Pitanja sna i podsvijesti jako zanimaju stručnjake i postavljaju ih svakodnevno, ali na ovaj fenomen još nisu dali jasne i definirane odgovore. Svi će se složiti da su snovi, kakvi god bili, sadržaj naše duše. „San je laža, a Bog je istina – kaže narod. Pa ipak, mnogi vjeruju u snove koji su tako zamršeni da ih ni znanost još nije objasnila. Prema onome što je snivao, tumači što će mu se dogoditi.“[226] Vjerovalo se da se snovima mogu predviđati dobre i loše stvari koje će nam se dogoditi. Tako postoje jednostavna pučka tumačenja za ono što smo u snu vidjeli:

- Sanjati majku je uvijek pozitivan i dobar znak.
- Ako sanjaš kako razgovaraš s ocem, ili već umrlim ocem, znak je velike sreće.
- Ako sanjaš da ti je ispao zub, umrijet će ti netko od najbliže rodbine.
- Ako sanjaš prevrnuta kola, netko će ti u rodbini brzo umrijeti.
- Ako sanjaš mutnu vodu, onda je to bolest, a ako sanjaš bistru, onda je to zdravlje.
- Ako sanjaš kako pada kiša znak je da ćeš brzo plakati.
- Ako sanjaš *pratra* znak je da si nešto *zgrišio*, a ako ga sanjaju učenici znači da će u školi dobiti negativnu ocjenu.
- Ako sanjaš provaliju onda je to najava bolesti ili neke nezgode.

[225] *BIBLIJA - Stari i Novi zavjet*: KAŠTELAN, Jure i DUDA, Bonaventura,KS - Zagreb, Naša ognjišta – Tomislavgrad, 1995., str. 219.
[226] ALILOVIĆ, Ivan: *Hrvatski narodni običaji..*, str.116.-117.

- Ako sanjaš bebu možeš očekivati neki događaj koji će te obradovati.
- Ako neku osobu sanjaš i probudiš se, okreni jastuk pa će i ona tebe sanjati.
- Ako sanjaš pokojnika iz obitelji, znak je da mu treba pomoć, da za nj treba moliti.
- Ne valja sanjati zmije jer ćeš imati ćeš dosta neprijatelja, netko će te napadati.
- Ako sanjaš mirno more znači da si u životu bezbrižan.
- Ako sanjaš zelenu šumu znak je zdravlja, a ako sanjaš mračnu znak je bolesti.
- Sanjaš li svatove nije daleko smrt, u kući ili blizu kuće.
- Sanjaš li otvoren grob, brzo će ti netko umrijeti.
- Gori li ti u snu kuća, past će kiša.
- Ako sanjaš da ti je netko umro, produžio si mu život.
- Sanjati ljudski izmet znači novčani dobitak.
- Ako si u snu upao u izmet ili u đubar, obogatit ćeš se.
- Ako si u snu vidio *ćuku* ili konja, dogodit će ti se nešto lijepo.
- Ako te u snu ujede *ćuko* ili zmija, „uješće“ te ljuto neki dušmanin.
- Ako u snu vidiš mačku, imat ćeš nevolja.
- Sanjaš li da ti netko u snu daje novaca, imat ćeš troška, a ako daješ novac, čeka te dobitak.
- Ako sanjaš da si našao novac znači da imaš puno briga.
- Ako sanjaš jaja, očekuju te neugodnosti.
- Ako u snu piješ kavu znači da si besposlen, a ako je kuhaš imat ćeš posjetu.
- Ako se u snu umivaš, pred tobom je ugodan život.
- Ako sanjaš kako padaš ili plivaš znači da rasteš.
- Ako si u snu vidio *doktura*, brzo ćeš oboliti ti ili netko u tvojoj kući.
- Ako sanjaš kako voziš auto naprijed, znak je uspješnoga posla, a voziti na rikverc znači neuspjeh u poslu.
- Sanjati crkvu znači da imaš problema.
- Sanjati kako se moliš u crkvi znači da će ti se ispuniti želje.
- Ako sanjaš iglu imat ćeš neugodnosti.
- Ako sanjaš križ znači da imaš problema.

12. PUK I SVAGDANJI ŽIVOT

Prema povijesnim izvorima najstariji stanovnici ovih krajeva bili su Iliri. „Nakon njih su na ilirsko područje provalili Kelti, a onda su se na istom području počeli naseljavati Grci. Iliri su pokušali zaustaviti Grke ali, pod izlikom da žele zaštititi Grke, taj su sukob iskoristili Rimljani, zaratili su na Ilire, pokorili ih i uništili njihovu državu.“ [227] Velike seobe naroda u 7. su stoljeću s Karpata u ove krajeve dovele Hrvate. Došavši u novu domovinu Hrvati prihvaćaju kršćanstvo i latinski jezik. U 10. i 11. stoljeću prilagođavaju općeslavenski jezik narodnom hrvatskom i razvijaju starohrvatski jezik.

Od dolaska Turaka na ove prostore pa sve do polovice 19. stoljeća, stanovništvo Širokoga Brijega, poput većine hercegovačkoga katoličkog puka, bijaše kulturno, društveno i politički gotovo zamrlo, izolirano od događanja u susjednim katoličkim područjima. U tim su se vremenima katolički svećenici pokazali kao jedine i prave vođe naroda.

Za ljude ovoga mjesta, jednako kao i za ostale Hercegovce, kažu da su „slični gromadama čistoga krečnjaka i da su se saživili s tim oskudnim tlom“[228]. U surovosti krša i ljutih nevolja kalio se karakter i snaga Hercegovca... priroda onakva kakva jest, utkala je bez sumnje svoj biljeg u duše i srce ovog patničkog življa, biljeg ponajviše pozitivan.[229]

Povijesne, političke (ne)prilike često su ih nagnale da napuštaju voljeni dom i da krenu u tuđi svijet. Ali, ljubav prema rodnoj grudi nikad ih nije napuštala. Dapače, rasle su nostalgija i želja za povratkom na staro ognjište. I u dijaspori su njegovali vrednote koje su ponijeli od kuće.

14. Stara kuća i *pojata* (www.google.hr/#q=stara+herceg.+kuća+stara+pojata; pristupljeno 15. 3. 2016.)

[227] Usp. MACAN...., str. 9.
[228] SUTON.., str. 6.
[229] Usp. SKOKO, Božo: *Život u Hercegovini* (u tursko i austrougarsko doba), Vitko, časopis MH Široki Brijeg, god. IV., br. 7., prosinca 2005., str. 28.

O puku hercegovačkom fra Petar Bakula piše: „Hercegovci općenito, osobito stanovnici gornjega dijela, imaju čvrstu tjelesnu građu; srednjega su stasa; jedva ćeš naći ijednoga kržljava ili nakazna. Oba se spola ističu oblikom tijela i ljepotom lica. Kad bi se više starali o razvitku snage, bili bi sposobni i za najteže poslove. Hercegovci su razdražljivi, ali ne nose dugo srdžbu u duši niti snuju potajnu osvetu. Lako se i za sitnicu raspale srdžbom, ali se lako i povrate. Nisu proždrljivi, vole popiti. Nadareni su oštroumljem, veseli, neobično vole pjesme i priče. Hercegovci su čvrsti u vjeri i svetim stvarima. U nekim vjerskim disciplinama i pretjeruju. Mnogo poste i daju milostinju. Najviše vole gostoprimstvo. Najviše ih, živeći na selu provodi težački i pastirski život. Stanovnici gornje Hercegovine najveći dio sredstava za siromašno uzdržavanje dobivaju od stoke, a stanovnici donje, od duhana, vina i usjeva.“[230]

Egzistencija im je ovisila o tome kakva će godina biti. Nije bilo nevažno je li *gladna, zla*, je li *mistava* ili je *dobro ponila, ako ne izda.* Kad je sušna godina, znalo se reći da je *torbomelj*[231]. Radili bi usjeve kad se *učini vrime,* a velik je problem bio ako bi u proljeće naletio led pa *opalijo, spržijo* tek posađeno.

15. *Ulica* kroz selo

16. *Starinski duvar*

Ovaj narod jako puno drži do časti. „Čast je ponajviše odjek moralnih svojstava, osobito poštenja i svetosti (častan život i smrt, časni krst, časne 'aljine...). Čast se može uporabiti i u ironičnom značenju, u značenju sramote (npr. *na čast* mu njegova laž).“[232]

Kad bi netko uradio nešto neprimjereno, ludo, nedostojno poštenoga čovjeka, reklo bi mu se:

[230] BAKULA.., str. 26.

[231] Pričala mi je spomenuta s. Mirjam kako joj je njena pok.baka, u jednoj od sušnih hercegovačkih godina, rekla: *Moj sinko, biće torbomelj.* Kad ju je s. Mirjam priupitala što je *torbomelj*, saznala je da to znači da će žita biti toliko malo da će ga se u mlinicu svega moći odnijeti u torbi, a ne u punim *žakama,* na konjima.

[232] Usp. KUŠAR, Marcel: *Narodno blago,* Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993., str. 121.

Život kratak, a smrt stalna,
njoj se ne zna ni dan ni čas,
ako vrijeme gubiš sada,
u pogibli tvoj je spas.[233]

Djecu se od rođenja učilo poštenju i da se *jist, radit i Boga molit ne triba stidit.* Majke su bile najrevnije promicateljice moralnih vrednota. Govorile su:
Ako kradeš, otpašće ti ruka (osušiće ti se ruka);
Ako loše radiš, Bog će te pokarati;
Napoj žedna, narani gladna.

Posebice su pazile da iz moralnih okvira ne bi izašle njihove kćeri. Učile su ih da *skromnost i poštenje, djevojku krasi, a ne crne oči i duge joj vlasi.*
Ovi su ljudi iznimno odani svome! političkom i vjerskom vođi da su ga spremni slijediti sve do smrti. To je takav ratnički mentalitet, koji veću zaprjeku doživljava kao veći izazov, tako da ni načelno nije spreman ni za kakvo diplomatiziranje i sklapanje nagodaba; ljudi takva mentaliteta, koji su stoljeća i stoljeća živjeli prvenstveno od stočarenja, bili su povijesno oslonjeni samo na sebe, a obranili su Zapad od islama.[234]
Ljudi su se ponekad znali vulgarno izražavati, ali ne kao prostaci, bezbožnici. Bio je to način „boljeg" razumijevanja:*„Sine, ti iđeš u mlinicu; nevo, ti jami krave i šnjima u ogradu, a ja i stara ćemo se ovde zaje... oko rasoda."*
Neki se opsceni, vulgarni izrazi ne doživljavaju kao takvi. Naprotiv, često su izražavali ponos, neustrašivost, muškost.
Ono što je posebice krasilo ove ljude je želja za životom, životom u kome dominiraju pjesma igra, smijeh. Nisu se prestali radovati životu ni u najtežim trenutcima svoje povijesti, a njih je na ovim prostorima bilo u izobilju. Hercegovačko se pučanstvo nikada nije predavalo zloj sudbini, već se oduvijek hrabro i postojano hvatalo u koštac sa svakovrsnim stihijama i odolijevalo mu.[235] Misao vodilja bijaše im: *Uprti, pa do smrti.* Protkani čvrstom vjerom i s pouzdanjem u Boga, nikad nisu posumnjali u smisao svoga postojanja.

[233] Kazala mi s. Ruža Hrkać (Posušje, 1949.).
[234] Usp. MUŽIĆ, Ivan: *Podrijetlo Hrvata,* Nakladni zavod MH, Zagreb, 1989., str. 165.
[235] SKOKO.., *Isto.*

12.1. Tradicijska hrana

Glad vuče podne bliže i iz nutrine prazne tijelo tuži i cvili
Ali podne stoji neumoljivo daleko
O ćuti, jadno tijelo, zaboravi jelo i jedi strpljenje!
Da tijelo može barem izdahnuti!
U zadnji čas donese uvijek podne okrepljenje
i tijelo mora da trpi i stenje razapeto između dva podneva
O ćuti, jadno tijelo, zaboravi jelo i jedi strpljenje!

A. B. Šimić[236]

Sve ono što krijepi čovjeka i njegovo tijelo, hrana je. Svako jelo i svako piće, čovjekova su hrana. Osnovnu su *'ranu* (*ilo* i *pilo*) u širokobriješkoj okolici činila jela od povrća (*zelen, zeljija*), jela od žita, *bili* smok (mliječni proizvodi) i rijetko, meso. Hranu se začinjalo *krmetijom* masti, salom, slaninom, mlijekom (kiselim), maslom i uljem (*zejtinom*). Objedovalo se tri ili četiri puta tijekom dana, a kućna su čeljad imale obroke: *ručak* (najčešće se jela pura), *užina* (najčešće se jeo krumpir ili nešto *čorbali* s kruhom), *ćindijaš* (*prismočilo* bi se *šta bilo* do večere), *večera* (najjači obrok jer se težaci, čobani vraćaju umorni i gladni s njiva, pašnjaka; za večeru se uglavnom jela kaša ili neka čorba). U starija je vremena Hercegovinu i njen puk često morila glad pa je teško govoriti o nekim bogatim jelovnicima. Jelo se ono što se ima, ako se ima. Hrana je bila jednolična, nimalo raznovrsna, najčešće bez mesa. Hrvat Hercegovac je ponosan čovjek i rijetko ćeš ga čuti da kaže da je gladan ili nečega željan. Uvijek je zahvalan Bogu za ono što ima i koliko ima. *Imam koliko triba, koliko je Bog da. Vala Bogu!*

12.1.1. Priprema jela

Hrana je bila domaćega podrijetla, a *kupovnoga* je bilo samo neznatno, ono čega nije bilo u kućnoj radinosti. To su sol, šećer, *pirmič* (*pirinač,* riža), *paštra* (tjestenina), kava, *zejtin* (ulje) u malim količinama jer je svinjska mast bila primarna.Zejtin se najviše koristio kad se postilo, kad se nisu jeli proizvodi životinjskoga podrijetla. Hrana se pripremala, gotovila u metalnim *bronzirima,* zemljanim, glinenim *kotlovima,*

[236] ŠIMIĆ, Antun Branko: „*Siromasi koji jedu",*u ALILOVIĆ, Ivan: *Hercegovci u hrvatskoj poeziji* /od najstarijih vremena do drugog svjetskog rata/, Tisak „Plamen" Slavonski Brod, Zagreb, 1982., str. 119.

17. *Bronzir*

18. *Kotlača*

a „servirala“ u drvenom sudu, *čanjku.*

19. *Čanjak s kašikama*

20. *Sinija*

Svojim su drvenim *kašikama* iz jednoga čanjka *kusali* (jeli) svi. Čanjak se stavljao na drveni okrugli stol s niskim postoljem, *siniju.*

Okolo sinije bile su postavljene niske drvene stolice, *tronošci* i *ćemlije. Starešina* kuće bi obično imao malo bolji tronožac i na nj nije mogao sjedati svatko.

21. *Tronošci*

Peklo se na ognjištu (pod *sačem*) i u tavi na *sadžaku*, a kuhalo nad ognjištem.

22. *Sač*

23. *Sadžak*

24. *Komaštre*

Kotlača (*lonac,bronzir*) se *navišala* na *komaštre*.

Vatra se potpirivala *ožegom* i *mašama*. Kad se kuhala kava, džezvu bi se *pripurilo*, gurnulo na žeravu da prije prokuha. Oskudni uvjeti i siromaštvo nisu priječili život u svoj njegovoj ljepoti, redu i smislu.

12.2. Kruh naš svagdašnji...

Osnovna namirnica u životu puka bila je kruh, kruh koji se pekao ispod *sača*. Kruh bi se zakuhao u *škipu* i prije pečenja istresao na *lopar*, a onda bi ga stopanjica „zaprećala“ pod sač i „nagrnila“ na sač luga i žerave. U starija se vremena kruh nije rezalo nego ga se lomilo. Oduvijek se smatrao Božjim darom, izvorom života. Kruh nije samo jelo, kruh je simbol. U Bibliji se o kruhu govori kao o hrani - izvoru čovjekove snage, kao znaku gostoprimstva, bratske ljubavi, ali i kao znaku zajedništva, prijateljstva (*Pa i prijatelj moj u koga se uzdah, koji blagovaše kruh moj, petu na me podiže.*- Ps 41,10). U NZ kruh je svagdanja hrana, kruh je Božja riječ. U Evanđelju po Ivanu Isus se naziva pravim kruhom, kruhom s neba, kruhom života (Iv 6, 26-35). Blagovanje toga kruha izraz je čvrste vjere. Isus je u najljepšoj molitvi, molitvi „Očenaša“ učio svoje učenike: *Kruh naš svagdanji daj nam danas.* Isus je i čudesno umnažao kruh (Mt 14, 17-21). Kruhom namočenim u vino, uz riječi *U ime Oca i Sina i Duha Svetoga-Amen*, gasile su se svijeće koje gore na Badnju večer za vrijeme objeda. „Taj se komad kruha dade onom, koga češće zaboli grlo ili djeci, da ih ne zaboli grlo.“[237] Dakle, čovjekov se i tjelesni i duhovni život tumačio slikom kruha. Nekada se komadić kruha koji bi pao na zemlju podizao i ljubio i nezamislivo je bilo kruh bacati. Prve lekcije koje su mlađi dobijali od starijih ticale su se

[237] KRISTIĆ, Augustin: *Crkveno-narodni običaji Kreševa..*, str. 132.

kruha i poštovanja kruha. „Narodna je teška norma da se kruh (nimet) ne smije gaziti.“[238] Ljudi vjeruju da nema blagoslova u kući u kojoj se kruh izvrće i da pred Bogom plače kruh koji se vruć načme. Jako je puno izraza koji koji govore o kruhu, njegovoj vrijednosti i nezamjenjivosti:

„Pojesti svoj kruh“ - doći na kraj svoga života[239]

Biti na kruvu i vodi!

Dati kruv u ruke!

Dobar ko kruv!

Doći do svoga kruva.

Iz "tog" brašna nema kruha!

Korica kruva.

Kruv je svetinja.

Kruh sa sedam kora!

Kruva gladan!

Kruha i igara!

Nada je kruh siromaha!

Ne traži kruva priko pogače!

Nemati ni za kruh!

Raditi za kruh!

Sve je šala, kruv je rana.

Težak je to kruh!

Tko tebe kamenom, ti njega kruhom!

Trbuhom za kruhom!

Zrno po zrno pogača, kamen po kamen palača!

[238] *Isto*, str. 125.
[239] Vidi: KUŠAR.., str. 39.

Živjeti na kruvu i vodi!

Ljudi i u snovima prepoznaju iznimnu vrijednost kruha i smatraju dobrim znakom sanjati kruh. Vjerovali su:

- Sanjaš li da jedeš kruh, to znači bogatstvo.

- Sanjaš li da mijesiš kruh, slijedi ti velika čast.

- San o pečenju kruha predskazuje sreću i zadovoljstvo.

12.3. Jela od mesa

Meso se, posebice svježe, rijetko jelo. Bilo ga je samo u svečanim prigodama, blagdanima i to u malim količinama. Trebalo je tu malu količinu pošteno razdijeliti kako bi svako čeljade okusilo. Umijeće je bilo *podiliti* meso. Tim se nezahvalnim poslom bavio *starešina* kuće. „Neka se čobanica jednoj svojoj drúgi jedno jutro pohvalila: 'Bože moj, lipo li je mene sinoć mesa zapalo: cili mi je papak ovčiji dao amidža!'"[240] Meso je bilo *u želju* i samo *prismok* i svakoga bi dopala vrlo mala količina mesa. Trebalo je gledati da svaki komadić bude približno isti starijima i većima i mlađima i manjima, da nema *ile u diljenju.*

Kad se meso dili

Velike su bile oči
najskoli u dice
pri svršetku blagovanja kad se meso dili
domaćin bi dovatijo zdilu
pa bi svakom dava po pečicu
i zagleda čeljadim u lice

Pogleda je jadan i žalostan
znajuć da je svako poželijo više
a mora je bit pravičan

[240] Vidi: PALAVESTRA, Vlajko: *Narodna ishrana u okolini Lištice,* Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu – Etnologija, nova serija, sveska XXIV/XXV, Sarajevo, 1970., str. 290.

pa i srca meka
otkida bi od svog dila
drugizim bi dava više

Ritko kad je u diljenju bivalo nepravde
ta znalo se
svak imade i trbu i dušu
skromnost čeljad resila je
moralo se štedit
pa i kad bi peča odveć bila mala
gunđat nije bilo vajde
nema više – pa gotovo
zna se šta je[241]

U uvjetima bez struje, bez zamrzivača, svježe se meso nije moglo čuvati nego se jelo samo *kad se tek zakolje*. Ostalo se sušilo ili bi se razdijelilo po drugim kućama u selu. Mala bi se količina svježega mesa ostavila i čuvala u čatrnji. „Meso bi se zamotalo u fišek da ne dođu *muve*, stavilo bi se u *kovu* i pažljivo *obisilo* iznad vode da ne upane.“[242] Isto se događalo i kad bi susjed *klao* pa bi se gotovo cijeli zaselak radovao svakom klanju. Tu je do izražaja dolazila i moralna vrednota čovjeka, njegovo poštenje u vaganju, kvaliteti i količini mesa. Ako si se zajmio s *pečom* (komadom) mesa, očekuj da će ti tako biti i vraćeno, a ako si se zajmio poštenim *jedžekom* (obrokom) mesa, onda isti takav imaš pravo i očekivati.

Najveća se količina mesa sušila na *lisama*[243] jer se jedino tako mogla očuvati. I suho se meso nije jelo svaki dan. Svinjski se pršut čuvao za velike svetkovine, za goste, kod kosidbe, trganja grožđa i sl.

Posebno je drago svima bilo kad bi se klala krmad. Toga bi dana bilo *preškoga* pečenog svinjskog mesa, „nadivale“ bi se *divenice* (kad se krme zakolje uhvati se krv koja se miješa s kukuruznim brašnom i lojem, time se napune crijeva, obare se i nakon toga peku

[241] KARAČIĆ, fra Vendelin: *Neograđeni vrta,* pisme za stogodišnjake, Tisak Suton, Široki Brijeg, 2013., str. 34.
[242] Kazala mi spomenuta s. Silvana.
[243] *Lisa* - pleterni strop koji odvaja podkrovlje od prizemlja (Vidi: KRALJEVIĆ, Ante: *Ričnik* .., str. 164.).

ili kuhaju). Najviše se svinjskoga mesa sušilo, pravili su se pršuti, pečenice, slanina; otapala se mast iza koje bi ostajali iznimno ukusni čvarci.

12.4. *Bili* smok

Bijeloga je smoka uglavnom bilo jer se stanovništvo najvećim dijelom bavilo stočarstvom. Mlijeko bi se pomuzlo u *kablićе* i onda bi se *jamuža, jemuža* (pomuzeno, nekuhano mlijeko) *ocidila* na *citku* i spravljali bi se različiti proizvodi:

25. *Kablić*

varenika – slatko kuhano mlijeko,
kiselina – ukiseljeno mlijeko,
mlaćanica – tekućina koja ostane od izmetenog kiselog mlijeka s kojeg se pokupi maslo,
surutka – tekućina koja ostane od provarenoga mlijeka kad se pokupi sir prilikom sirenja,
maslo - „vrhnje“ dobiveno od *izmetenog* kiselog mlijeka.

26. *Stap*

27. *Kace*

Maslo se *melo* u *stapu*, a čuvalo u drvenim *kacama;*

kajmak – skorup s mlijeka,
luč(e)nica – u iscvrljano maslo dodana 2-3 česna bijeloga luka i kiselo mlijeko,
sir (iz *mija*, mladi, sirac, provara, belava),
grušalina – mlijeko nakon što se krava oteli, obično se jede provareno,
cicvara – mladi, birani masni sir s maslom i pšeničnim brašnom rastopljen na tavi.
Cicvara je bila **s**pecijalitetom brdskih krajeva, a danas je, nažalost, gotovo nitko ne zna napraviti.
Bilim su se smokom smatrala i kokošja jaja.

12.5. Jela od povrća (zelen, zeljija)

Osnovna jela od povrća bila su *kumpir*, *preški* ili *bili* kupus i raštika. Najviše je bilo krumpira. On se, spremljen na različite načine, najviše jeo: pečen, svaren (u *gaćam*, oguljen), tučen... Krumpir se često pekao u lugu: cio i neoguljen, ali i prepolovljen, osoljen i ploštimice naredan na ognjištu. Bilo je više vrsta krumpira: *rani, kasni, bilać, rupalj, školjavac*, ali najukusniji i „najprospitiji" bio je *poluranjka*, posebice iz Donjega Crnča. Krumpir je bio i nezamjenjiva namirnica u čorbama.
Raštika se kuhala *čorbali* sa suhim mesom, ali i *nasuvo* pa se začinjala maslom i bijelim lukom. I kupus se vario s mesom. Još su se pravile čorbe od *gra'*, slanoga *gra'* (*prdizveka*), sočivice. Osim bijeloga luka (*saransaka*) dosta su se koristili zeleni i crveni luk.
Ponekad se kuhala tikva kako se ne bi, gotovo uvijek, jeo krumpir. „Ogulila bi se *tikva misirača* koja se uglavnom davala živini, izrezala na komadiće i obarila. Na *citku* bi se *ocidila* i začinila, obično maslom iscvrljanim na tavi."[244]

[244] Kazala mi moja majka.

28. *Vrta isprid* kuće u Turčinovićima

Siromaštvo su i neimaština nagnale ljude da u prirodi, oko sebe, pronalaze jestive, zeljaste biljke. Tako su nalazili i kuhali *divije* zelje: *kuke, koprivu, tušt, lobodu, štavelj, kostriš, slačicu, škripavac, volujsko uvo*. I danas se ove iste biljke, posebice *kuke*, koriste u ishrani; ne zbog neimaštine, nego zato što su iznimno zdrave i ukusne.
Zanimljivo je da nitko nije jeo gljive kojih na ovim prostorima ima u znatnim količinama. Ljudi nisu razlikovali otrovne od jestivih i unatoč njihovoj ljekovitosti, stari bi odmahnuli rukom: „*Pusti gubinu, moreš se otrovat!*“

12.6. Jela od žita

Glavna i svakodnevna hrana bila je *pura*. Jela se i za ručak i za užinu, a najviše se spravljala od kukuruznoga brašna. „*Je li vakat usut puru; oću li navišat vodu i mišat puru?*“ svaki bi dan stopanjice zborile.
Pura se začinjala lučenicom ili samom kiselinom. Ali, u gladnim se godinama znalo jesti suhu, *soparnu* puru. O takvoj puri govori i jedna pjesma:

Lipa naša, pura, kaša,
što je vari Vinka naša,
i bez masti i bez soli,
zato dicu trbuv boli.[245]

Uz obveznu puru, od žita bi se ponekad pravilo i neko drugo jelo:
kaša – pura skuhana na ritko,

[245] Kazala mi spomenuta s Katarina..

izlivača – brašno pomiješano s vodom (netko dodaje luk i ribani krumpir) i na tanko izliveno i pečeno u tepsiji,
popara – osušen kruh poliven vrelom vodom, a onda začinjen maslom, sirom;
pušikaša[246] – pšenično brašno kuhano s vodom i s maslom izmiješano te na tavi kuhano da bude žitko (jelo je često davano ženama koje tek rode)[247],
pura začinjena kašom – pura začinjena odlivenom vodom od pure, začinjena slaninom ili čvarcima i bijelim lukom;
maslenica – pečena pogača zakuhana s maslom i vodom,
uštipci – brašno na rjeđe zamiješano s vodom i pečeno na tavi, na vrelom ulju ili masti.
Uštipci su *za počastit se.* Pravili su se „za derneka misarim ili za svoga putnika ili za babina"[248]. Posebice su rado uštipke jela djeca koja bi ih posula šećerom i mlake jela. Mnogima su i danas uštipci *prva čast* i obveznim su dijelom jelovnika svake veće svečanosti.
Uštipak je omiljena poslastica pa se „koristio" i u poslovici za one ljude koji bi razgovor uvijek usmjeravali na temu koja njima odgovara: *„Ko o čemu, baba o uštipcim."* Uštipak je i opjevan:

Željan ti sam majko divojaka,
i ja sinko s masla uštipaka.

„Ako priteče tista malo, a ne more izaći puna tava ušćipaka, stopanjica ispeče *privrtu.* Privrta se zove jer se privrće dok se peče."[249]
U novije vrijeme, kad se počeo kupovati *pirmič*, žene bi ponekad, obično navečer, kuhale *sutlijaš* (riža kuhana na zašećerenom mlijeku).
Ponekad je bilo jela koja stopanjicama ne bi uspjela, ne bi bila izvedbom najbolja, ali to nije priječilo mnoga gladna usta da sve *pomažu.* Jedino bi *šmedljivi* nalazili mane.
Hrana se nije bacala makar bila i *karacoca* (svako neuspjelo jelo).

12.7. Piće

[246] „*Pušikaša*" – odljevena voda od ječmene pure i malo zabonjasena (začinjena) maslom ili zejtinom i istucanim bijelim lukom (Vidi: ZOVKO, Ivan.., str. 171.).
[247] Ovo je jelo isti autor zapisao pod nazivom *mâsla* (str. 169.).
[248] KUTLEŠA.., str. 109.
[249] *Isto,* str. 110.

Osnovno je piće bila voda. Na mnogim mjestima gdje nije bilo izvora blizu kuće i čatrnje s vodom kišnicom, nije ni vode bilo dovoljno i često je trebalo ići preko polja, klanaca, *duvara* (zidova) da se na leđima donese *burilo* vode. Pilo se iz *bukare*.

29. *Burilo*

30. *Bukara*

Odrasla su muška čeljad pila domaće vino, crno i bijelo, a bukara nalivena vinom, za sinijom je kružila od usta do usta. Pila se i rakija: l*ô*za, šljî̂va, m*û*rva (rakije od grožđa, šljiva, murava); posebice su je pili stariji. Ljeti bi se puno pila *mlaćanica*. *Ženskadija* i *dica* su pila domaće pravljene sokove, najviše od *zovine* i *drinjina*. Pili su se i čajevi od trava i plodova iz prirode, najviše od *kamilice, zove, metvice, kadulje, srbiguzice* (šepurika), *kunine trave, kupine, komorača, matičnjaka, nevena.* Čajevi su najčešće služili kao *likarija* protiv različitih *bola.* Samo na velike svetkovine bi se pila crna kava, pržena u *pržnju*, a u „normalna vrimena“ zamjenska kava, *prga* (prženi ječam).

31. *Pržanj* za kavu

12.8. Slatkarije

Slatka je bilo rijetko. Domaće su voćke bile najvažnije slatko: *smokve, oskoruše, trešnje, jabuke, murve, grožđe, šumske jagode i kupine*. Ničega nije bilo u golemim količinama jer je bilo puno čeljadi. Primjerice, grožđe se nije previše jelo jer je trebalo za pravljenje vina i rakije. Mala bi se količina grožđa ostavila i čuvala do Božića. To je bilo krupno i dobro osušeno grožđe, *čerez.* Od neznatne se količine grožđa pravila slastica *ćupter.*
Za Božić je bilo i *suvi smokva*, *orala, bajama, lišnjaka.*
Od drinjina, kupina i šljiva zerdelija, malo vještije stopanjice su pravile pekmeze.
Gdje je bilo *kokoša* cure bi pravile jednostavni kolač, *patišpanju* (jaja umućena sa šećerom i s malo brašna, ispečena u tepsiji).
Dobro je bilo kućama koje su držale *'čele.* Imale su najvrjedniju i najzdravija slatkariju, domaći vrcani med.

12.9. Blagdanska '*rana*

Svetkovine, veliki *sóbeti,* bili su prigodom da se puk malo *omrsi,* da svoju svakodnevnu, jednoličnu, bezmesnu hranu, zamijeni boljom. Svadbe su bile najbolje mjesto za ostvarenje „jestivih" želja. Uvijek su sa sobom nosile goleme troškove onima koji su ih pripremali, a na jelovniku je obvezno bilo: vina, rakije, kave, jabuka, *orasa,* uštipaka, sira, *pršota*, pečenoga i *kuvanoga* mesa... Bolje se jelo i za derneke. Nakon mise svaka bi obitelj, sa svojim prijateljima, *pod svojin dubom,* izvadila i razastrla što je ponila u *brzdaru*[250]. Bilo bi tu pića, kruha ispod sača, uštipaka, sira, cicvare, pršuta, slanine, kuhanoga i pečenoga mesa.
Najbolja je *jeđa* bila za Božić i Uskrs.
Priprava hrane za Božić počinje već na dan sv. Tome, 21. prosinca. Božićni se jelovnik razlikuje od kraja do kraja, od mjesta do mjesta. U mnogim se krajevima za Božić obvezno pripravljalo *keške.* U stolačkom i ramskom kraju u svakoj se kući spravljao

[250] *Brzdar* – kožni sud (kesa), naročito pogodna za nošenje sira, mesa, kruha (brašenice) ili slične hrane za vrijeme putovanja (Vidi: GUSIĆ.., str. 42.).

keške. U Rami je osnovna namirnica za spravljanje pšenica, a u Stocu ječam. „Keške se i u naše vrijeme pripravlja u Tuzli, Bugojnu, Busovači, Kiseljaku, Kreševu, Fojnici, Jajcu.“[251] U Kreševu se keške pravi i od ječma i od pšenice. „Izabere se najbolji ječam ili pšenica, onda se kvasi i suši, te se tada 'stupa u stupama' od trešnjeva drveta, tj. u malim količinama sipa se u stupe i stupa se *ćuskijom* (željeznom polugom), ili se zato uredi jedan mlinski kamen, on se nešto odigne s pomoću mlinske 'tegare', i tako ne pritare žito, nego mu skine samo košuljicu. Keške se i kuha, i vari tako da se meso (naročito od kokoši) dobro raskuha, te se u istoj vodi – 'čorbi' kuha keške i kada je dokuhano, doda mu se sitno iskuhano meso (bez kosti), te se ne soli.“[252]

U širokobriješkom kraju „obavezno se klalo bravče; u kuću se nabavi dovoljno *paštre* i *pirmiča,* peku se uštipci i jede se bolje i obilnije nego inače.“[253] Tako je u mnogim krajevima, a bravče zovu *veselica, zaoblica, pečenica.* „U duvanjskom se kraju tijekom dana zakolje *veselica* (šilježe koje se ojanjilo u proljeće te godine).“[254] U okolici Stoca peče se *zaoblica*, a u usorskom kraju *pečenica*. U livanjskom selu Mišima „*zaoblica* se kolje na kućnom pragu ili na Badnjacima dok su još pred kućom. Općenito se vjeruje da se zaoblica kolje da blago ne ugine.“[255]

U Božića tri nožića:
Jednim reže zaoblicu
Drugim reže kobasicu,
Trećim reže pogačicu.
Zaoblicem darivaše
U dom domu domaćina;
Kobasicom darivaše
U dom domu prijatelja;
Pogačicom darivaše
Siromaha i uboga.[256]

[251] DRAGIĆ, Marko: *Badnje jutro i dan u kršćanskoj tradicijskoj kulturi*, Croatica et Slavica Iadertina, Vol. 10, No, 10/2, Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2014., str. 409.
[252] KRISTIĆ; Augustin: *Crkveno-narodni običaji..,* str. 131.
[253] PALAVESTRA, Vlajko: *Narodna ishrana..,* str. 296.
[254] Vidi: DRAGIĆ, Marko:*Badnje jutro i dan..,* str. 409.
[255] *Isto,* str. 410.
[256] BUCONJIĆ.., str. 33.

U Širokom Brijegu i okolici se na Badnju večer *naviša* kiseli kupus sa suhim mesom. *Krčka* na *šporetu* dok se ne skuha. Jelo ga se i više dana jer je „bolji što ga se više pogrijava". I u Rakitnu se u božićno vrijeme jelo janje, a na Badnju večer „bi se nastavio kiseli kupus sa suhim mesom"[257].

Pravoslavci također, kolju bravče, *veselicu.* Oni bi „na Badnji dan isjekli sve meso jer za vrijeme božićnih blagdana nije valjalo sjeći meso da stoka ne bi lomila noge"[258].

Za Božić se još pekao poseban kruh po kojem bi se *pisalo* rakijskom čašom ili fildžanom. U Turčinovićima kod Širokoga Brijega tim bi se *napisanim* krugovima, komadićima kruha namočenima u vino, gasile božićne svijeće.

U mnogim se krajevima Bosne i Hercegovine na Božić i *blagu* (stoci) davalo posebno pecivo. „Duvanjske domaćice pripravljale su pogaču *srića* koju bi ispekle pod *sačem* na ognjištu."[259]

I na Uskrs se puno bolje jelo. Zaklalo bi se bravče, a žene bi pripravile jelo (obično pogaču, kuhana obojana jaja, mladi luk) koje bi se prije blagovanja nosilo na uskrsnu misu gdje bi ga svećenik blagoslovio.

12.10. Post i nemrs

I samo je siromaštvo, često i dugotrajno, prisiljavalo ljude na post. Ali, i kad je imao dovoljno hrane, Hercegovac je postio. Prema važećim crkvenim propisima post je obvezan za katolike od navršene 18. do započete 60. godine života i to na Pepelnicu (Čistu srijedu) i na Veliki petak. Mogu ga činiti i mlađi i stariji od ovih dobnih odrednica. *Post* za katolika znači uzeti samo jedan puni obrok u danu. *Nemrs* znači redovito jesti (uobičajena tri obroka dnevno), ali da to ne bude meso. Za nemrs (običnim petkom) crkveni zakon obvezuje one koji su navršili 14 godina, osim ako je petkom svetkovina. U ostale petke uzima se redovite obroke, ali se odriče mesa. U dva dana "strogog posta" (Čista srijeda i Veliki petak) nije samo post, nego i nemrs! Vjernik toga dana jede samo jedan puni obrok ("do sita") jer je post i ne jede meso jer je nemrs! Više od toga nije zapovjeđeno, ali mnogi poste češće i strože nego to propisuje Crkva (npr. na Badnjak i uoči Velike Gospe posti se *o kruvu i vodi*). „Običan puk

[257] *Isto*
[258] MIĆEVIĆ, Ljubo: *Život i običaji Popovaca*, Beograd, 1952., Knjiga LXV Srpskog Etnografskog Zbornika, str. 143.
[259] DRAGIĆ, Marko: *Badnje jutro i dan..,* str. 415.

uglavnom ne razlikuje zakone posta od zakona nemrsa.“[260] Svaki je petak nemrs, to jest ne jede se meso. Ali, ako je netko u takvim uvjetima da mora jesti meso (npr. na terenu, u bolnici...), on će i jesti. Umjesto toga se u petak može odreći nečega drugoga (pušenja, pića, zabave...) ili učiniti neko dobro djelo. Petak nije odabran slučajno. To je dan Kristove muke i smrti na križu.

Korizma ili četrdesetnica dio je liturgijske godine u kojem se kršćani pokornički pripremaju za blagdan Uskrsa. To je završetak *mesojeđe*, a početak konzumiranja *soparnoga* (posnoga, suhoga), početak *časnoga posta*. Pokora traje 40 dana, a započinje na Čistu srijedu („Narodna je hrvatska riječ, da čista srijeda čisti crijeva.“[261]) ili Pepelnicu. “Taj dan je obvezan post i nemrs, po mogućnosti jede se samo kruh i pije voda. Taj dan započinje korizmeni post. Starija čeljad, pogotovo žene, neće ni u radne dane ni u blagdane (*svece*) ništa mrsno staviti u usta.“[262] Od Pepelnice do Uskrsa je šest nedjelja, a svaka je nedjelja slavlje uskrsnuća Gospodina našega Isusa Krista, te nedjelja *ne trpi posta*.

U Kreševu, u Korizmi „pred 80 godina postilo se ovako: *bijeli smok* se jede samo nediljom, a ostalim dancima sve na ulju ili zejtinu, dok se zadnja – Cvjetna nedilja – posti i bez ulja, tj. *tvrdi post*. *Mrs* je meso, mast i loj, *bijeli smok* jesu jaja, sir i mlijeko.“[263] Korizmeni post u narodu nije bilo samo odricanje od jela, nego i odricanje od alkohola, cigareta... „Negda je bila narodna norma, da svi odrasli muškarci u Korizmi bace piće i duvan.“[264]

I Badnji je dan u hercegovačkoj tradiciji dan posta. Iako ga Crkva ne propisuje kao dan posta „u hrvatskoj tradicijskoj baštini smatra se smrtnim grijehom ako bi se netko omrsio na Badnji dan“[265].

„U Kruševu kod Mostara na Badnji dan za večeru se najčešće jeo *kupus pod ulje* ili *šta je ko imo*.“[266]

[260] SUTON.., str. 81.
[261] BUCONJIĆ.., str. 57.
[262] DRAGIĆ, Marko: *Duhovna baština Hrvata..,* str. 139.
[263] KRISTIĆ, Augustin: *Crkveno-narodni običaji..,* str. 134.-135.
[264] *Isto*, str. 126.
[265] DRAGIĆ, Marko: *Badnja noć u folkloristici Hrvata,* Croatica et Slavica Iadertina, Vol. VI (2010.), Zadar, 2010., str. 246.
[266] *Isto.*

U širokobriješkom selu Turčinovići za Badnju se večeru jela *gola graova* čorba.
„Zauljeni krumpir s kruhom jeo se u Rujanima kod Livna.“[267]

U mnogim se krajevima Hrvatske također postilo, negdje i *žežinjalo*.[268] Primjerice, „u Lici se nekoć cijeli dan postilo o korici kruha i rasolu.“[269]

Naši su ljudi postili i *kvatre,* četiri kvatrena tjedna u godini, svaki u jednom godišnjem dobu (srijeda, petak i subota u kvatrenom tjednu).

Postiću četvere kvatre,
ne bojim te se pakle![270]

12.11. Godine gladi

U prošlosti je Hercegovaca često bilo gladnih godina. Teško se bilo tada *nosati* sa životom. Ljudi su tražili načine preživljavanja: brali su *divije* zelje, išli u *sirak* u okolicu Imotskoga, taj isti sirak miješali s kukuruznim brašnom i pravili puru. Bilo je vremena kad se nije moglo ni tako ni toliko. Posebice su teške bile godine na početku dvadesetoga stoljeća, 1916.-1919. Djeca i majke su kući umirali od gladi, a očevi krvarili na ratištima. U tim teškim danima za Hercegovinu, poznati franjevac Didak Buntić iznosi misao o spašavanju gladnih, o spašavanju sirotinje. Uz pomoć subraće franjevaca, u Hrvatskoj, Slavoniji, pronalazi mjesta kod dobrih, humanih obitelji kako bi zbrinuo gladnu djecu i sačuvao duhovni i fizički opstanak Hercegovine. Organizirao je u Hrvatskoj boravak djece od 6. do 14. godine, nadgledao ih, brinuo o njihovom odgoju, ali i organizirao povratak spašene djece u Hercegovinu, *kako im se sjeme ne bi zatrlo.*

ODLAZAK GLADNE DJECE U HRVATSKU

Iskupljaju se djeca u Mostaru.
Kamo se? Zar se staro vrijeme vraća?
zar opet naša kršna zemlja plaća
U djeci danak stambulskomu caru?
Ne! Glad ih braći preko Save goni.

[267] *Isto,* str. 247.
[268] *Žežinjat – postiti na način cilodnevna uzdržavanja od jela i pića: osim kruha i vode* (Vidi: KRALJEVIĆ, Ante: *Ričnik*.., str. 434.).
[269] DRAGIĆ, Marko: *Badnje jutro i dan* .., str. 408.
[270] Kazala mi s. Alma (Mara) Ćeškić (Mokro, 1927.).

Sirena sikće. U vlak žure djeca.
Do majke majka na peronu jeca.
Kolesa škriplju, miču se vagoni.

„Neka vas tuga i briga ne mori“!
Majkama Didak na rastanku zbori:
Djecu vam ljubav preko Save čeka:
Bijeli hljebac i postelja meka...“

Mališi zure... Vlak kroz prodol brza
Majkama srce od tuge se trza.[271]

Postoji izričaj *oteglo se ko gladna godina*, a koristi se u značenju nečega što je predugo, nečega čemu „nikad kraja“. Ljudima još u ušima odzvanjaju riječi starijih u kojima opisuju godine gladi pa je i danas *velik grij* hranu bacati ili prosipati. *Prišlo priko zubi,* kaže se onome tko prosipa hranu. Dijete koje prosipa hranu dobije opomenu da *ne krma.* I kad se u kući nije obilato jelo, gostu se uvijek davalo najbolje, nije smio izići iz kršćanske kuće gladan. Tako se i djecu učilo; učilo ih se da ne grabe najbolje komade hrane nego da misle i na druge. Posebice ako je u kući gost: „Kusaj ispred sebe, ne jagmi kajmak (mlijeko je bilo glavna hrana!), već sve ga oturuj od sebe!“[272]

12.12. Hrana u poslovicama i pjesmama

Bez hrane nema života i nikad ga bilo nije. Stoga je razumljivo da se hrana i sve ono što je povezano s hranom smještalo u narodne poslovice, izričaje, pjesme. Danas ljudi kažu, zamjeraju i sebi samima, kako se sav život sveo oko toga što će se i kad pojesti, kako se *sve vrti oko .uzice.*

Poslovice:
Ako ne osta ne bi dosta.
Beri zelje pokraj sebe.

[271] KORDIĆ, Nikola: „*Odlazak gladne djece u Hrvatsku“,*uALILOVIĆ, Ivan: *Hercegovci..,* str. 96.
[272] SUTON.., str. 28.

Bolesna se pita, zdravu se daje.
Čiji kruv jideš, njegovu pismu pivaš.
Donila u ruci, odnila u .uzici.
Glad očiju nema.
Ko ima masla i m... maže.
Ko vina večera, vode ruča.
Ljubav iz lonca viri.
Na grlo snaga ulazi.
Ni luk jeo ni luk miriso.
Ni začina priko načina.
Od stare koke dobra juha.
Prazna vrića ne stoji nauzgor.
Sit gladnom ne viruje.
Skuplja pita neg' tepsija.
Što je na stolu to je ponuđeno.

Pjesme:
Da mi je se napucati kruva,
što ga mala materina kuva.

Puro moja nemoj mi zagorit,
ja ću tebe niz grlo oborit.

Pivaj grlo daću ti kolača,
ti ne izdaj majkina pivača.

Stari momci što se ne ženite,
niste kupus da se kiselite?

12.13. Starinska odjeća

„Odića čini gospodinčića“

Širokobriješka je kotlina nekada bila izrazito stočarska regija i normalno je bilo da su u nošnji osnovni i najvažniji bili vuneni materijali. Opadanjem stočarstva, smanjenjem uzgoja ovaca, smanjio se i udjel vunenih materijala u odijevanju te su nužni bili tvornički materijali. Starinska se vunena nošnja nosila i zimi i ljeti, a pojavom tvorničkih materijala, pojavili su se i odjevni dijelovi koji su se nosili samo ljeti i samo zimi. Kupovni je materijal najširu uporabu imao u izradi košulja(ka). Prve su košulje krojene od lana, a nakon toga od pamučnih *postava,* platna *botane* (grubo pamučno platno) i *patista* (fino pamučno platno). Ovu su odjeću najčešće zvali „širokom nošnjom". Nekad se moglo čuti kako se starinska odjeća zvala i turskom, a to je najviše zbog uporabe širokih muških gaća, *modrina*, koje su krojene po uzoru na turske. Nošnje su uglavnom izrađivale priučene seoske švelje. Ono što nisu mogle same, izrađivale su zanatlije.

12.13.1. Materijali narodne nošnje

Materijali za izradu najstarije narodne nošnje najvećim su dijelom bili domaće, seoske proizvodnje. Nošnja koja se nosila u „tursko doba", pa i kratko vrijeme po austrougarskoj okupaciji, izrađivana je od bijelog sukna. Platna u ovoj nošnji nije bilo, a sukneni su dijelovi išli na golo tijelo.[273] Vuna je dakle, bila osnovni sirovinski materijal. Dobivala se od ovaca, šišanjem. Stari bi rekli *s ovce odri, na se nadri.* Nakon šišanja vuna se prala, sušila, grubo češljala *grebenama*, a zatim bi se raščešljavala, ljepše dotjerivala na *gargašama.*

[273] Usp. VLADIĆ-KRSTIĆ Bratislava: *Narodna nošnja u okolini Lištice,* Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu – Etnologija, nova serija, sveska XXIV/XXV, Sarajevo, 1970., str. 238.

32. *Grebene*

33. *Gargaše*

Vuna se nakon te obrade stavljala na *kudilju* (*kudelju),* vretenom izvlačila i pravila u pređu, konac. Kad bi pravile konac, „majstorice“ s kudeljama bi povremeno pljuckale po prstima da se konac valjanjem bolje zbije.

34. *Kudilja* s vretenom

Za turske je vladavine u više navrata, a to potvrđuju i povijesni dokumenti, bilo propisivano koje se boje mogu upotrijebiti za odjevne predmete. Primjerice, „bosanski je namjesnik Husamudin paša, 1794. god. izdao zapovijed da kršćani mogu nositi odjeću u ljubičastoj, crnoj i modroj boji, a vezir Abdurrahman-paša godine 1827. izdaje zapovijed da se kršćani u nošnjama mogu služiti samo crnom bojom.“[274]

Dolaskom Austro-Ugarske na prostore Hercegovine, mijenja se privredni, društveni, politički život. Stočarstvo, uzgoj ovaca je u opadanju, a samim tim i prinos vune, osnovne suknene sirovine. To je dovelo i do promjene strukture narodne nošnje. U uporabu lagano ulaze tvornički materijali: lan, konoplja, pamuk. Od lana i konoplje tkalo se platno za košulje, gaće i ženske marame. Čisti je lan bio „rezerviran“ za svečane, *misne* dijelove

[274] ŠILIĆ.., str.70.

nošnje, a s konopljom se miješao za svakodnevnu, *nosnu* nošnju. Pamuk se također, jako puno koristio. Vuna nije izbačena iz uporabe, dapače, i dalje je nezamjenjiva, u izradi nošnje. Od vune se izrađivalo sukno, a koristilo se u izradi gornjih dijelova odjeće, ljetne i zimske. Bez vune se nisu mogle izrađivati čarape, pregače, (t)kanice, torbe...

Pored vune, osnovnog sirovinskog materijala, dosta je u uporabi bila i koža. Najčešće se koristila u sirovom stanju, osušena, neprerađena. Od kože se izrađivala obuća, opanci. Oputa kojom su se izrađivali opanci bila je od ovčje ili kozje kože. U nošnju, pored sukna i kože, ulazi *čoja*[275], posebice kod malo imućnijih. Sve se više koriste i tvornički materijali. Pored pamučnog platna, u uporabu ulazi *glot* (crni saten) od kog se najviše izrađuju suknje. Pojavom novih materijala dolazi do novih odjevnih predmeta, ali i do nove terminologije. Odjevni predmeti i termini orijentalnog podrijetla (*ječerma, koparan, fes, džoka, šarvale*...) koji su „uvezeni" preko Turaka, lagano se zamjenjuju novim predmetima i terminima koji dolaze posredstvom Austro-Ugarske države (*cajg, untorak, rajtoze, štof, mantil*...).

Hercegovačke su boje bile bijela, crna i tamnoplava.

12.14. Vrste *pris(v)laka*[276]

Tradicionalna se muška i ženska odjeća jasno razlikovala. Danas su se razlike smanjile, gotovo uklonile. Nekada je i nošnja govorila: bila je čuvaricom dostojanstva, vjere, uvjerenja; bila je predstavljanje ženstvenosti ili muževnosti i nije podilazila ugodama, željama. Bog nas je stvorio različitima, „*stvorio je muško i žensko*" (Post 5, 2a) pa i odjeća treba biti različita.: „*Žena ne smije na se stavljati muške odjeće, a muškarac se ne smije oblačiti u ženske haljine. Tko bi to činio bio bi odvratan Jahvi, Bogu svome*" (Pnz 22,5). Stariji su se u svojoj vjeri i bogobojaznosti držali Biblije i njenih načela.

Postojala su dva *prislaka,* razlikovala su se s obzirom na prigode u kojima su se nosila. Svakodnevna se odjeća zvala *nosna odića*, a za svečane prigode, nedjeljne mise i različita slavlja nosila se *misna odića.* Isto je bilo i s obućom. Misna je nošnja bila izrađena od kvalitetnijih materijala, bila je ljepšega kroja i dizajna, uopće, odavala je svečaniji ton jer se u njoj išlo među *svit.* Misna je odjeća uvijek morala biti čista i bez zakrpa i nije smjela

[275] *Čoja (čoha)* – vrsta skupocjena platna; od njega se izrađivala starinska odjeća, razni pokrivači i sl. (Vidi: GUSIĆ.., str. 65.).

[276] O starinskoj sam odjeći najviše saznala od svoje majke i njenoga brata.

biti traljava,trapava, zgužvana na *isanu.* Žene su glačale odjeću starinskim peglama na *žeru.* Da bi klašnjavi, grubi dijelovi odjeće bili čistiji, prali bi se vodom i izlupali *pratnjačom.*

35. Starinska pegla na *žeru*

36. *Pratnjače* za pranje (lupanje) odjeće

Nakon korištenja misna se odjeća odlagala na predviđeno mjesto, do neke nove svečane prigode. „Razlike u nošnji između mlađih i starijih, bogatijih ili siromašnijih javljaju se uglavnom u kvalitetu materijala, bogatstvu ukrasa i brojnosti odevnih delova, dok kroj uvijek ostaje isti.“[277]

Odjeća i obuća su uglavnom bile iz obiteljske ili susjedove radinosti i od domaćih materijala (ovčja vuna, ovčja i goveđa koža). Kupovali su se samo proizvodi bez kojih se nije moglo (guma, tkanina, kožni opasači i sl.).

12.15. Ženska nošnja

Ženska je nošnja bila u dva *prislaka*, *misni* i *nosni.* U ženskoj su tradicijskoj odjeći dominantni tamni tonovi. Žene su često bile potpuno u crnini; udovice su *rušile*, žalovale za svojim muževima do kraja života. Koliko je samo „crnih karta“ stiglo iz Tirola, s Karpata i drugih ratišta gdje su Hercegovci ostavljali svoje kosti. Zbog dobro poznatih povijesnih i političkih okolnosti u ovim krajevima, mnoge su majke izgubile, pokopale svoju djecu.

[277] VLADIĆ-KRSTIĆ.., str. 241.

Sastavni su dijelovi te odjeće:

- duga suknena *'aljina,* a kasnije *kotula* – starinska suknja, krojena obično od crnoga ili teget platna glota[278] ili ripsa[279];

Suknene su haljine ponekad ukrašavane (gajtanom, resama), *izrađivane*, ali ne one za svakodnevnu uporabu i haljine siromašnijih žena.

- *šarvale* - vunene zimske gaće s nogavicama i *okrugom* (umetkom u sredini da ne budu uske), otkane od sukna;
- *pelengaće* - ženske misne gaće koje se vide ispod kotule, od tanjeg sukna ili pelenastog platna;
- *untorak* – podsuknja;

Na dnu bi se untorka ušivao *rekan,* ukrasna čipka.

- *keculja* – pregača nošena preko suknje,
- *košuljak, bl(j)uza* – od grube tkanine (botane) i finije pamučne tkanine (batista),
- *jačerma, ječerma* - dugi otkani vuneni prsluk,
- *džoka* - kratki prsluk otkan od vune, ali više za *dernečku*, nego svakodnevnu uporabu;
- *kobana*, *kaban(ic)a* – ogrtač otkan od ovčje vune i kozje dlake, *kostreti*, s *kukuljom, kukuljicom* (kapuljačom) i džepovima prišivenim unutra;

Kobana je bila obvezni dio čobanske oprave i ljeti i zimi.

Zanimljivo je da „kod stočarskog muslimanskog stanovništva oko Ljubuškog je raširena upotreba ogrtača pod nazivom *gunj.*“[280]

U jajačkom se kraju također, koristio gunj, „odjevni predmet s rukavima od sukna tkanog u četiri nita, valjanog u stupi, izvezen gajtanima i ukrašen svilenim vezom u cvjetnoj i geometrijskoj ornamentici.“[281]

U bugojanskom se kraju nosio *gunjac*[282].

U širokobriješkom je kraju također postojao *gunj*, ali ne kao dio nošnje. Gunj je topli zimski prekrivač, otkan od vune. Mnogi stariji i danas imaju i čuvaju gunjeve jer kažu da ništa *isana ne more ugrijat ko* gunj.

- *guća* - vuneni pleteni džemper,

[278] *To ti je crni, tanki, jeptini postav za kotule, nije sjajan.* (Vidi: KRALJEVIĆ.., str. 90.).
[279] Vrsta tkanine rebrastoga tkanja. (Vidi: ŠONJE, Jure: *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, 2000., LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD *Miroslav Krleža*, Zagreb i ŠKOLSKA KNJIGA, Zagreb, 2000., str. 1081.).
[280] VLADIĆ-KRSTIĆ.., str. 258.
[281] ŠILIĆ.., str. 137.
[282] *Gunjac* – odjevni predmet dugih rukava koji se tkao u četiri nita od vune u crnoj boji, neukrašen (Vidi: *Isto,* str. 112.).

- *ćeba* – vuneni pleteni prsluk;

Nakon pletenih guća i otkanih jačerma, kao noviji „modni dodatak“ u uporabu lagano ulazi *klajna*, platnena jakna *s kaišom,* presječena u pasu, a ispod košuljaka i kotula *kombenacija* (kombina).

Žene su se češljale uglavnom isto. Kosu su dijelile preko sredine, plele u dvije pletenice koje su motale oko glave. Na glavi je obvezno bila krpa, marama za glavu:

- *brculet* - vuneni šal za glavu,
- *rudenjak* - crna krpa, marama za glavu, obično s crvenim, cvjetnim motivima;

Na noge bi obuvale: - *terluke, čorape* koji *iđu* u opanke, a koji su se sastojali od *klepke* (donji dio koji se pleo od bijele vune) i *napleta* (gornji dio koji se pleo od raznobojne vune); nekad bi se po misnim, svečanijim terlucima vezlo svilenim koncem, *konsajdom;*

Svileni se konac dobijao od svilene bube, a nabavljao se u okolici Imotskoga.

- *podveze* za vunene čarape,
- *bozavce* – kratke čarape od kostreti; najviše su ih nosile u kišnim danima.

Obuća su bili *opanci*, a opanke su kasnije zamijenile *bate*. Postojali su:

- opanci *oputnjaci* s kljunom (načinjeni od goveđe kože s oputom od ovčje kože),
- opanci *gumenjaši* (pravljeni od kože i gume),
- opanci *koritaši* - malo *lipši*, moderniji opanci (pravili se od kupovnoga materijala, potplate od gume u obliku korita);

Da zimi bude toplije, u opanke bi se po koži podložio *obojak*[283].

37. Drveni kalup za pravljenje opanaka

12.16. Muška nošnja

[283] *Obojak* – sukneni uložak koji se stavlja u opanak (Vidi: KONTIĆ, Joško i slušatelji Hit radija: *Sinjanje – riči Sinja i Cetinske krajine,* Hit radio d.o.o., Sinj, 2014., str. 82.).

Mušku su nošnju činile:
- *modrine* – gaće krojene od punijeg materijala tamno-plave boje,
- *rajtoze* – gaće krojene od crne *klašnje* (vunenog otkanog platna),
Nakon modrina nosile su se gaće od *cajga* (vrsta tvorničkog grubljeg platna);
- *bila* košulja od botane, *brez* kragne;
- *koparan* - vuneni klašnjavi sako, duži od džoke i s dugim rukavima, *okaljan* (obojan) u *kalilu* (crna boja od kore jasena);
- *džoka* – kratki vuneni, klašnjavi prsluk izvezen *sprid;*
Na džokama su često bili uresi, posebice na momačkim; pored gajtana našivane su perlice, *mrđelice*, sitna staklena zrnca. „*Nema ko mrđelica"*, stari bi znali reći za nešto maleno, iznimno sitno.
- *(t)kanica* - pas oko struka,
- *čorapi* do *kolina* s podvezicama (od šarene vune),
- *terluci*,
- *bozavci,*
- *opanci.*
Muškarci su na glavi nosili *crveni fes* s dugom crnom kitom. O crvenom fesu pjeva i jedna narodna pjesma:
Crven fesić, joj nano,
crven fesić, joj nanice,
crven fesić u dragana moga,
joj, nano, nanice!...
Kad bi netko kojim slučajem, uz svu *propisanu odiću,* imao još i drvenu *lumbrelu* (kišobran) od glota, bio bi glavni u puku.

12.17. Dječja odjeća

Djeca su se rađala u teškim vremenima i oskudnim životnim uvjetima i kao malenima stavljale su im se vunene pelene. Kad malo porastu, i djevojčice i dječaci bi nosili dugu suknenu haljinu, vunene *čorapiće*, *opančiće*. Čim se malo *zacure* i *zamomče*, počinju se odijevati kao odrasli.

12.18. Nošnja za *mladu*

Poseban i najvažniji dan za svaku djevojku bio je dan njene udaje. Stoga je i njena odjeća morala biti posebna. U odori za *udadbenicu* prevladavala je *bilina.* Sve su mlade nosile:
- *bili košuljak,*
- *bilu kotulu,*
- teget jaknu (u novije vrijeme),
- crnu *keculju,*
- crne *čorape,*
- vezene *terluke,*
- *bile* opanke,
- *bilu* krpu na glavi vezanu straga.

Mlada bi nosila i otkanu *šaravitu* torbu urešenu kiticama i *pušcima*[284]. Kad bi došla u dvorište svoga novoga doma, iz torbe bi vadila i bacala *orle, oroške* (orahe), *lišnjake*, *babone* (bombone), smokve.., a preko kuće bi prebacivala jabuku nabijenu sitnim novcem. Svatovi bi po mladu došli na konjima okićenima krep papirom.

12.19. Torbe

Torbe, iako nisu odjevni predmet, bile su gotovo nezaobilaznim dijelovima, dodatcima svakoj nošnji. Nosile su se na leđima. Obično su tkane od vune pređe, na tkalačkom *stanu.* Torbama bi se dodavale vunene uzice za nositi na leđa i preko ramena, a nerijetko su im dodavane i vunene kitice, kao ures. Imale su široku primjenu. Koristili su ih i muškarci i žene i to za nošenje hrane i laganijih predmeta, alatki. Posebice su se torbama koristile čobanice jer bi tijekom čobanovanja *na cili dan* u njima nosile *ranu* i *plelo*.

Postojale su torbe sa samo jednom uzicom, *zobnice*. Njih bi se napunilo sa zobi i stavljalo konju oko vrata kako bi se tako hranio. Obično su bile otkane prugasto, u dvije boje, najčešće crnu i bijelu ili crnu i sivu.

Pored torbi koje su nosile, čobanice bi gotovo uvijek uza se imale *uže*, isto tkano od vune. Koristile su ga kako bi mogle *uprtit* štogod: 'rane za živinu ili koje drvo za naložiti. Šteta se bilo iz čobanluka vraćati „prazan“. Ako *namanje* grma (obično jasenovine) i učupa trave, strpa teret u *žaku* i uprti. Ako *usiče* mladi' grana jasenovine, grabovine ili nakupi *suvi* drva, opet *brime* na uže, uprti pa na ramena.

[284] *Pušak* je ukras u obliku loptice, a načinjen je od vune raznih boja.

38. Mala torba, otkana kao „suvenir“

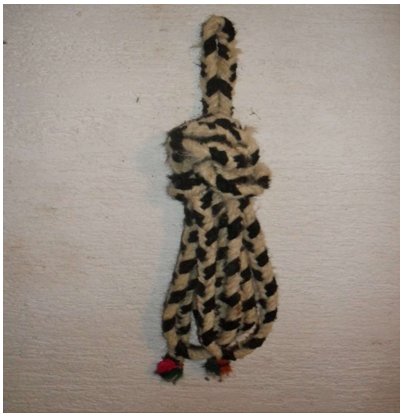

39. Uže za *uprtit*

12.20. Trećarice (trećoredice)

Poseban dio odjeće, *franjevački pasić*, nosile su *trećarice* (*trećoredice*). Mnoge su žene u okolici Širokoga Brijega bili trećaricama, trećoredicama, sljedbenicama Trećega reda sv. Franje. Da bi postale trećaricama, morale su proći svojevrsnu obuku; izučiti dovoljno nauk vjere, činiti dobra djela i biti uzornima u svakom pogledu. Svoju su pobožnost, vjernost Bogu i Crkvi pokazivale i odjećom. Oko svoga su struka nosile bijeli pamučni konopac, pasić koji je sezao do dna suknje, a na dnu je završavao kitnjastim šiškama. K misi se bez pasića nije išlo. Neke su trećarice oko vrata nosile i *škapular*. „To je platnena bijela vrpca na kojoj su s obe strane ušiveni, u obliku kvadrata, komadi platna (jastučići). Na njima su s jedne strane bile izvezene ruke, franjevački znak, (ruka preko ruke, Isusova ruka i ruka sv. Franje), a s druge strane, ako se dobro sjećamo, IHS.“[285]

Danas svi članovi Trećega reda sv. Franje, umjesto franjevačkoga pasića dobiju škapular, u nešto izmijenjenom obliku.

Trećoredice su svakodnevno molile Krunicu sv. Franje (12 Očenaša, 12 Zdravo Marija 12 Slava Ocu i Vjerovanje), nastojale su živjeti u evanđeoskome duhu i pohodile su i pomagale bolesne i stare. „Imale su u selu svoju *starešicu.* Jednom su se dvije trećoredice *počule*, nisu *besidile,* a *starešica* ih je opomenula da ne *more bit* da trećoredice budu u zavadi i da to nije *po Božju*. Poslušale su je i opet je bilo po starom, opet su bile *kône*.“[286]

[285] Kazali mi majka i ujak.

[286] Kazala mi spomenuta s. Mirjam. Još mi je pripovijedala kako joj je u Ljubotićima, prije petnaestak godina, jedna starica, trećarica s ponosom pričala kako je fratar, njoj i njezinim *drûgama*, nakon što su *izučile za trećaricâ*, rekao: „Sad ste vi *nebeska vojska!*“

40. Na fotografiji je moja prabaka, trećarica Mila Zeljko (djev. Brkić, Rasno, 1882.); fotografija je nastala 1957. u Donjem Crnču

12.21. Tradicijska nošnja u pjesmama i poslovicama

Svakodnevni život Hercegovaca je opjevan. Sve ono što je čovjek činio, osjećao, pretočeno je u pjesme. Sve njegove boli, radosti i sve životne jednostavnosti, nisu ostale bez stiha. Tako su se i dijelovi odjeće i njihovi tvorci našli u narodnim pjesmama:

Moj divere kupi mi košuljak,
od patista, biću ti nevista.

Iđe dika džoku nakrivijo
i na livo oko zažmirijo.

U mog ćaće peterica braće,
a imaju samo jedne gaće.

Moj dragane ja te se ne bojim,

obojak si pod nogama mojim.

Gaće moje ukrpljene žicom,
zato mene zovu propalicom.

U male mi košulja vezena,
a u mene nožem probodena.

Opanak mi probušen na peti,
pa mi rupa stalno na pameti.

Meni moja mala na pameti,
ko probušen opanak na peti.

Mala moja češlja gustu vunu,
da mi se je ugrijat u runu.

U mog Mile čorapi od svile,
to su plele moje ruke bile.

Koliko smo ja i moja braća,
momački nam poderali gaća.
Mala moja, vezilja i tkalja,
a ja majstor vila i grabalja.

Jednako su tako dijelovi narodne nošnje našli svoje mjesto u narodnim poslovicama:

Il kuj, il ne mrči gaća.
Najgore je kad se opanak popapuči.

U poslovici *Ko kasno ustaje, obojaka mu nestaje,* pored metaforičkoga značenja kakvo poslovice već i nose, izražena jedobro poznata činjenica hercegovačkoga siromaštva, neimaštine. Ne bijaše u svakoj kući opanka i obojka za svako čeljade pa su za derneke i mise najbolje prolazili ranoranioci, oni koji bi se prvi „ubacili“ u opanke. U najboljem su se slučaju čeljad *redala* kad je koga i čija je koja *nedilja* za *poć kmisi*.

41. Ispred crkve u Turčinovićima, 26. 5. 2012. (nakon blagoslova polja)

42. Djevojčica Nikolina iz Turčinovića u tradicionalnoj hercegovačkoj nošnji

12.22. Tradicijske mjere

„Mjerom kojom mjerite, mjerit će vam se“

Mt 7,2b

Otkad postoji svijet, postoji i mjera. Mjeriti sebe, sebi, druge, drugima, znači živjeti. Svaki je naš dan mjerenje. Mjerimo količinu jela, vrijeme, novac, količinu dobra koje upućujemo, dobra koje nam upućuju. Imati pravu mjeru je umijeće života. Znali bi ljudi reći da *ne valja prikoviše ni Boga molit.* Iznimno je pohvalno kad nam kažu da imamo mjere, da znamo dobro i pravilno izmjeriti, da smo odmjereni, da znamo pošteno odvagnuti, da mjerimo k'o sebi... Ljudi oduvijek odmjeravaju snage, mjere nešto u svemu svom življenju i u svako se vrijeme nešto mjeri.

Danas u svijetu postoje mjere i mjerne jedinice u svim dijelovima života, rada i djelovanja. One su dogovorene, među svim narodima prepoznatljive i razumljive. Uče se u školama, na fakultetima, gotovo su jednake na svim kontinentima i na taj način olakšavaju svaku vrstu komunikacije među ljudima.

A kako je to nekad bilo u Hercegovini? U našoj prošlosti, u vrijeme male ili nikakve pismenosti, trebalo je s ljudima komunicirati, trebalo je trgovati, trebalo se sporazumijevati, trebalo je biti razumljiv svome puku, trebalo je uvijek nešto vagati i pošteno odvagnuti. I tako su nastajale mjere koje će svima biti razumljive i koje neće tražiti „vele“ škole, a opet će pomoći u svim trenutcima života. Trebalo je odvagnuti količinu nečega, znati duljinu, masu, težinu, zapreminu nečega. Trebalo je imati i moralno ispravnu mjeru, trebalo je pronaći i moralnu vertikalu. Tako su i nastajale različite

odrednice. Bilo je ponekad i pretjerivanja u tom „vaganju“, ali i iznimno velika količina domišljatosti i mudrosti ljudi ovoga podneblja. Kao parametrima čovjek se morao koristiti onim što ima na svom tijelu i što može ostvariti svojim tijelom. I drugi su se narodi, iz jasnih razloga, služili sličnom ili istom metrologijom. Tako se u najdoslovnijem smislu potvrđuje Protagorina[287] tvrdnja da je „čovjek mjerilo svega“.

12.22.1. Dužinske mjere

Danas su mjere opće prihvaćene i zajedničke gotovo svim narodima. Tako je osnovna dužinska mjera metar, a stara je mjera *aršin.*[288] Kaže se da je duljina aršina onolika kolika je razdaljina od vrhova prstiju ruke pa do ramena. U nekim se izvorima navodi i da aršin iznosi kao 4 *roguše* ili 8 *šaka.*[289] Kako ova duljina nije jednaka kod svih ljudi tako se i duljina aršina razlikovala. O aršinu je u narodu spjevana i brojalica:

O, aršine, oj!
Di si resta?
U šumi.
Ko te usika?
Majstor.
Za čega?
Za aršina.[290]

Slična je verzija pjesme poznata u Brotnju i u ljubuškoj općini:

Šta si drvo?
Gdje si bilo?
U gori.
Šta si radilo?

[287] Protagora, grč. filozof iz Abdere (oko 481.- oko 411.), najznamenitiji sofist. Podučavao vrlini i praktičnoj mudrosti, s ciljem osposobljavanja za građ. dužnosti. Poznat po tvrdnji da je „čovjek mjera svim stvarima“ (vidi: ALFIREVIĆ.., str. 791.).
[288] *aršin* (tur.), stara mjera za dužinu između 65 i 74 cm; (v. Šonje.., str. 37.). I u *Rječniku hrvatskoga jezika* Vladimira Anića (Novi liber, Zagreb, 1998., str. 30.), piše da je *aršin* zajednički naziv različitih mjera za dužinu koje su se upotrebljavale prema zanatima, između 65 i 75 cm.
[289] KRALJEVIĆ, Ante: *Ričnik* .., str. 6.
[290] Kazao mi ujak.

Raslo.

Za šta?

Za aršina.[291]

Duljina je aršina mjerena tako što bi se stisnule šake, redale jedna na drugu onoliko puta koliko je stihova navedene pjesme; svaki bi stih bio jedna šaka. Duljina sedam šaka predstavljala je aršin.

U vremenima nepostojanja zajedničkih mjera, trebalo je osmisliti načine kako nešto izmjeriti. Tako je početna dužinska mjera bila *palac*, duljina ovoga čovjekova prsta. Druge mjere kojima su se ljudi koristili su:

roguša (duljina između rastegnutoga palca i kažiprsta),
pedalj (rastegnuta mjera palca i srednjega prsta),
lakat (mjera od lakta do stisnute šake na vrhu),
obuhvat (koliko čovjek nešto može s obje ruke obuhvatiti),
stopa (stav noge poprijeko),
taban (položaj mjere od pete do vrha prsta; 'saditi kumpire na taban'),
korak (mjera u normalnom hodu),
raskoračaj (u stavu, kako se može čovjek stojećki najviše raskoračiti).

U svom putopisu iz 1840. Ivan Frano Jukić piše o mostarskom mostu da je *visok 450 stopa, a debljina zida 24 stope.*[292] Isti autor piše i o pravoslavnoj crkvi u Mostaru koju *sagradi Josif, vladika, 1833., s fermanom carskim, od grada na 50 koračaja daleko, pri strani; dugačka je 17, široka 12, a visoka 6 aršina.*[293]

U narodu također poznate približne dužinske odrednice su *k'o za ukop*[294] (dužina jednoga ukopnoga mjesta u groblju), *koliko se more kamenom bacit* (koliko prosječno snažan muškarac može *zavijarit* kamen).

Kad se govorilo o nekom seoskom bogatašu spominjalo bi se koliko ima *duluma* zemlje, koliko tisuća kvadrata obradive zemlje posjeduje.

Malu duljinu, malu dionicu puta, narod je zanimljivo i slikovito odredio kao *pripišaj 'oda.*

Male duljine je bilo i *ko dičinji greb.*

Međusobna udaljenost pojedinih mjesta je određivana *satom, danom (h)oda.*

[291] Kazao mi Ivan Sivrić (Čitluk, 1950.). Pjesmu je čuo i zapamtio od svoga djeda.
[292] JUKIĆ.., str.51.
[293] *Isto,* str. 52.
[294] Kazala mi spomenuta s. Leonarda.

12.22.2. Vremenske mjere

Vrijeme se „vagalo“ različitim pojmovima i tako *svaki bogovitni dan,* od najkraćega razdoblja dana pa sve do svršetka svijeta. Dan traje 24 sata, izmjenjuju se dan i noć, po dvanaest sati. U narodu se jedan dan ili noć od dvanaest sati zove *čelo.* Dan i noć su *dva čela*.[295] Ono što je tijekom dana je *obdan,* ono što je u noći je *obnoć.*

Početak je dana *u zoru, o sunčevu izlasku.*

O prvim pivcim je vrijeme oko tri sata poslije ponoći.

Sredina je dana *podn*e, nakon toga se govori *o ćindiji* (poslije podne, razdoblje dana kada se „ćindijašilo“, tj. nešto prezalogajilo nakon užine, a prije večere). Nakon toga je *o zalasku sunca, o Zdravomariji, kada se sunoćava* (lagano prestaje dan i spušta se mrak).

Razdoblje iza ponoći pa do dva sata poslije ponoći je *gluvo doba noći.* Dan i noć nisu jednako trajali; dan je *odulja* ili *pokratijo*. Postoji izraz u narodu kako je iza Božića, točnije na Ivandan, *dan produlja koliko bi pivac skočijo s praga.*

Priko dana je ono što je svaki drugi dan; danas pa prekosutra...

Kad se želi otići u daleku prošlost kaže se *otkad je svita i vika*, a kraj vremena i svijeta je život *do Božje trube.*[296]

Također, sve ono što je od početka svijeta i što će biti je *otkad (dok) je sunca i miseca.*

Pojedini važni događaji su bili *uoči* (dan blagdana) ili *licem* (na blagdan). Važni događaji iz života svetica i svetaca vezivali su se uz važne događaje iz života Crkve[297]. Bilo je *o Božiću, licem na Božić, uoči Božića, o sv. Kati*[298]*, o Vodokršću, o Jurevdanu, o sv. Anti, o Ivandanu, o Gospojini, o Mijolju…*[299]

---

[295] Pričao mi je ujak kako se *klačina palila tri dana i tri noći, tj. 6 čela,* (postupak proizvodnje građevinsko-vezivnoga materijala kreča ili vapna; koristi se kao cementno vezivo, za *obilivanje* kuća i za zaštitu voćaka od kukaca).

[296] Izričaj sam čula od mamine tetke, sada pok. Ive Zeljko (Donji Crnač, 1924.).

[297] Na području Poljica, primjerice, od Velike Gospe do Božića brojalo se *potrice*: *Tri od Velike do Male Gospe, tri od Gospe do Mijela* (sv. Mihovila, 29. rujna)*, tri od Mijela do Luke, tri od Luke do Mratinja* (sv. Martina, 11. studenoga)*, tri od Mratinja do Varine* (sv. Barbare, 4. prosinca), *tri od Varine do Božića. To bi brojili kad će doć Božić.* (Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Advent* ...).

[298] U poljičkome kraju poznate su izreke: *Sveta Katarina van*, / *do Božića misec dan*; te *Sveta Kate peci k vatri gnjate, / U nidra ruke, ne vadi ih vanka / prije Svetog Marka.* U narodu je i sada izreka *Sveta Kata, snig na vrata*. U Gdinju na Hvaru i danas se kaže: *Sveta Kate točni dan, do Božića misec dan*. (Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Sveta Katarina Aleksandrijska u katoličkoj tradicijskoj baštini Hrvata,* HUM časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, br. 7, Mostar, 2011., str. 260.-287.).

[299] Uz blagdane: Svih svetih, Svete Katarine Aleksandrijske, Svetog Andrije, Svete Lucije, Svetog Tome, Božića, Silvestrova, Svetog Jurja, Svetog Ivana Krstitelja vezuju se divinacije (Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Love divinations of the Croats in the Context of the European Cultural Heritage,* European Scientific

Dvanaest dana od Svete Lucije do Božića hrvatski katolički puk naziva *vidioci* ili *Lucini dani.* Nekoć se kroz tih 12 dana pratilo i zapisivalo vrijeme, a tih 12 dana simboliziraju dvanaest mjeseci u godini te se vjerovalo da će sljedeće godine biti u pojedinom mjesecu takvo vrijeme kakvo je u odgovarajući dan od Lucije do Božića.[300]

Vjerovalo se ako su zapaljene božićne svijeće okićene voskom da će godina biti rodna.[301]

Na Dan svetoga Josipa djevojke i mladići su, u dobi od trinaest do šesnaest godina, *križićali*.

Pored blagdana Svetoga Josipa križićalo se i na Blagovijest, Cvjetnicu, u dane Velikoga tjedna, na Jurjevdan i na Ivandan.[302]

Stara je izreka *Jurjevdanak hajdučki sastanak, Mijoljdanak hajdučki rastanak.*[303]

Također se i nekim poslovicama izricao, najavljivao neki događaj:

Sveta Kata poštovana, do Božića misec dana.;
Netom mala Gospa miti, odma zima svojim ledom priti.
Sveti Martin, meso na klin.
Blagovist nosi grabov list.
Nema zime dok Božić ne mine.

Ostati i odsjediti u nekoga malo dulje je ostati *navazdan(ak), povazdan(ak).* Ostajalo se na pojedinim mjestima i *nediljak, godinjak dana.* A biti i ostati negdje *jedan dušak* značilo je neko normalno odmjereno vrijeme „u jednom komadu“,satak, dva ili tri. Često je ovisilo o drugim uvjetima, npr. ne biti nekome na smetnji, imati druge poslove i sl. A, izraz *iz duška,* značio je popiti nešto odjednom, u jednom dahu, *naiskap*.

Cigar ili lula duvana je vrijeme koliko je potrebno za popušiti jednu cigaretu ili lulu duhana. *Dok bi dlanom o dlan udarijo* je najkraće vrijeme i često se koristi u izrazima kojima je nakana neki događaj prikazati što kraćim.

Journal, Vol. 10. No. 14., 2014., str. 581.- 598.). Vjerovalo se ako su zapaljene božićne svijeće okićene voskom da će godina biti rodna (Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Badnja noć...*).

[300] Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Sveta Lucija...*

[301] Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Svijeća ...*

[302] „U jednoj zdjelici zamiješao bi se med i usitnjeni ugalj od izgorenog drveta. Prah je trebao biti sitan. Kad bi se pomiješao s medom, dobivala bi se crna smjesa. Tada su bake i mlade žene iglom zamočenom u tu smjesu crtale križeve po rukama. Kad bi ih nacrtale, onda su ponovno manjom iglom bockale to ucrtano mjesto. Ta smjesa ulazila je pod kožu.

Postupak se ponavljao i nekoliko puta dok bi ta crna smjesa ostala plavkasta na koži. Ranice bi zarasle i crteži križa ostajali su za cijeli život. Vjerovalo se da ih ti križevi štite od napasnika. Čuvalo se poštenje i ponos. S tim se križevima i umiralo i svaka od njih je vjerovala da ju je samo Bog tako zaštitio od napasnika.“ (DRAGIĆ, Marko: *Poetika* .., str. 157.).

[303] Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Od Kozigrada ...*

O duljini se dana govorilo i u prenesenom značenju. Tako bi se za dan koji nije ugodan reklo da je *dug k'o godina*; koristio se i pojačajni pridjev *cili, cilcati Božji dan*[304]*,* a za onaj u kome gospodari nepošteni poslodavac *duga dana u zla gospodara.*

12.22.3. Težinske mjere

Od davnina se težina mjerila u *okama*[305]. „Tko ne moli taj će izgubiti berićet pa će moći *poisti kišu Božju* (10-ak oka!)".[306] Narodne su mjere nešto drukčije. Već je rečeno da nisu bile potpuno precizne i da se u toj nepreciznosti često očitovala nečija širokogrudnost, ali i sitničavost. Tako imamo mnoštvo narodnih izraza za pojedine situacije kod mjerenja.
Ljudi bi rekli da *ko u malo gleda malo i vridi.* Za nepoštena mjerača bi se reklo da je gladan. *Gladan čovjek* ne označuje u narodnom duhu izgovora fiziološku potrebu glada, nego znače škrtost, znače tvrdicu i sebična čovjeka.[307] Nije bilo ugodno biti etiketiran kao *glad* ili kad ti se obrate sa *„gladu jedan"*. Zna se reći i da je netko iz *gladne kuće*. Pri tome se misli kako je cijela obitelj, cijela „loza" jednako sebična. Bogobojazni ljudi nisu sitničarili jer su znali da *kako si se zajmio, tako će ti se vratit,* ali i da *ako Bog čovjeku ne dadne, svi mu ljudi ne mogu nadavati.* Moglo se u tom „vaganju" biti i laganim gubitnikom, ali mnogi su se držali i poslovice kako je *bolje s čovikom izgubit nego s rđom dobit.*
Bilo bi i sumnjičavaca koji su uvijek razmišljali da ih se zakida i da ih se želi oštetiti. O takvima se kaže da razmišljaju da je *u tuđe krave uvik veće vime.*
Kad se nije vagalo na *kantar* i na vagu *kilogramicu* ili *šemu*, vrijedile su narodne mjere:

[304] U spomenutom putopisu Ivan Frano Jukić piše:.. "*Rijeka ova izvire više sela istog imena, a kod Gaza sliva se u Neretvu, gdje je most kamenit vodom iskvaren, a više njega po sata drugi cio. S mrakom dođemo pod Seline. Vasdugi božji dan niti vidismo sela*."
[305] Oka je mjera za težinu i obujam, a iznosi 1,28 kg (Vidi: Šonje.., str. 745.).
[306] SUTON.., str. 35.
[307] Usp. KRISTIĆ, Augustin: *Hrvatske narodne mjere gornje Bosne,* Napredak, Hrvatski narodni kalendar br. 32., Sarajevo, 1942., str. 164.

43. Kantar *prid* vratima *izbe*

44. Šema *obišena* o kuku

strana (koliko se tovari konju na jednu stranu samara),
tovar (obje strane natovarene na konja),
jedna magareća strana (oko 25-30 kg),
naramak (količina nečega što se nosi na leđima, obično drva, ali i koliko se može složiti na ruku koja je savijena u laktu),
ćuma (određena gomila),
denjak duhana (složen svez, smotak, svežanj *patki* /desetak listova *demećenog*, na koljenu *ispeglanog* duhana/vezanih lepuškom[308], a težio je oko 50 kilograma),
šaka (što može stati na dlan i stisnute prste),
pregršt (što može stati između sastavljenih šaka),
koliko more stat među prste (ono što se uzme između palca, kažiprsta i srednjega prsta).
Kad bi se pretovarilo magareta ili konja i natovarilo viška, obično na samar, onda je to bilo *naustrešelj.*

U narodu su nastale i neke „težinske“ poslovice koje imaju preneseno značenje:

Teža lakšu priteže.
Ne tovari na se što ne moreš ponit.
Razumi se ko kenjac u kantar.

[308] *lepuška, lepušina* – suhi listovi s kukuruzna klipa, komušina (vidi: KRALJEVIĆ, Ante: *Ričnik..,* str. 162.).

12.22.4. Zapreminske mjere

Zapreminske mjere govore koliko se nečega može pohraniti u neki spremnik, sud: koliko može stati tekućine ili suhih tvari. Kako je u pitanju pohranjivanje materije u šupljinu, tako se i narod, u zapreminskoj metrologiji, koristio terminom *šupljinska mjera.*

Terminom *šupljinske mjere* koristio se 1942. i Augustin Kristić pišući o narodnim mjerama u gornjoj Bosni. Autor navodi da su se ove mjere koristile za vodu ili tekućine, ali i za sve vrste žita.[309]

U svom članku o razvoju mjera u starih orijentalnih naroda, Sena Sekulić-Gvozdanović također govori o *šupljim mjerama* za tekućine i rastresite tvari.[310] A, mjere i spremnici koji su bili u uporabi za suhe tvari i kojima su se ljudi u zapadnoj Hercegovini najviše služili su:

varićak (drveni sud za mjerenje žita, oko 10 kg),
zobnica (šarena tkana torba od oko 5 kg),
arar (vreća od oko 50 kg, grubo tkana i od kostreti, kozje dlake),
vrića (vunena vreća, oko 20-25 kg),
mišina ili mij (oderana životinjska koža, najčešće janjeća, obrađena obično za pohranjivanje i čuvanje sira),
žaka (kupovna, fino tkana, platnena, jutana vreća).[311]

Ako bi se neki spremnik prepunio, ako bi rastresite tvari bile iznad vrha suda, onda se govorilo o količini tvari *s kubom* ili *s kulom.*

Mjere i spremnici za tekućine bili su:
bukara (drveni sud za oko 1 litar tekućine),
sić (kanta, *kova* za desetak litara; njom se *zaićala* voda iz čatrnje),
burilo (drveni sud zapremine dvadesetak litara),
kablić (drveni sud, obično za mlijeko, 2-3 litra; bili su izrađivani i za desetak litara),
čokalj (mala staklena bočica od 50 ml, dno joj je trbušastoga oblika; u čokalju se služila rakija loza),
frtalj (tri četvrtine litra),

[309] KRISTIĆ, Augustin: *Hrvatske narodne mjere..,*str. 164.
[310] SEKULIĆ-GVOZDANOVIĆ, Sena: *Sustavi povijesnih mjera* u časopisu „Prostor“, Vol. II., 1994., No. 1-2, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1994., str. 54.
[311] O spremnicima za suhe tvari najviše sam podataka čula od svoje majke i ujaka.

fildžan, findžan[312](mala porculanska posuda za kavu, bez uške),
litrenjak (staklena boca za litar tekućine oblika čokalja),
dvolitra (staklena boca za dva litra tekućine oblika čokalja),
dvoguza (šaljivi naziv za dvolitru).

I u Dalmaciji se govori o drvenom sudu *barilu* kao o bačvi od šezdesetak litara. Najčešće spominjana mjera za tekućinu na otoku Ugljanu je *barilo, (baril).*[313]
Postojali su spremnici, sudi koji su se izrađivali u nekoliko veličina, ali su također mogli biti i mjera nečega. To su:

sepet ili *krošnja* (koš napravljen od šiblja, različite veličina i namjene; nosio se u ruci, na leđima, ali i tovario),
čanjak (drveni okrugli sud iz koga su jeli svi ukućani; postoji i mali čanjak, *čanja*),
ćasa (okrugla zemljana posuda),
bakrač (mali kotao; puno korišten u izreci za nešto nebitno: "kakvi..., kakvi bakrači"),
bucet (drvena posuda slična burilu samo znatno manja),

45. Bucet

46. Bačva

badanj, bačva (veliki sud napravljen od drvenih duga koje su stegnute željeznim obručima),
bronzir (veći metalni lonac u kome se kuhala hrana iznad ognjišta),
kotlača, kotao (zemljana posuda u kojoj se nad ognjištem kuha),
stap (drvena posuda u kojoj se *méte* maslo),

[312] *„Kad ko ima grlobolju...dobro je i to, kad se uzme* ***findžan*** *lanenog sjemena,* ***findžan*** *ječma..."* (BUCONJIĆ.., str. 127.).
[313] Vidi: ZANINOVIĆ-RUMORA, Marija: *Stare mjere u svakodnevlju otoka Ugljana,* Rad. Zavoda za povij. znan. HAZU u Zadru, sv. 41/1999., str. 22.

stupica, stupa (drvena posuda načinjena od izdubljena komada debla s prišivenim dnom u kojoj se ljušći ječam),[314]

47. *Stupa* za žito

škip (drvena plitka posuda za mlijeko, izdužena kako bi se mogao pokupiti kajmak za proizvodnju masla).

48. *Škip*

Hrana se iznad ognjišta kuhala u metalnim *bronzirima* i *kotlovima,* a „servirala“ se u *čanjku* iz koga su *kusali* (jeli) svi. Pilo se iz *bukare* koja je kružila oko *sinije* (drvenoga okrugloga stola).

[314] KRALJEVIĆ, Ante: *Ričnik..,* str. 338.

12.22.5. Meteorološke odrednice

Ljudi su o vremenu sudili, prosuđivali iskustveno. Računalo se da i u *vrimenu triba biti mire.* Ako bi zima bila neobično topla, ljudi su očekivali hladnije proljeće. Smatralo se i ako bi zima bila duga i hladna da je to naznaka dugoga i toploga ljeta. Takvom je vjerovanju svjedočanstvo izreka *vratiće vrime vrimenu* koja se u narodu jako često izgovarala. Kad bi padalo, puhalo, grijalo *priko mire*, ljudi bi se očitovali svojim viđenjem situacije:

pripeka zvizdan (ako sunce jako grije, peče),
Božja alametina (ako puše jak vjetar),
melje bura (ako se čuje u daljini),
nadula se bura (ako puše jako i neće se brzo zaustaviti),
oblagdanilo (kada se smiri loše vrijeme),
zemerija (velika hladnoća),
pometija (mećava),
najunilo se (naoblačilo se),
lije ko iz kabla (ako pada jaka kiša),
vijarina (jak proljetni vjetar, pijavica).

Kiša je, dakako s mjerom, dobrodošla u narodu. Puni čatrnje, natapa usjeve, daje život... Ali, kad bi je palo malo i kad ne bi baš do kraja natopila zemlju, onda je palo *ko za podlanicu.*

12.22.6. Ostale mjere

Posebice je bilo zanimljivih riječi i poredbi iz života Hercegovaca, a u značenju **puno, malo, sve** ili **nimalo**. Sve su one nastale kao posljedica života i životnoga iskustva na ovim prostorima. Pune su šaljivoga duha, a ponekad su i na granici ironičnoga.

Malo, malen, sitna i sl.

Za male količine nečega, a u različitim segmentima života i rada ljudi su se koristili ovim izrazima:

čipo,

maločak,

zerku,

ko da je u Ciganke uprošeno,

ko u kukavice jaja,

potrkušica (mali poslićak koji se obavi na brzinu),

potleušica (mala kuća),

ko trtkova punica, ko udžur, pile joj more u prkno čoknut (malena, niska rasta),

ko drobljen[315].

Ništa

Kad ne bi bilo ničega, govorilo se:

ni mrvice; ni truna; ni zere; ni za lika; ništa živo; ko u žabe zdlaka; ni pišljiva boba; ni lula duvana; šaka jada; šiš i goliš; smućaj pa prolij.

Zanimljivi su i izrazi za ***nimalo novca****: ni elera (najsitniji novčić); ni pribijene pare; ni crkavice.*

Ako bi se u nekoga našlo puno naredanih novčanica, smotak novčanica, reklo bi se da taj ima *gutu para.*

Puno

ćimilet (ćemilet); molukat; ovrislo; ipte ili kipti (puno naroda),[316]

ko plive; ko mravi; *ko na volu dlake; do mile volje; more bit i Ajderovoj dici; ima Usi, Asi i Alagića dici;*

Sve

imati i tičjeg mlika; *kuka i motika* (svi listom).

[315] Izraze za *maleno* uglavnom mi kazivala moja majka. Zapamtila je riječ *drobljen* kada su u Donjem Crnču, u II. svj. ratu, nadlijetali avioni, a ona se kao jako malena djevojčica sklanjala od njih. Tada joj se obratila kuma i rekla: „Šta će tebe pogodit kad si ko *drobljen*?"

[316] Po kazivanju spomenute s. Katarine (Janje) Petković (Studenci, 1957.) sve su ovo izrazi koji se za *puno* koriste u Studencima (Ljubuški).

13. PUČKA MEDICINA

Bolesti postoje otkad je *svita i vika.* Kaže narod da bolest ne bira, napada i siromašne i bogate, i stare i mlade, i muško i žensko. Široki Brijeg i njegov neuhranjen puk, u prošla vremena, bolest je često pohodila. Normalno je i razumljivo da će se bolest najprije pojaviti tamo gdje joj se teško oduprijeti, tamo gdje je neimaštine i teških uvjeta života, a toga u Hercegovini bijaše u izobilju. Puno je novorođenčadi umiralo, puno je obitelji s *rajnom dicom.* I tako, pored svih svojih jada, puk se morao boriti i protiv svakakvih „bolešćurina". Koliko bi se puta naglas razmišljalo *kud će rđa nego na jare*. Ali, kuknjavi i predaji ne bijaše mjesta u njihovim glavama. I u najvećim se kušnjama tražilo rješenje. Dakako, sve bi se povjerilo Božjoj providnosti, ali poduzimalo bi se i sve što je u ljudskoj moći. Malo je liječnika bilo, posebice na ovim prostorima. Pomoć se najprije tražila od svećenika i *pratara* jer su oni učeni i *jopet bolje znadu od običnoga čovika*, a nakon njih od narodnih liječnika. Način se liječenja prenosio s generacije na generaciju, a *likarije* su

bila sredstva životinjskoga, biljnoga i mineralnoga podrijetla, ono *što je Bog da* na našim poljima i livadama, ono što je *reslo i paslo* po našim poljanama. Trebalo je biti dobar znalac npr. u razlikovanju bilja, vremenu njegova branja, načinu sušenja i sl. Trebalo je biti oprezan u uspostavljanju dijagnoze i u izboru lijeka. Rijetko su ljudi odustajali od liječenja, ali za neke su bolesti znali reći da *samo Bog more učinit čudo.*

13.1. Prvi *likari* u Hercegovini

Čovjek je uvijek nastojao brinuti se o zdravlju duše i tijela, tražio je duhovne i tjelesne liječnike. „Briga o vlastitome zdravlju i suočavanje s različitim bolestima su jedina konstanta koja definira postojanje ljudske vrste kroz tisućljetnu ustrajnost. Ljudi su od davnina pronašli načine da se zaštite od bolesti i ozljeda i da povrate svoje zdravlje.“[317] Kako se u Hercegovini teško živjelo, tako ni zdravstvo nije moglo biti na nekoj zavidnoj razini. Svijest stanovništva, higijenske (ne)mogućnosti i navike, također su pogodovale čestom razvoju bolesti, posebice epidemijskih. „Trajno je bila razvijena, tzv. *pučka medicina,* kao uostalom i drugdje, često i predominantno, osobito u vremenima duhovne i kulturne zaostalosti.“[318]

Prvi su pučki liječnici na ovim prostorima bili svećenici, *pratri.* Oni su se služili najpopularnijim knjigama pučke medicine tzv. *ljekarušama* (*likarušama, hećimušama*)[319]. To su knjige recepata i uputa za izrađivanje i primjenu domaćih i starinskih lijekova. One su nastajale na temelju medicinskih iskustava i saznanja koja su ljudi imali, ali i kao rezultat zapadnjačkih utjecaja. „Naime, kako su franjevci svršavali studij na Zapadu, odatle su na povratku u zavičaj donosili brojne knjige medicinskog sadržaja koje su koristili u zdravstvenom radu.“[320] *Uzor* ljekaruša je bila prva ljekaruša prevedena na hrvatski jezik, *Cvit likarije* iz 1768. godine, autora fra Emerika Pavića.[321]

[317] Usp. GUŠEVSKA, Ljiljana: *Makedonske ljekaruše – utjecaji i prožimanja*, Zbornik radova Međunarodnoga kongresa „Tradicijska kultura-poveznica u integraciji regije“, Mostar, 2011. , str. 104.
[318] RAGUŽ, Kazimir: *Kako se liječilo kroz prošlost i od čega se umiralo“,* Humski zbornik XV, Župa Stjepan Krst (1974.-2014.), prigodom 40. godišnjice osnutka, Stolac-Neum-Dubrovnik, 2014., str. 342.
[319] Vidi ANIĆ.., str. 499.
[320] KARAMATIĆ, Marko: *Uloga franjevaca u povijesti bosansko-hercegovačkog zdravstva*, Croatica Christiana Periodica, Vol. 8., No. 13, Lipanj, 1984., str. 70.
[321] Fra Emerik Pavić je autor prve medicinske knjige na hrvatskom jeziku. Riječ je o pravilima Salernske medicinske škole koja je fra Emerik preveo na dalmatinski. ***Flos medicinae*** ili *Cvit likarije* od prvorazrednog je značaja za povijest zdravstva u Hrvata. Pisana je u deseteračkim stihovima radi lakšega pamćenja i razumijevanja. Neki su od stihova:

Najpoznatije ljekaruše u Hercegovini su *„Domaći liekar“* iz 1868. godine sa Širokog Brijega, autora fra Mije Nikolića i *„Domaći liečnik – Medicus domesticus“* fra Duje Ostojića. „Fratri su u svojim samostanima imali i posebne prostorije za ljekarne i subraću koja su prepisivala i upotpunjavala svoje ljekaruše.“[322] Neki su mi stariji fratri pripovijedali kako se u prošlosti gotovo svaki od njih, uz pastoral, morao baviti i bavio medicinom. Razlogom bijaše neukost i neprosvijećenost puka koji je u fratrima gledao i *dokture.* Često su fratri djelovali preventivno poučavajući narod kako se zaštititi od pojedinih bolesti. „Od hercegovačkih franjevaca spominje se i da je fra Petar Bakula završio tečaj medicine i da je po povratku iz Italije jedno vrijeme bio i osobni liječnik Ali-paše Rizvanbegovića.“[323]

Vremenom se medicinska aktivnost franjevaca smanjuje, a posao preuzimaju priučeni ljudi iz naroda koji opet svoje znanje prenose na nekoga iz obitelji. Liječili su uglavnom travama, *namišćali* iščašene kosti, želudac...

Najpoznatiji travar na ovim je prostorima bio Ljubušak Sadik Sadiković[324]. Mnogi su u svojim domovima imali njegovu knjigu „Narodno zdravlje“ i koristili se njome kao pomagalom u liječenju različitih bolesti. Liječenjem su se bavile i neke časne sestre.

OD NAČINA JIŠĆA I PIĆA

Ručajući valja piti često
Al po malo, pazi kano sveto.
Ako želiš vazda zdravo biti
Ti za ručkom nemoj mlogo piti.

A večere da ti ne naude,
Nji početak piće neka bude.

Jedan orah služi dobrom zdravlju,
Drugi, treći – teb na smrt šalju.

Svako kada ti izideš jaje,
čaša vina neka ti se daje. (Usp. www.mgz.hr/.../file/Flos_medicinae_Cvit_likarije:pdf; pristupljeno 31. ožujka 2015.).

[322] NIKIĆ, Andrija: *Fra Dujo Ostojić (1863.-1938.) i njegov „Domaći liečnik – Medicus domesticus*, Acta medico-historica Adriatica, 2010; 8 (2), str. 270.

[323] *Isto*, str. 271.

[324] Sadik Sadiković (1867.-1939.) bavio se liječenjem travama, prije njega su to činili njegov otac i djed, a nakon njega, njegov sin i unuk. Sadik je kao mladić puno saznao o ljekovitim svojstvima biljaka kojih je u ljubuškom kraju u izobilju, a o bolestima i liječenju puno je naučio u Prvom svjetskom ratu, radeći s liječnicima kao mladi bolničar u austro-ugarskoj vojsci. Kod njega su na liječenje dolazili, ne samo ljudi iz okolnih krajeva, nego i iz inozemstva i svi se slažu da je Sadik bio veliki znalac, ali i jednako dobar čovjek. (Usp. www ljubuski.net/1222-sadik-ef-sadiković-kralj-narodne-medicine; pristupljeno 1. travnja 2015.).

Najpoznatija među njima je s. Krispina Dugandžić (1885.-1963.). „Lijekove je inače sama spravljala, a najpoznatiji joj je bio lijek za *mujasin*, vrstu kožnog oboljenja. Umijeće spravljanja tog lijeka prenijela je na pojedine sestre, ove pak na druge – do današnjeg dana.“[325] Danas se spravljanjem toga lijeka bavi s. Silvana Rozić.

U Hercegovini su kao *likari* imali posla i oni koji su vojni rok, u bivšoj JNA, služili u sanitarnom vodu. Tamo su izučili osnovno znanje o prvoj pomoći bolesniku i po povratku kućama, svome su puku previjali rane, davali injekcije, ali i medicinske savjete.

U novija vremena sve veći broj školovanih liječnika nalazi svoje mjesto u liječenju hercegovačkoga puka, ali treba napomenuti da je tradicijska medicina, sve do danas, itekako popularna. Ljudi, ne samo da se koriste sredstvima biljnoga podrijetla, nego traže i narodne liječnike kod lomova ruku i nogu, želučanih bolova (ako se osoba *strunila*, ako ima spušten želudac). Svjedokinjom sam kako mnogi, iz tzv. intelektualnog miljea, ne traže školovane ortopede, abdominalne specijaliste nego traže *namišćare* iščašenih kostiju i spuštenih želudaca (posebice je popularna baba Stana iz Lisica kod Ljubuškoga koja namješta kosti i Marija iz Oklaja kod Širokoga Brijega koja namješta želudac) i kako se ista praksa nastavlja iz godine u godinu.

13.2. Liječenje duše i tila

„Čovjek nije samo tijelo ili samo duša,

već se sastoji iz duše i tijela.“

(Sv. Augustin; De civitate Dei; 13,24)

Svaki čovjek ima *dušu i tilo* i sve što u čovjeka nije duša, njegovo je tijelo. Čovjek skrbi o svojoj duši i o svome tijelu. Što je duša, a što tijelo? „Riječ *duša* u Svetom pismu često označuje ljudski *život* ili cijelu ljudsku *osobu.* Ali označuje i ono najnutarnjije u čovjeku i što je u njemu najvrednije, ono po čemu je posebna slika Božja: *duša* znači *duhovno počelo* u čovjeku.“[326] Naše je tijelo glava, trup i udovi, a KKC kaže da „ljudsko *tijelo* ima udjela u dostojanstvu *slike* Božje: ono je ljudsko upravo zato što je oživljeno duhovnom

[325] PALAC, s. Natalija: *U knjigu života upisane*, Mostar, Provincijalat Školskih sestara franjevki Provincije Svete obitelji, 2013., str. 90.
[326] *KATEKIZAM* katoličke crkve, HBK, Glas koncila, Zagreb, 1994., str. 106., (II/363.).

dušom...“[327] Nisu se ljudi u prošlosti bavili znanstvenošću duše i tijela, ali su znali da je čovjek upravo to jedinstvo i da nema zdrave duše bez zdrava tijela i zdrava tijela bez iste takve duše. Znali su da se *po Božju* moralo čuvati zdravlje i dostojanstvo tijela i duše. Stoga je čovjek posezao za različitim metodama i *likarijama* kako bi očuvao svoje zdravlje. Pojedine je dijelove tijela imenovao na svoj način. Tako se moglo čuti kako se liječe:

drob, kulen, trbu' – trbuh

pandžaci – ruke

šljuci – noge

zatijok – zadnji dio glave

šija – vrat

gubice – gornja i donja usna

možđani, mosak – mozak

kosirice – kosti od ušiju do navrh brade

mrzgavci – šupljina od nosa do grla

džigarica – jetra

križi, krsta – leđa

guzno crivo – debelo crijevo

mijur – mjehur

cipci – dio ruku, od lakta do šake

gljezno – gležanj

stegno – dio noge, od koljena do kukova

civanica – tanka kost između koljena i skočnoga zgloba

naplet – gornji dio tabana, od pregiba do prstiju

koke – skupljeni svi prsti ruke

[327] *Isto*, (II/364.).

Za skladno oblikovana čovjeka bi se reklo da je *kršan*[328], a za mršava, da je *criveša* (*usukan, špatan*).

13.3. Tradicijska medicina

Bolest je bila pratiteljicom života, ali otkad je bolesti postoji i briga za zdravlje. Ako bi došla neka sitna bolest na Hercegovca, ne bi se previše osvrtao na nju. *Kako došlo, tako prošlo* - razmišljalo se. Nije se baš puno ni govorilo o nečijoj bolesti, kao da bijaše sramota. Posebice nije bilo uputno govoriti o bolesti neke *cure* jer će joj to predstavljati problem pri udaji. Za ozbiljnije se bolesti tražio *priki lik* za *bonika*, pravi lijek koji će ozdraviti bolesnika. Neke su bolesti oduvijek u puku, izlječive i neizlječive; neke su posljedicom teških uvjeta života i danas nisu „aktualne" (kuga, guba); neke su danas izlječive, a prije stotinjak godina odnosile su puno života. Tako je tuberkuloza, u narodu poznata kao ***tišika,*** na početku prošloga stoljeća bila prava pošast. Mnoštvo je i mladih ljudi izgubilo život. Kad bi se netko jako razbolio reklo bi se kako je *logom lego, zakukuruzio* ili *zakukuvija,* a ako ne bi mogao ustati iz kreveta reklo bi se da je *pa' na noge.* Ako bi smršavio onda je *opo u licu, vas se šuši, ispale mu košćurine, ocidijo se* i *nema ga pola*. Ako ozdravi, onda se *okovrljo.* Kad bi se čovjek nadebljao, onda se *pojmio, popravio.*

Ljudi su posebices trahovali da se bolesti koje su jednom „ukrotili" ne ponove jer su znali da je *gora odvala nego povala*, da je bolest znatno opasnija kad se vrati.

Bilo je i *otutnih*, onih koje je bolest rijetko ili nikako pohodila pa se s ponosom isticalo kako su zdravi *ko drin, dukat, boca* ili *cekin* i kako *isan š njima more brdo razbit.*

Dakle, kad bi se bolest pojavila, trebalo je reagirati. Iako do kraja predani u *ruke Božje* i s mislima *Bože*, *budi volja tvoja,* ljudi su činili sve što je bilo u njihovoj moći kako bi našli lijek i svladali bolest. Nekim se bolestima ni ime nije izgovaralo. Strah je i najteže bilo govoriti o karcinomu, raku. Znalo ga se imenovati *oni đava, ono, ne daj Bože.* Ljudi bi isto tako ustuknuli kad je nekoga *udarila kap* (moždani udar).

[328] Vidi: KRALJEVIĆ, Ante: *Ričnik.*., str. 151.

Bolesniku se uvijek ugađalo, govorilo se da ne smije ostati ničega željan[329]. Isto je pravilo bilo i prema trudnicama. I njima je trebalo ugoditi, pripraviti jelo koje žele *da ti se ne izidu gaće.*

Lijekovi koji su se pripremali bili su u obliku čaja, praha, masti, sirupa, obloga i zvali su se, ne lijek protiv nečega, nego *lik od trbua, glave, prilade...* ili *lik za trbu, glavu, priladu...*

„U gotovo svakoj obitelji je bio član, obično žena, koji je bio upućen u tajne ljekovitog bilja i njihovu primjenu, kao i u izradi raznih balzama, jakija, namještanju iščašenih kostiju, liječenju rana i sl.“[330]

13.4. Bolešćurine i likarije[331] protiv njih

Ljudi su se u Hercegovini, kao lijekovima, koristili tvarima biljnoga, životinjskoga i mineralnoga podrijetla, onim što su imali u svojoj okolici, onim što je njihov proizvod ili što se može naći u prirodi. U uporabi su najviše bili duhan, bokvica, luk, divlja smokva, mlado maslo, mast, rakija *loza*, lipa, anđelika, kupus, srčanik, zubara i dr. „Ljudi su s vremenom stekli znanje o biljkama koje imaju veću prehrambenu vrijednost, koje od njih pomažu određenim zdravstvenim problemima, koje kod liječenja rana, kao i kako da ih sakupe i suše, kako da od njih pripreme ljekovite napitke itd.“[332]

Mnoge su se bolesti liječile na više različitih načina i s više različitih lijekova, različito od mjesta do mjesta, a za neke su se bolesti, u svim krajevima Hercegovine, uvijek koristili isti pripravci. Najčešće bolesti protiv kojih je trebalo tražiti *lika* su:

Bradavice – Namazati *mlikom divije* smokve ili maslačka.

O bradavicama i lijekovima protiv njih je pisano u gotovo svim ljekarušama. Tako, u *Likarijama priprostitim fra Luke Vladimirovića* iz 1775. godine piše:

[329] Pričao mi je moj pok. otac kako su nakon II. svjetskoga rata od tifusa oboljeli njegov rođak i strina.Takvim je bolesnicima, po ondašnjem shvaćanju, bilo zabranjeno kunzumirati bilo kakvu tekućinu. Očev je rođak, tada mladić od petnaestak godina, tražio vina. Svi su mu priječili, ali se njegova majka usprotivila i dopustila mu piti pravdajući se kako ne želi *da joj dite ode željno na oni svit* (strina je umrla, a rođak ozdravio, odrastao, oženio se, dobio djecu, dočekao i unučad).

[330] GUŠEVSKA..,str. 114.

[331] Najviše sam bolesti i lijekova zapisala po osobnome sjećanju, a što sam čula od svoje majke i ujaka, od starijih sestara u samostanu i od mnogih drugih starijih ljudi.

[332] GUŠEVSKA .., str. 104.

Bradavicam lik – Iztuci brabaka od ovce, zakuvaj s medom, pak maži kuda su ti bradavice.[333]

I u *Plehanskoj ljekaruši* postoji recept.

Bradavice – Tko želi bradavice sa svog tiela skinuti neka:

1. jasenova zelena dervetametne na vatru; i s onim sokom maži bradavicu,

2. dobro protari bradavice, dok pocervene, pa ih onda natopi sokom od rosopasti.[334]

Naputci i savjeti za liječenje pojedinih bolesti u ljekarušama počinju navodom bolesti ili simptoma te bolesti. Također je zanimljiv i jezik ljekaruša. Riječi se pišu etimologijski i uopće, puno je odstupanja od današnjega književnoga jezika.

Boli drob, trbu' – Na trbuh se stavljala ugrijana cigla; korijen srčanika ili zubare zatopiti u rakiju lozovaču ipiti.

Micina (kad se meso upali, nateče, obično oko korijena zuba) - Najbolje se liječi kad se u rakiju *čelju* (prva, najjača rakija koja se uhvati od kotla kod pečenja rakije) *trene* krupne soli pa se time mućaju usta; staviti na obraze, s bolne strane zuba, *krmetije* nečisti.

Prilada – Liječi se poparom (u ključalu vodu dodati udrobljen suhi kruh, sitno narezati bijeloga luka i pola *bublje* iscvrljana masla te što vrelije posrkati). Ako je kod *prilade* **začepljen nos** onda se u loncu s vodom kuhala trina (ostatak sijena) i parilo se nad njom.

Uboj (udarac) – Staviti korijen trave anđelike ili bokvice na udarena mjesta; ostrugati ubojnoga kamena, *zamišati* s vodom i stavljati kao oblog na udarena mjesta.

U *Domaćem liekaru* iz 1868. godine sa Š. Brijega piše:

Uboj – Pelina pofrigaj na zejtinu i puno puta privijaj.[335]

Naboj (gnojna rana na tabanu) - Ugrijati crvenoga luka i stavljati na gnojna mjesta. Da se ne bi pojavili naboji, najbolje je gaziti po pepelu svitnjaka (vatra koja se pali uoči Ivandana) na Ivandan ujutro, prije izlaska sunca, jer ljudi vjeruju da gazanje po ivanjskome pepelu sprječava stvaranje naboja.

U istom *Liekaru* za liječenje naboja stoji:

---

[333] DEVETAK, Zdravko: *Likarije priprostite fra Luke Vladimirovića,* Zbornik „Kačić“, sv. 30-31, Split, 1989.-1999. , str. 180.

[334] KUJUNDŽIĆ, Nikola; ŠKROBONJA, Ante; TOMIĆ, Tomislava: *Plehanska ljekaruša „Zbirka lijekova sa zbirkom ljekovitih trava i uputom za pravit meleme i murćefe“*, Acta medico- historica Adriatica, 2006; Vol. 4, No.1., str. 60.

[335] FILIPOVIĆ-FABIJANIĆ, Radmila:„*Domaći liekar“ iz 1868. godine sa Š. Brijega“*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu – Etnologija, nova serija, sveska 26., Sarajevo, 1971. str. 162.

Naboj – Uzmi lista od bršćana, metni u dobro sirće vinovo, za 24 sata pak ono listje meći na naboj neka stoi 24 sata i prominjuj ovo listje na naboju.[336]

Zaduva (astma) – Napraviti ležaj od svježe *aptovine* i leći u nj.

Velika vatra (povišena temperatura) – Izrezati sirova *kumpira* ili umutiti bjelance i stavljati na gole tabane.

Srdobolja, dvor, kad se 'kogod *ulije* (proljev) – Piti čaj od oskoruša ili jesti suhih oskoruša; čaj od *srbiguzice* (šipurka).O srdobolji piše i *Domaći liekar:*

Srdobolja – Izpeci jaje na umak, metni pečata crvenog u prahu i pij na šteserce.[337]

Srdobolja opet sliedi (baba bosanski) - Sjemena od bokvice iztuci i pij u vinu bielom ol u rakii za tri jutra.[338]

Speći se, kad 'kogod ne *mere* na dvor (ne imati stolicu) – Kad se ne može otići *porajsebe na dvor* nekoliko dana, onda je najbolje staviti sljeza u ulje, uvariti i time se zasrkivati.

Kašalj, rikavac kašalj – Dobar je čaj od zovine; kad je kašalj rikavac i dijete se zakocene od kašlja, pomodri, tada je najbolji lijek magareće mlijeko.

Jedan od recepata protiv kašlja iz ljekaruše je *Likarije priprostite* fra Luke Vladimirovića:

Kašlju likaria – Uzmi luka česna, sala oli slanine krmeće i pelina trave desetak varha. Stuci sve ujedno vrlo dobro. Namaži tabane od nogu i namaži modru kartu u večer, ter privijaj na noge, neka stoi 24 ure, i to dva tri puta.[339]

Otok od zuba, zubobolja, grlobolja – Ugrijati obojak i držati na oteklini zuba, na strani bolnoga zuba ili na grlu.

Kostobolja – Toploga kvasa od kruha ili *zamišani'* mekinja stavljati na bolno mjesto.

Opekotine – Liječe se premazivanjem kiselim mlijekom ili mladim maslom. Mlado je maslo *priki lik* i za **popucale pete.**[340]

Opekotine spominje i Radmila Filipović-Fabijanić pišući o narodnoj medicini stanovništva Lištice (danas Širokoga Brijega) s okolinom:

Opekotine se leče privijanjem donje strane lipove kore, izrezanog sirovog krompira, kao i mazanjem mašću koja ostane u tavi kada se u njoj bez masnoće isprži žumance.[341]

---

[336] *Isto*, str. 146.
[337] *Isto*, str. 156.
[338] *Isto.*
[339] DEVETAK.., str. 182.
[340] Postoji anegdota o Ciganki koja je došla u hercegovačku kuću i tražila od *stopanjice* mladoga masla da namaže popucale pete. Kad joj je ljubazna domaćica dala maslo, ona ga je pojela. Začuđena ju je domaćica pitala nije li tražila maslo za pete. Ciganka joj je spremno odvratila *da je gore gucalo ne bi dole pucalo.*
[341] FILIPOVIĆ-FABIJANIĆ: Radmila: *O narodnoj medicini stanovništva Lištice s okolinom"*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu – Etnologija, nova serija, sveska XXIV/XXV, Sarajevo, 1970. str. 329.

Uvobolja - Loj istopiti i ukapati u uho kroz novinski papir smotan u obliku lijevka.

Ječmen, čmičak - Pronaći u blizini rodilju da zamuze mlijekom u bolesno oko. Vjeruje se, kad netko ima ječmen, kako je to znak da mu je neka u bližoj obitelji trudna (*zbabna*, *kuljava*, *bremenita*).

U vremenima neimaštine veliki je problem bio kada žena rodilja nije imala mlijeka. Nije bilo, kao danas, zamjenskih sredstava. Moglo je biti od pomoći ako bi koja žena u selu, u susjedstvu, također dojila dijete i imala dovoljno mlijeka. Tada bi se dijete nosilo toj ženi da ga podoji. Zato je nužno bilo pronaći lijek kako bi žena imala mlijeka. U *Uvjericama* Ivana Zovke postoji lijek za ovaj problem:

Nemličnost (kad žena rodilja nema dovoljno mlijeka) - Ta žena, da joj primakne i pridođe mlijeko, neka dulje vremena pije vodu, u kojoj je razmućena bija (ostrogitina ili onaj crvenkasti lišaj sa stećaka, jer jedino bija od njih može da bude), te će se omliječiti i biće joj mlijeka.[342]

U fra Lukinim *Likarijama priprostitim* piše za *nemličnost*:

Ženam mliko da dođe – Vari komorač i ostupan jarik (ječam), ter onu vodu neka žena pije.[343]

U *Domaćem liekaru ima više recepata za nemličnost*:

Mliko ženam da dođe – Uzet nečist od miša i stuć u pra(h).[344]

Mlieko da nejmajućim ženam dojđe – Uzmi brabonjaka od miša štakora po drama u čorbi uvečer i ujutro popij, imati ćeš mlieka dosta.[345]

Isti *Liekar* donosi i poneki recept za liječenje bolesti životinja (npr. **koja krava ne da mlieka**).

Obrezotina – Najbolje će zarasti ako se na obrezotinu stavi iskrižanoga duhana, ako je mala obrezotina onda može i pljuvačka.

Rana – Na ranu se stavljala bokvica ili mlado maslo. Za dezinfekciju kod rana dobar je urin.

Za zaustavljanje krvarenja – Najbolje se *ustavlja* duhanom i paučinom.

Šuga, svrab – Variti listove oraha u vodi i time kupati bolesnika.

Zanimljiv je recept za liječenje svraba iz širokobriješkoga *Liekara*:

[342] ZOVKO, Ivan.., str. 186.
[343] DEVETAK..., str. 256.
[344] FILIPOVIĆ-FABIJANIĆ: Radmila:„*Domaći liekar"* .., str. 144.
[345] *Isto.*

Svrab – Sprži rok olti rog kozii, iztuci u pra, smiešaj s nevarenim maslom i maži se.[346]

Ujed ose, 'čele ili sršljena – Ako je ostao žalac izvaditi ga i dobro natrljati kamenom ili mesliđanom.

Ujed zmije – Onaj tko ima zdrave zube zagristi ujedeno mjestu i ispijukati iz rane otrov, nakon toga na ranu staviti komorača.

Blidoća, slabokrvnost, ako je 'kogod *kanitan, špatan* – Kuhati crnoga vina sa šećerom i piti; ujutro, natašte popiti svježe jaje ispod kokoške (probušiti iglicom jaje s dva kraja i ispijukati).

Gujine, gliste – Svariti kukuruza, dobro osoliti i žvrnjati.

Bajat (otvrdnuće koje se javlja na zdravom mjestu) – Obično nestane vremenom samo od sebe, a „ne će li se to čekati, dok samo sobom bude, a lud bi i bio ko bi čeko; onda valja uzeti iz uha smole i malo pram vatrom ugrijati, te po onoj bajati namazati.“[347]

Ljutina – Koga mori ljutina dobro mu je vrhom jezika liznuti luga.

Čir – Kad se napne pun je vode, dok ne propukne treba na njega stavljati vrućeg, zgnječenog krumpira da se što prije provali.

Liekar o čiru kaže:

Čir kad se napne – Uzmi mesa sirova brka govediega, i češće puta privijaj.[348]

Za dobar glas – Istopiti domaćega meda u vodi i piti; grgljati rakiju s kuhinjskom solju.

I u ljekarušama piše o dobrom glasu, dvije donose isti recept:

Glas imati dobar – Isuši dobro cviet zobikov, topi ga u bielom vinu i pij.[349]

Glas imati dobar – Isuši cvitja od zovike, topi ga u bilo vino i pij, ima ćeš dobar glas.[350]

Žulj – Dobro je natrljati ga sokom od mličike i zgnječenog češnjaka.

Ugnjojeno mjesto – Ugrijati ulja, staviti na krpu i time zaviti.

Oteklina – Skuhati mladih listova šljive zerdelije, tople ih staviti na otečeno mjesto i zaviti krpom; na list mlade raštike staviti svinjske masti i staviti na otok, zaviti krpom da se list ne pomakne. Postupak ponavljati barem tjedan dana.

Domaći liekar donosi lijek za svaki otok:

Otoko svaku – Svari šljeza i vrućim obvijaj otoko.[351]

---

[346] *Isto*, str. 157.
[347] ZOVKO, Ivan.., str. 177.
[348] FILIPOVIĆ-FABIJANIĆ: Radmila: „*Domaći liekar“..*, str. 133.
[349] *Isto,* str. 138.
[350] DEVETAK.., str. 196.
[351] FILIPOVIĆ-FABIJANIĆ: Radmila: „*Domaći liekar“..*, str. 149.

Proširene vene, natečene vratne žile – Najbolji su lijek pijavice koje isisavaju bolesnu krv.[352]

Krasta – Najbolje je kraste mazati kiselim mlijekom.

Kad boli grlo –Na grlo staviti neoprane ovčje vune natopljene rakijom ili obojak natopljen rakijom, ugrijati i staviti oko vrata. „Lijek za bolesti grla jest *piti vodu od krupe* – krupa jesu ledena zrna od tuče, koja se pokupe u bocu, te čuvaju za lijek.“[353]

Mnogi su od ovih recepata i danas aktualni i mnogi se njima sve više koriste jer vjeruju da su lijekovi farmaceutskih tvrtki otrovi i da ih je dobro izbjegavati, ako je ikako moguće.

13.4.1. Liječenje molitvom, postom, *zavitom*

Od davnina su se ljudi u Hercegovini, za pomoć u bolesti i različitim nevoljama, obraćali Bogu, Božjem milosrđu, svecima i sveticama Božjim. Molili su, postili, *zavitovali,* činili apotropejske obrede. „Neki apotropejski obredi imaju magijske poganske karakteristike, a neki su kristijanizirani.“[354]

Škropljenje blagoslovljenom vodom, odlasci na grobove mučenica i mučenika, oduvijek su u hercegovačkom narodu.[355] Mnoge su majke, za zdravlje svoje djece, bosonoge propješačile Hercegovinom idući na zavjetne grobove, stružući prah s njih, uzimajući kamenčić ili malo zemlje s tog, po njihovom vjerovanju, svetoga mjesta i čuvajući to kao moći. I danas majke nose odjeću svoje djece na blagoslov, da ju djeca nose u zdravlju. „Ima roditelja koji će za vrijeme teške bolesti svoga djeteta zavjetovati ga u redovnički ili svećenički stalež.“[356]

Nosile su se i čuvale moći svetaca, blagoslovljene krunice, svete sličice, medaljice. Ljudi su oduvijek uvjereni u snagu i moć ovih predmeta u zaštiti od bolesti i svih zala. Sakralni su im objekti i predmeti ujedno i podsjećanje da Bogu pripadaju.

Molitva je najbolji saveznik u bolesti i ljudi je rijetko napuštaju. Kuga je davno isčezla, ali ostala je molitva Bogu da nas čuva od „kuge, glada, rata i zla svakoga“[357] i molimo je

[352] Pričala mi je majka kako je u D. Crnču kao mala djevojčica, nakon II. svjetskog rata, gledala taj postupak, gledala kako pijavice *lizu* po nozi susjede Šime.

[353] KRISTIĆ, Augustin:*Crkveno-narodni običaji..*, str. 134.

[354] DRAGIĆ, Marko: *Apotropejski obredi..*, str. 370.

[355] O tome više: DRAGIĆ, Marko: *Deset kamenih mačeva (Hrvatske predaje i legende iz Bosne i Hercegovine),* Mala nakladna kuća Sv. Jure, Baška Voda, 1999., str. 166.-195.

[356] SUTON.., str. 64.

[357] Takva je, primjerice, molitva:
Jedan Očenaš, Zdravomariju
svetom Juri i Iliji,

svake godine na misi blagoslova naših polja. Ljudi su se za zdravlje puno molili sv. Anti koji je znao ozdravljati i gubavce. Guba je strašna zarazna bolest davne prošlosti (bolesnike se izoliralo u posebne ustanove), ali je i danas ostao izraz kad nas se neko *pasa*, kad naglo, brzo ode: *Nisam gubav(a)!*

Sveti je Ante omiljen i štovan svetac u Hercegovini i pripisuju mu se mnoga čudesa i ozdravljenja. Od davnina je raširen post utorkom, danom sv. Ante. Mole se devetnice, obavlja se pobožnost trinaest utoraka sv. Ante i gotovo da nema mjesta u Hercegovini koje nema neku zavjetnu kapelicu ovoga sveca.

Postojalo je, a postoji i danas, liječenje *sveton meduljicon* ili križem. Ovim su se oblikom liječenja obično bavile žene. Uz osnovno sredstvo, medaljicu ili križ koje bi stavile na bolno mjesto, one bi izgovarale basmu (zaklinjanje, egzorcizam ili u narodu znano kao *bajalica*). Basma je vrsta narodne magijske medicine u kojoj je lijek pjesnička riječ i snaga uvjeravanja osnovni uvjet svake izvedbe.[358] Basme su kod Hrvata kristijanizirane te ih je narod nazivao molitvama.[359] U hercegovačkom se kraju često bajalo protiv *poganice*:

Odmakni se poganice od očiju,
od nosa, od usta, od ušiju!
Iđi tamo di Boga ne mole,
iđi tamo di k misi ne iđu!
Poganice, nesretnice,
iziđi iz Šiminog desnog oka![360]

---

svetoj Kati,
našim zaštiteljim
i braniteljim,
da nas zaštite i ubrane
od ova tri biča strašna:
od kuge, glada i rata,
od munje, grada i zla vrimena.
Od svakoga zla i grija,
oslobodi nas,
Gospodine Bože.
(DRAGIĆ, Marko: *Duša tilu besidila*.., str.156.).

[358] KEKEZ, Josip: *Poslovice..,* str. 282.

[359] DRAGIĆ, Marko: *Poetika* .., str. 505.

[360] Kazala mi spomenuta s.Asumpta kako ju je kao malu djevojčicu, kad je imala *poganicu* na oku, „liječila" žena iz sela. Još je kazala kako joj je *pripelila* da nekoliko dana ne smije gledati konja i kozu (te je životinje imala Šimina obitelj i Šima ih je jako voljela) jer će upropastiti liječenje.

Slična se formula izgovarala i u drugim hercegovačkim selima. U širokobriješkom selu Dobrkovići također se liječilo na isti način, a u magijskoj su formuli bili i stihovi:

Vrati se poganice natrag,

ne znalo ti se za trag![361]

Osobe nositeljice ovih usmeno-retoričkih magijskih tvorevina zovu se *mole, moliboge, bogomolje, bogomoljke.*[362] *Moliboga* najprije stavi križ ili medaljicu na bolno mjesto, prekriži se, izmoli Vjerovanje, nakon toga brzo izgovara magijsku formulu. Nakon formule slijedila bi molitva koju za *dokturicom* izgovaraju svi ukućani, a na koncu se obreda svi prekriže.

Bajalo se protiv uroka, demonskih sila, duševnih i tjelesnih bolesti: opsjednutosti, straha, vrtoglavice, trzavice, nesanice, poganice i drugih bolesti.[363]

Vrlo se rijetko u Hercegovini liječilo *zapisima*[364]fratara. „Franjevci su u načelu bili protiv praznovjernih postupaka u liječenju premda je i među njima bilo onih koji su na zahtjev davali *zapise,* što je svakako posljedica jednog ukorijenjenog mentaliteta u narodu.“[365]

Na hercegovačkim se prostorima puk neznatno bavio magijom i praznovjerjem koji su najvećim dijelom orijentalne provenijencije, ali se i danas može čuti kako neki ljudi izreknu *da kucnem u drvo, da ga ne ureknem*, a radujući se dobrom zdravlju svoga djeteta.

13.4.2. Sveci *specijalisti* za bolesti

Bogu i Majci Božjoj se uvijek molilo, u zdravlju i u bolesti. Majka Božja, Gospa od zdravlja, zaštitnicom je puka i liječi od različitih bolesti. Drugi su sveci imali uža područja, bili su *specijalisti* za pojedine bolesti. Tako se hercegovački puk molio različitim svecima, imao posebne obrede u posebna vremena:

Na blagdan **Sv. Blaža** (3.2.) na misi bude obred *grličanja*. „Svećenik tijekom mise postavi ispod grla dvije svijeće u obliku slova 'V' i moli se sv. Blažu za očuvanje glasa, glasnica i grla.“[366]

[361] Kazala mi spomenuta s.Mirjam.
[362] DRAGIĆ, Marko: *Poetika* .., str. 505.
[363] Usp. KEKEZ, Josip: *Poslovice..,* str. 282.
[364] *Zapis* je papirić na kojemu su zapisane čarobne riječi koje će odagnati neki *nabac, urok, promiru* ili *bolest* (vidi: GUSIĆ.., str. 554.).
[365] KARAMATIĆ.., str. 64.
[366] DRAGIĆ, Marko: *Svijeća..,* str. 481.

Na **Jurevdan** (23.4.) prije izlaska sunca travari su brali trave kojima su liječili ljude.[367] U nekim bi se krajevima „prije izlaska sunca kupalo ili umivalo vodom u koju bi se stavljalo bilje ili *omaja* (pjenušava voda s mlinskoga kola). Vjerovalo se da to doprinosi zdravlju i ljepšem tenu.“[368] I u širokobriješkome se kraju nekoć umivalo prije sunca, a „drevni je kreševski običaj na Jurjevo u rano jutro ići *na uranak* i umivati se u snijegu, ako bi ga bilo. Stara vjerovanja kažu da je taj običaj pridonosio zdravlju i ljepoti.“[369] Isto se tako govorilo da će onaj koji ne ustane rano na Jurevdan *bit lin svu godinu*. U posuškome se kraju, primjerice, vjerovalo „da sv. Jure prolazi kolima prije nego svane i koga zateče u krevetu, pregazi ga, i taj će cijelu godinu biti lijenčina i spavalica, i nikakve koristi od njega neće biti, a tko se ustane prije nego sunce izađe, naloži ognjište i o kućna vrata objesi prvi proljetni pupoljak bit će vrijedan i koristan te godine.“[370] Sv. su Juri pridavane iznimne moći. Tako je „u narodnoj tradiciji sv. Jure zaštitnik od teških bolesti: bolesti s jakim grčevima, visokom vrućicom, padavicom, kužnom epidemijom.“[371] Od sv. se Jure tražila pomoć i zaštita i za stoku i cijelo imanje. Tako se „u Kočerinu, Privalju, Izbičnu, Jarama i drugim selima kod Širokoga Brijega prije izlaska sunca obilazila stoka i cijelo imanje, i škropilo blagoslovljenom vodom, i molilo za dobar urod i zdravlje stoke.“[372] Na Jurevdan bi još domaćice kitile kuće, najviše tilovinom. „Vjerovalo se da će zelenilo odagnati demone, a zelenilo u narodnom vjerovanju ima apotropejsku moć.“[373]

Sveti je Jure, po hercegovačkoj tradiciji, onaj koji sa sv. Ilijom *po nebu gonja ognjena kola* i ove se svece moli da sačuvaju od *munje, grada, groma, zla vrimena i svakog zla časa.*[374]

Mnogo je legendi u hrvatskome narodu, proznih i stihovanih, ispripovijedano o sv. Juri i njegovoj snazi i neustrašivosti.

U Širokom se Brijegu pjevala pjesma koja je pratila Jurjevske obrede:

Isteče sjajan Mjeseče
za njim je zvijezda Danica.

[367] DRAGIĆ, Marko: *Apotropejski..*, str. 378.
[368] DRAGIĆ, Marko: *Poetika..*, str. 34.
[369] DRAGIĆ, Marko: *Sveti Juraj..,*str. 286.
[370] *Isto*, str. 285.
[371] *Isto*, str. 272.
[372] *Isto*, str. 288.
[373] DRAGIĆ, Marko: *Apotropejski* .., str. 378.
[374] Usp. SUTON.., str. 113.

Mjesecu zvijezda govori:
„Polako, ja sam, Mjeseče!
I ja ću s tobom za polje,
i ja ću hvatati volove,
i ja ću orat dolove.
I ja ću sijat konoplje,
i ja ću plesat tenefe,
i ja ću vezat djevere.
Ko ono leže kod kola,
ka ono junci kod tora?
Što oni ne će u kolo?
Danas je slavni Jurjevdan,
a oni leže cio dan.“[375]

Na **Ivandan** (24.6.) se palio svitnjak i pepeo s te vatre je imao moć; gazanje po pepelu te vatre pomagalo je u liječenju naboja. U Knešpolju (okolica Širokoga Brijega) se na uočnicu sv. Ivana, na rijeci Crnašnici, pila voda koja ima čudesnu moć ozdravljenja duše i tijela. Ista se voda za okrjepu odnosila teškim bolesnicima.

Sv. Rok (16.8.) liječi rane bilo koje vrste. U životopisima sv. Roka[376] piše kako su Rokovi roditelji dugo bili bez poroda i kako su od Boga isprosili sina koji se rodio 1295. g. i koji je na svome tijelu imao znak u obliku križa. Rok je još kao malo dijete u Montepellieru, u Francuskoj, pratio svoju majku u pohodima bolnicama i kućama najzapuštenijih siromaha i tu se pripravljao za velika djela. Prije svoje dvadesete godine ostao je bez roditelja, prodao sva svoja dobra, novac podijelio siromasima i zaputio se u talijanske bolnice pružati pomoć oboljelima od kuge. U bolnici u Aquapendenteu gdje je tada boravio, dogodilo se nekoliko čudesnih ozdravljenja i vijest se brzo širila, a jednako tako i štovanje ovoga sveca. Rok postade zaštitnikom od rana, kuge, kolere, gube, zaraznih bolesti bilo koje vrste. Mnogo je Hrvata koji su čudesno ozdravili po zagovoru sv. Roka[377] i ovaj je svetac zaštitnikom mnogih mjesta u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. „U Rakitnu

[375] DRAGIĆ, Marko: *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine, lirika, epika, retorika..*, str. 69.
[376] Vidi: ŽIVKOVIĆ, Andrija: *Gospodnje i svetačke propovijedi,* Knjižnica UPT, Đakovo, 2002., str. 281.
[377] Kazala mi je spomenuta s.Rafaela kako je jedna žena iz Turčinovića (navela je ime i prezime žene) imala živu otvorenu ranu na nosu i kako je na njenu preporuku počela molitvu sv. Roku. Nakon nekoliko dana rane je nestalo *ko rukom* (u jednom broju „Naših ognjišta“ iz 1970. g. postoji svjedočanstvo ozdravljene žene).

kod Posušja nalazi se *Katin greb.* Predaja kaže kako su djevojku Katu Turci rastrgali konjima prije više od dvjesta godina jer je branila svoju katoličku vjeru i nevinost. Grob je ograđen i njemu mnoštvo vjernika sa svojim svećenicima hodočasti na blagdan sv. Roka služeći svetu misu.“[378] Hrvati katolici i danas se mole sv. Roku i preporučuju se tome svecu da im bude u pomoći.[379]

Sv. Rafael (29.9.) je patron ljekarnika.

Sv. Luka (18.10.) je zaštitnikom liječnika i kirurga.

Sv. Lucija (13.12.) je *specijalistica* za očne bolesti i u „hrvatskoj narodnoj tradicijskoj kulturi se povezuje s očima, vidom i ženskim ručnim radom.“[380] Prema legendi jedan je od Lucijinih prosaca bio zanesen ljepotom njezinih očiju te se nikako nije mogao smiriti. Bojeći se da njezine oči ne bi mladića navele na zlo, Lucija ih je sama sebi iskopala i poslala mladiću.[381] Kovači slave sv. Luciju radi očinjega vida, da ih Bog po zagovoru sv. Lucije sačuva od ćoravosti.[382] Od sv. Lucije do Božića dvanaest je dana i oni se zovu *Lucini dani*, a u kreševskom kraju *vidioci.*[383] Svaki dan predstavlja jedan mjesec u godini i po njima ljudi proriču vrijeme, *miritaju* kakva će biti iduća godina. Na sv. se Luciju *sije 'šenica.* Pšenica se stavlja u posudu, zalijeva vodom svaki dan i na Božić je ures ili mjesto gdje će se staviti i gorjeti božićne svijeće.

Tijekom godine postoje posebni dani u kojima ljudi traže zdravlje ili osnažuju svoje tijelo: Na **Cvjetnicu** se umiva izvorskom vodom kako bi se steklo ili očuvalo zdravlje. U vodu se stavljaju *milekuše* (ljubičice), a ponekad i grančica *drinovine*. „Drijen je u narodu metafora za zdravlje. Vjerovalo se da time donose zdravlje i ljepotu lica.“[384] Odavno se u narodu za zdravog čovjeka kaže da je *ko drin*.

Veliki petak – Vino koje se popije na Veliki petak pretvara se u krv, osnažuje čovjeka. „Vino je simbol Isusove muke i krvi“[385] i pije se kao uspomena na prolivenu Isusovu krv. Ponekad se i djeci davalo *zeru* vina kako bi im se pretvorilo u krv. „Ako ko ima glavobolju zavjetuje se, da ne će izmivati glave drugim petkom u godini, do li na Veliki petak, a to

[378] DRAGIĆ, Marko: *Sveti Rok u tradicijskoj katoličkoj baštini Hrvata,*Nova prisutnost, časopis za intelektualna i duhovna pitanja, Vol. XI, No. 2, Kršćanski akademski krug, Zagreb, 2013., str. 173.-174.
[379] *Isto,* str. 181.
[380] DRAGIĆ, Marko: *Advent..,*str. 426.
[381] *Isto,* str. 425.
[382] KRISTIĆ, Augustin: *Crkveno-narodni običaji..,* str. 129.
[383] *Isto.*
[384] DRAGIĆ, Marko: *Apotropejski* .., str. 375.
[385] DRAGIĆ, Marko: *Sveto trodnevlje..,*str. 221.

radi njegove znamenitosti.“[386] Veliki je petak glavni dan posta i pokore i do podne se ne radi, a „poslije podne besplatno se ore sirotinji, čiste se kuće bolesnika i siromaha koji nemaju nikoga.“[387]

14. STARINSKE IGRE

Uz sve svoje aktivnosti i poslove, uz sve nedaće života, ljudi iz hercegovačkih krajeva nisu se prestajali radovati, veseliti životu, nisu se prestajali igrati. Igre su bile dijelom njihovih života i nisu bile rezervirane samo za djecu, igrali su i odrasli. Igrali su po sijelima, po njivama i poljima, na dernecima i u svečanim prigodama. Organizirali su nadmetanja u svakodnevnim vještinama, snazi i spretnosti. Bili su to za puk trenutci opuštanja i odmora od teških poslova.

VRSTE IGARA

Igralo se uglavnom vani, na čistom zraku, a rekviziti su bili ono što je čovjek imao u svojoj okolici, u prirodi, u *izbi*: kamen, piljak, *konava*, držalica, *vrića...*
Najčešće pučke igre u okolici Širokoga Brijega su igre:

[386] BUCONJIĆ.., str. 61.
[387] DRAGIĆ, Marko: *Veliko trodnevlje..,*str. 87.

- *Klipa*

Ovu bi igru igrala dva muškarca. Sjeli bi na pod, uprli stopala jedan u drugoga, a koljena su morala biti ravna s podom. U rukama bi čvrsto držali držalicu (motike, sjekire) i na znak nekoga od gledatelja počeli potezati držalicu prema sebi. Pobjednik je onaj koji protivnika uspije podići s tla.

- *Kamena s ramena*

Ova se igra igrala uglavnom u svečanijim prigodama, u svatovima, iza mise, na dernecima. Vani bi se skupio veći broj ljudi, našao bi se oveći kamen, poželjno je bilo da je s jedne strane ravniji kako bi *lipo lega* u ruke bacača. Obično bi bacali jači muškarci, a djevojke bi bile u publici. Na terenu za igru bi se označila crta iza koje bi bacači, izbacivanjem *kamena s ramena*, nastojali što dalje baciti kamen. Nevažeći je hitac ako bi netko prešao crtu, prestupio. Reklo bi mu se da je *prisra.*

„Kamena s ramena“ se nije igrala samo u Hercegovini, ona je dijelom tradicije i u drugim krajevima, posebice u cetinskoj krajini. Poznati je hrvatski pjevač Dražen Žanko opjevao ovu igru:

KAMENA SA RAMENA
Ima jedna stara igra u mom rodnom kraju,
Zaboraviše je i oni što je dobro znaju.
Kamena sa ramena igra se je zvala,
Igrala se, igrala, u zaborav pala.
Najbolji sam u svom selu, nikog jačeg nema,
Najdalje sam bacio kamena sa ramena.
Tako je piva dida moj, tako je piva i ćaća,
Kamenom se mirilo čija je ruka jača.
Je rode, je, a danas je drugo vrime,
Niko ne baca više stine.
Niko ne pase više koze,
U autima svi se voze.
A danas je drugo doba,
Moderna se nosi roba.
Više kamen se ne dira,

Pusti neka džuboks svira!
Kamena sa ramena, nekada je bilo,
Kamena sa ramena,imaš snažno tilo.
Zašto više nema toga, tako ti Boga?

- *Piljaka*

Igra se uz pomoć pet kamenčića (piljaka) okruglastog oblika. Igrači, jedan po jedan, uzimaju pet piljaka postavljenih na zemlju i bacaju ih jednom rukom u zrak, oko pola metra, okreću dlan iste ruke prema zemlji (ispružene šake i poravnatih prstiju), i "love" leteće piljke koji padaju na prste i gornji dio šake. Onaj tko uhvati najviše piljaka započinje igru. Igra počinje s *jednojom* pa kad završi nastavlja se sa *dvojom, trojom, četverojom i peterojom*. Jednoja se igra tako da se svih pet piljaka baci u zrak i oni se, padajući na prste i gornji dio šake okrenute dlanom prema zemlji, rasipaju po zemlji. Tada se uzima jedan piljak i baca u zrak, istom rukom dok piljak leti u zraku, kupi se drugi piljak, uhvati i on, i tako redom dok se ne pokupe sva četiri. Ako se dodirne drugi piljak, ispada se iz igre. Igru nastavljaju drugi. Igrač koji je pogriješio, kad opet dođe njegov red, nastavlja gdje je ranije stao. *Dvoja* se igra isto, s time da se onda bacaju dva piljka u zrak, a pokupi jedan po jedan od preostala tri, *troja* tri bacaju, *četveroja* četiri. Kod *peteroje* se baci svih pet piljaka, udari dlanom o zemlju, a onda hvataju svi. Ako se to uspješno završi onda se igra *kapije*. Palac se i kažiprst druge ruke vrhovima, ali razmaknuti spuste na zemlju tako da se njima napravi luk (kapija) kroz koji se drugom rukom, jedan po jedan, probacuje piljak. Jedan se baca u zrak i dok on leti, drugi se probacuje kroz luk, a mora se uhvatiti i onaj koji je u zraku.

- *Miškanja* (skrivanje i pronalaženje prstena ili nekog drugog sitnog predmeta na sijelu)

- *Čelične ruke*

- *Klisanja*

- *Frlje* (kasnije klikera)

- *Skok u dalj*, *smista i izatrke*

- *Utrka u vrećama*

- *Preskakanje konopa*

- *Povlačenje konopa...*

Na otvorenome su se igrale i igre loptom. U davna su vremena improvizirane lopte bile *krpenjače*, lopte napravljene od *kakvi' stari'* komada krpe. Djeca su se znala igrati i *prdenjakom* (napuhanim *mijurom* krmeta).
Dječje igre

Neke su igre igrali i odrasli i djeca. Djeca su uvijek potrebna igre i uvijek nađu načina i vremena za igru. Na taj su način djeca stjecala razne vještine, tjelesne i duhovne: snagu, okretnost, brzinu, kreativnost, sposobnost razmišljanja i zaključivanja, ali i učila kako prihvaćati poraze, vrednovati drugoga i priznavati boljemu.
Dječje igre koje su danas „zahvaljujući“ kompjutorima, gotovo zaboravljene su:

- *Ćora babe*

- *Slipimiša,*

- *Mice*

- *Između dvije vatre*

- *Sakrive*

Na početku ove igre, a nakon brojalice, obično bi onaj tko će tražiti sakrivene, najavio svoj polazak „u akciju“:
Kenjac i magarac bijo,
ko se nije sakrijo.

- *Žmire*

- *Gonjanja*

- *Aberečke* (lanac probijanja)

- *Mućaka*

- *Lončića...*

Osim igranja igara, puk se zabavljao i organiziranjem različitih natjecanja. Važno je bilo znati tko je najbrži kosac, najbolji orač ili sijač, tko će prvi okopati red (ku)*kuruza*

(istjerati redak); koja djevojka najbrže žanje, koja je najbolja prelja, tkalja, vezilja, pletilja, švelja.

Svaki je kraj favorizirao svoja natjecanja, uvjeti života su birali i jačali vještine. Tamo gdje je puno polja, natjecat će se kosci (još uvijek se u okolici Kupresa održavaju izbori najbržih kosaca); gdje je puno kukuruza, birat će onog tko će najbrže okopati; gdje je puno ajvana, ovaca, vune i čobanica, okušavat će se u pletačkim vještinama...

Nažalost, mnoge su tradicionalne igre zaboravljene i potpuno nestale, neke lagano iščezavaju. Ipak, ima ih u sjećanjima starijih, a rad kulturno-umjetničkih društava pruža prigodu za očuvati i ovaj dio kulture i običaja jednoga kraja i naroda.

15. DOMAĆE ŽIVOTINJE U TRADICIJSKOJ KULTURI

Ja sam dobri pastir i poznajem svoje ovce,
i moje ovce poznaju mene,
kao što Otac poznaje mene,
i kao što ja poznajem Oca.
I ja dajem svoj život za ovce svoje.
Iv 10,14-15

Život se u cijeloj zapadnoj Hercegovini nije mogao odvijati, niti se odvijao bez domaćih životinja (stoke, živine, marve, blaga, ajvana). S njima se živjelo, od njih se živjelo.

Čuvale su kuću, hranile ljude, ali i bile djeci prve *igračke.* U nekim se dijelovima zapadne Hercegovine za domaće, pitome životinje koristila riječ *okokućad.*[388]

Doista, domaće su životinje bile sigurnost, jamac životu. Kad treba jesti i piti, nestaje brige. One daju meso, sir, maslo, jaje, mlijeko... Ako se treba odjenuti i obuti, opet životinje pomažu vunom, kožom. Treba li oprati *odiću,* nema boljega od *krmetijega* sapuna. Nema oranja ni vršidbe bez ajvana. Ne može čovjek ni povući ni ponijeti koliko može živina. Ako treba zemlju *nađubriti*, opet uz pomoć domaće životinje. Koliko su ljudi držali do stoke svjedoči i pomalo bizarna priča o onima koji bi znali reći: *Lašnje je ako dite umre, biće dice, ako Bog da, još jedan anđeo na nebu, rajno dite. Ne daj Bože da bude štogod ajvanu, da krepa živina. O'šta ćemo živit?*

Ljudi su oduvijek znali reći kako se i Isus rodio u štalici u okruženju domaćih životinja, a kako su pastiri oni koji su ga pohodili i poklonili mu se. Mnogi su slavni patrijarsi bili pastiri, a i čuveni kralj David bijaše iz „pastirskoga roda".

Održavanje blaga

Da bi životinje bile od koristi, trebalo je o njima skrbiti, u odgovarajući ih prostor smjestiti. Životinje su se smještale u *pojate*, krmetnjake, kokošinjce. Uz kuće su često bili *pritorci* u kojima je ajvan boravio noću i koji su ga štitili od pristupa divljih zvijeri, posebice vukova. Puno se posla obavljalo za stoku, puno se vremena provodilo čuvajući stoku. Išlo se u čobanluk, a u kućama gdje je bilo više stoke, bilo je i čobana, osoba koje su se bavile samo stokom. Na velikim je prostranstvima bilo više čobanica i čobana, ali nisu mogli uvijek biti skupa jer se svatko bavio svojim stadom. Išlo se na polja po *vazdan*, jutrom i na *popas*, poslijepodnevnu ispašu. Ajvan se vraćao kući za *litnje* žege kad ni živina *ne mere pâsti* i s *muvam se gonjat.* Nekad su se po poljima mogli čuti glasovi koji odzvanjaju, čobanice koje se dozivaju, podukuju:

Uuuuuu, boja, uuuuuu!

O životu je čobanica dosta pisano, puno pjesama spjevano:

Svako jutro prija sunca bi ustala
zazvala bi Boga i blaženu Gospu
brže-bolje nešto bi malo pojila

[388] Vidi ZOVKO, Ivan.., str. 155.

pa u torbu metnula bi kruva
malo sira jal komadić mesa
a u tikvu ulila bi mlaćenice
jer bi k toru požurila
pustila bi ovce
koze
jamila bi kobanicu na se
a igle u ruke
i pošla bi podalje od kuće
di imade dobre paše
Čobanovat nije bilo lako
ni liti ni zimi
a najskoli ako je vučljivo
a vrimena ružna
kad zapuše jaka bura
jal povazdan potraje mokrina
dodije ti da ne more više
sist ne moreš ni vatru naložit
pa ti drći mokri noga
a kobana otešča od kiše...[389]

Čobani su se često znali sastati, zajedno jesti i piti. *Palo* bi *gange*, svirke, priča, igara, a znalo je biti i *zamiranja.*

Nije rijetkost bila da se stado mora spašavati od vuka. Trebalo je dobro zagalamiti:

A, puuust, a, puuust!

Vukovi su bili velika opasnost za stada pa su se u mnogim krajevima ljudi organizirali i odlazili u lov na vuka. To su bili *vučari.*[390] Ljudi bi rado darivali vučare jer ih je svako ubijanje vuka spašavalo od goleme štete. „U širokobriješkom kraju kada bi lovac ili netko

[389] Vidi: KARAČIĆ.., („*Čobanica",* str. 36.).

[390] *Vučari* ili *vukari* su maskirani ophodnici koji su u skupinama od tri do četiri čovjeka, nakon što bi ubili vuka, oderali mu kožu, nataknuli je na kolac, napunili slamom i okitili je svilom, vunom i šarenim papirima, hodali po svom i susjednim selima glasno pjevajući i tražeći darove za ubijenoga vuka (Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Vuk u folkloru Hrvata*, "Poznanskie Studia Slawistyczne", No. 3/2012, Poznan, 2012., str. 46.-47.).

drugi ubio vuka, nosio bi ga kroz selo radi isticanja hrabrosti i dobivanja darova zbog otklonjene opasnosti za stoku.“[391]

Mnoge su obitelji imala dva *stanja* (dvije kuće), jedno u nižim, a drugo u višim krajevima. U proljeće bi se i ljeto išlo u planinskije krajeve, i čeljad i ajvan bi *prtljali*. Osim čuvanja stoke, pravljenja sireva, trebalo je obaviti i *striženje* ovaca. „Povalivši ovcu po ovcu pastiri ih osobitom vrstom škara ostrigu i vuna se skuplja i sprema do konca čobanovanja u planini.“[392] Cijelu je godinu trebalo osiguravati hranu za životinje. Kosila se trava i spremalo sijeno za zimu, *manjo* grm, *dio lišnjak*, sadile tikva i *ripa,* skupljala *kuruzna lepušina, šušanj*... Ajvanu se davao i sav višak i otpad od kupusa, krumpira i drugih namirnica. Hrana se stavljala u jasle, korita, teće... Trebalo je životinju napojiti, a ponekad i zasoliti; na solilima, u koritima i čanjcima. Trebalo je dežurati i pomagati skotnoj živini: steonoj kravi kad se teli, ovci kad se janji; *odlučiti* tele od krave, janje od ovce..; trebalo je stalno uzdržavati i bdjeti nad svojim blagom. Ljudi su to i činili: čuvali su, *ranili*, pojili, *mrsili solju,* čistili, *podigod* prali, milovali i Boga molili za zdravlje svoga blaga. „U narodnoj je tradiciji sv. Jure zaštitnik ratara, pastira, konja i ostale stoke, zemlje, usjeva, zelenila... U rano Jurjevo jutro domaćin s vodokrsnom vodom moleći se poškropio bi štalu i stoku kako bi cijelu godinu bila sačuvana od vukova, bolesti i demona... Još bi se stoka udarala blagoslovljenom ili svježom zelenom grančicom i vjerovalo se da će se tako zaštititi od uroka, vještica i drugih demona.“[393]

49. Korito na kojem se pojilo ajvan

Životinje su svoje mjesto *našle* i u pjesmama:

... Ponekad je bivalo i suza
kad vukovi udare u ovce

[391] *Isto,* str. 51.
[392] GAVAZZI, Milovan: *Baština hrvatskoga sela,* Otvoreno sveučilište, Zagreb, 1993., str. 62.
[393] DRAGIĆ, Marko: *Apotropejski* .., str. 378.-379.

ili bravče nogu slomi
ujide ga zmija
a najskoli je žalosno bilo
kad ujesen na red dođe klanje
čobanica plakala bi svaka
žalila je ovce
koze
duša joj je bila taka
u glavu je svaku znala
i imenom zvala[394]

I životinje su reagirale na postupke svojih gospodara. Sita i napojena životinja će biti dobra i vjerna, a ako je gospodar „uništi gladom, trudom i bubatićem, dosta je i lipsa. Zato dobro narod kaže: *Živina ne zna reći, ali znade leći!*"[395]
Kako bi životinje donosile kućama svaki blagoslov, u božićno je vrijeme puk za njih pripravljao „posebna peciva, nazvana: *srića, srićica, navratnjak, lomnica, lomačica.* U BiH domaćice spremaju *kovrtanj* i *srićicu* za pastire i obrede s ovcama, a u Žumberku i Slavoniji pripravljao se kruh za stoku i pčele, a zvao se: *volarica, konjarica, ovčarica, čelarica, zdravlje* itd. Kruh koji se lomio na vratima tora zvao se *navratnjak*, a pripravljali su ga i Srbi pravoslavci. Hrvati katolici u Orahovu Dolu ovaj kruh zovu *kolač na torska vrata.* U Dalmaciji se pripravljao kruh *bravarica*, a pogača *srića* u selu Nisko u Dalmatinskoj Zagori. U Trogirskoj zagori ta se pogača nazivala *čobanica.* Duvanjske su domaćice pod sačem na ognjištu pekle pogaču *srića*, a u Golinjevu kod Livna pekla se *jarka*. U Hudutskom u Rami pripravljao se kruh *lomačica*, koji se na Badnji dan lomio ovci na leđima."[396]

Komunikacija sa životinjama

Kao što majka tepa svom djetetu, pjeva mu i miluje ga, tako i čobani razgovaraju sa svojim stadom. Svaki čobanin sa svojim životinjama razgovara na svoj način, zove ih svojim glasom i biti čobanin znači raditi posao s puno ljubavi i brige. Životinje poznaju

[394] KARAČIĆ.., str. 37.
[395] KUTLEŠA.., str. 169.
[396] Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Badnje jutro i dan* .., str. 415.

glas svoga gospodara i njega slušaju i za njim idu. „Za tuđinom, dakako, ne idu, već bježe od njega, jer ne poznaju tuđinova glasa.“[397] I zato, kad Isus govori svojim učenicima, on se koristi prizorima iz pastirskoga života kako bi protumačio što znači skrbiti o povjerenim dušama. Pastir svoje ovce zove imenom i on je taj koji ih izvodi iz ovčinjaka. Pravi pastir, „ako ima stotinu ovaca, pa izgubi jednu, ostavi u pustinji devedeset i devet i pođe tražiti izgubljenu, dok je ne nađe.“[398]

Biti ovca u Isusovim prispodobama nikako nema onu konotaciju *ovaca*[399] koje bezglavo i bez razmišljanja slijede nekog vođu.

Da bi pastiri mogli upratiti svoje stado ili životinju i lakše pronaći ako odlutaju, stavljali su im oko vrata zvono. Obično su ga nosila goveda i ovan predvodnik.

50. Zvona koja su ajvan držala „na oku“

Životinje se zvalo na hranjenje, na povratak kućama s pašnjaka; zvalo ih se kad ih je trebalo napojiti, zasoliti, spratiti u pojate i pritorke. Zvalo ih se imenima, ali i nekim usklicima, izričajima. Trebalo ih je nekad i otjerati s nekog mjesta pa su ljudi i za takve situacije imali rješenja. Sa svakom se životinjom drukčije *razgovaralo*, svaku se drukčije *vabilo* i *ćeralo*:

Konj

Konj je posebna životinja i traži isti takav tretman. Puno radi, tovarni je, ali puno i troši. Treba ga gonjati na posao: *de Putko, de Riđane...* I kod vršidbe ga treba gurati: *jopet amo!* Kad ga se želi uhvatiti ili kad ga se zove na hranjenje, kaže mu se: *na, mali, na, na!* Konj

[397] Usp. Iv 10, 5.
[398] Usp. Lk 15,4.
[399] *Ovca* – pren. pogr.: mirna osoba, lišena borbenosti (Vidi: ŠONJE.., str. 789.).

je najsretniji kad prestane posao *tegljenja,* vuče pluga kod oranja, tovarenja, vršidbe i kad mu kažu *stani!* Tad je najposlušniji. „Kad je konj nemiran zubim, kolje ili se nogama baca, vele mu: ote, ote – e! – dûša!!! Kad se konji pobiju među sobom reku: *smirom!*“[400]

51. Plug za oranje

Često bi se, kod oranja i drugih većih i težih poslova, obitelji koje imaju po jednoga konja udružile i radile s dva konja: jedan dan kod jednih, drugi dan kod drugih. S jednim se konjem moglo *branat,* a za duboko je oranje, u *proliće,* trebala veća snaga i dva konja. Jasno je kako bi posao svršavao znatno brže, a brazde bi bile dublje uzorane. „Ljudi koji su se udruživali zvali su se *suveznici.* To suvezništvo je prerastalo u velika prijateljstva, kumstva i nijedan se, imalo veći događaj za jednu od obitelji, nije odvijao bez suveznika. Od suveznika si mogao u svako doba posuditi alat i bez pitanja.“[401]

52. Potkovica kojom se potkivalo, *obuvalo* konja

Vol

[400] KUTLEŠA.., str. 165.
[401] Kazala mi spomenuta s. Katarina Petković.

Za vola pri poslu vrijedi izreka *milom, a ne silom.* Trebalo mu je tepati *ajd, voko moj!* Zvalo ga se na pojilo, na hranjenje: *oč, voko moj!* i *na, voko moj, na!* Kod oranja govorilo mu se *stu, voko moj!*

Vola se čuvalo i štitilo, branilo od svakoga zla. Tako je, „kod dalmatinskih Bunjevaca, nekih Hrvata u jugozapadnoj Bosni i Hercegovini i u mnogim dinarskim krajevima bio običaj vinom koje je preostalo nakon posipanja badnjaka, škropiti pojatu i stoku, a zatim malo vina dati volu *pridnjaku* ili *bronznaru* ili ovci *starješici* ili *razbludnici.* "[402]

„Usorski seljaci porane na polja da ih poškrope i zasade grančicu jelke što je posvećena na Cvjetnu nedjelju. Otkida se križić jele i pričvrsti na štap dužine jednog metra. Štap se zabode u zemlju kako bi se vidjelo da je domaćin prošao poljem i poškropio ga. Kako je sv. Juraj prvi blagoslovio polja, usorski seljaci u jutarnjim satima očekuju malo kišice *da barem pokvasi rog volu ili ovnu.* To bi bio znak Božjeg blagoslova, seljacima polja, pastirima stada."[403]

Krava

Kad se krava oteli, mlado do jedne godine je tele, druge i treće godine je june ili junica, a četvrte već vol ili krava. Kad bi se krava otelila, tele bi se *odlučilo* (odvojilo) od krave i smjestilo u mali odgrađeni prostor u pojati, u *kočak.* Kad bi tele „na svoju ruku" izašlo iz kočaka podojilo mlijeko, reklo bi se:

Prodrlo, podojilo!

Izreka se metaforički koristila i za neke ljudske, nepredviđene i nedopuštene ulaske, upade.

Kad bi se tele dobro nadojilo, nahranilo, reklo bi se da se *naduliškalo.*

Kravu se na pojilo zvalo *voč, krâva moja* ili *na, sisa moja, na, na!*

Goveda se u vrućim ljetnim danima često *dovezivo* obad. Spašavalo ga se vikom:

Obad u lad,
obad u lad!

[402] Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Badnje jutro i dan*.., str. 425.-426.
[403] Usp. DRAGIĆ, Marko: *Sveti Juraj*.., str. 288.

53. Krave na ispaši (hr.wikipedia.org/wiki/D.Crnač; pristupljeno 19. listopada 2015.).

Ovca

Kad se ovca ojanji, mlado se prve godine zove janje, druge *šilježe*, a treće je već ovan ili ovca. Ovcu se zove *oca, moja, oca!* Janje bi se zvalo sa *doki, janje, doki, doki!* Ako je ovcu trebalo otjerati, čulo bi se *rrrrrraa tamo!* Kad bi htjele svoje ovce zasoliti, dati im soli iz ruke, čobanice su ih ponekad pozivale stihovima:

Solke iz brzdarke,
ne privarke![404]

Veliku su vrijednost ovce imale u životu puka. Zato ih je trebalo paziti, štititi, čuvati, moliti Boga za njih. U čestim ih se prigodama i blagosivljalo.

U Blatnici kraj Čitluka poznata je molitvica:

Sveti Ante, čuvaj moje janjce,
sv. Luka, čuvaj ih od vuka,
sv. Toma, doćeraj ih doma![405]

U duvanjskom kraju, nakon obreda stavljanja badnjaka u vatru i prosipanja slame, pastir s ostalim ukućanima s pogačom *srićom*, bukarom vina i voštanom svijećom odlazi u štalu. Dobro se pazi koja je ovca ušla prva, a koja zadnja. U štali se pali svijeća, moli Očenaš, Zdravomarijo i Slava Ocu i zahvaljuje Bogu za darovano blago, za zdravlje blaga i za mir i ljubav u obitelji i svijetu. Nakon molitve pastir uzima bukaru s vinom i daje piti ovci

[404] Kazala mi moja majka.
[405] Kazala mi spomenuta s. Silvana.

koja je ušla prva, a nakon toga i ovci koja je ušla zadnja. Onda pastir uzima zapaljenu voštanu svijeću i plamenom svijeće pravi toj ovci križ na čelu. Nakon tog obreda pastir uzima pogaču i odlama istoj ovci malo kruha. Ovca uzima prvi zalogaj, onda pastir stavi pogaču nad ovcu i daje ukućanima, počevši od najstarijega, da lome desnom rukom po komadić pogače. Svatko svoj komadić pojede za večerom.[406]
I u livanjskom je kraju sličan obred blagoslova. „Na ovci koja je prva ušla prelomi se kruh na križ i napije se ovca vina i prekrsti svijećom, na pet mjesta se zapali u obliku križa; zadnju ovcu isto napiju vinom, uhvati se kolo i pjeva se:

O Isuse Spasitelju,
spasi nas,
blago naše čuvaj
evo nas kod vas.“[407]

U stolačkom se kraju na Badnju večer ovce škropilo i na ramenima zadnje ovce lomilo pogaču popola. „Domaćica bi u neku posudu ulila krštene vode i u nju umakala grančicu brštana kojom bi škropila kuću, štalu, pojatu, janjilo, ovce, krave, konje, volove, pčele i okolicu. Stopanica je tom prigodom molila molitvu:

Ova voda sveta,
svetim križem zapeta!
Đe ove kapi padale,
nikakve hude stvari ne mogle nauditi!
Ova kuća sveta,
svetim križem zapeta!

Nakon toga izmoli se Vjerovanje i kaže:

Voda na me,
grijesi s mene!
Isuse, spasi mene!“[408]

[406] Usp. DRAGIĆ, Marko: *Badnje jutro i dan*.., str. 426.
[407] *Isto*.
[408] *Isto*.

I na Spasovo je bilo apotropejskih običaja vezanih za stoku.

Na Dubravama kraj Stoca je bio običaj da se na Spasovdan zakolje nešto živo, a tko je imao puno ovaca odredio bi jedan dan u tjednu kad se ne bi klale ovce niti bi se ispod njih đubre izbacivalo; vjerovalo se da će se tako stada zaštititi od vukova ili bolesti.[409] I u susjednom Hodovu je bio običaj da se mora zaklati nešto od stoke jer se vjerovalo da će tada godina biti uspješna.[410]

U Kreševu „Spasovo je *čobanski svetac* i tada se čobanima za njihovu svečanu *čobansku užinu* dade mlijeko da se polijevaju međusobno. Postoje i *čobanske priporuke* koje se izgovaraju: *Jedan Očenaš, Zdravo Mariju i Slava Ocu sv. Ivi Krstitelju koji drži janje, da nam čuva čobane, naš mal i ajvan!*"[411]

U trogirskom su kraju pastiri vinom polijevali vunu ovaca da bi bolje napredovale.[412]

U Dragoviji iznad Vida, polovicom dvadesetoga stoljeća pojavili su se vukovi koji su mještanima činili veliku štetu. Tada su se mještani dogovorili sa svojim župnikom da uoči Spasova na Dragoviji bude zavjetna misa s nakanom da Bog očuva stada od vukova. Vukovi više nisu klali ovce, a od tada pa sve do danas, kada gotovo i nema ovaca, misa je svake godine.[413]

Koza

Kad se koza okozi mlado se zove kozle, druge je godine jare, a treće je već jarac ili koza. Kozu se zvalo *koza moja, koza!* ili *ujs, koza mala!* Također se u dozivanju koza nekad koristilo listom neke biljke. „List bi se stavio na jezik, zatim bi se na usta stavili prsti skupljeni u trubu i kroz njih bi se jako puhnulo: *prrrrrr*, *prrrrr!* Koze su navikle na taj neartikulirani zvuk kao znak opasnosti i u trenu bi se skupile oko čobana, čobanice."[414]

Ako bi kozu trebalo otjerati onda se govorilo *kec, kec!*

[409] DRAGIĆ, Marko: *Spasovo u hrvatskoj tradicijskoj baštini,* Crkva u svijetu, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, br. 3, Split, 2009., str. 325.
[410] *Isto,* str. 325-326.
[411] KRISTIĆ, Augustin: *Crkveno-narodni običaji ..,* str. 125.
[412] Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Spasovo..,*str. 325.
[413] *Isto,* str. 327.
[414] Kazao mi spomenuti Andrija Zeljko.

U narodu je poznata izreka *Križi, koze striži.* Poznato je kako su Križi ili Spasovo pastirska, čobanska svečanost. Primjerice, u Slavoniji su pastiri izlazili na zajedničke pašnjake i posebna je čast pripadala onome tko je prvi izašao na pasište i na njemu ostao posljednji.[415]

U Kreševu se na Spasovo običavalo, kada su domaćini imali po stotine ovaca i koza, stadu narezivati uši, stavljati zareze na uši kako bi se raspoznavale ovce i koze; svaki je domaćin imao svoj znak pa otuda izreka *pozna ga po uvu.*[416]

U metkovskom mjestu Dragoviji, uvečer pred Spasovo, služile su se svete mise protiv vukova, te se taj dan zvao *Vučindan*.[417]

U mnogim je krajevima poznat običaj paljenja krijesa u noći s Velike subote na Uskrs. „Garištu iza tih krjesova pripisivala su se apotropejska svojstva: preko njega pregonila stoka kako bi bila zdrava.“[418]

Također se u mnogim krajevima i uoči Jurevdana pale krjesovi i stoka se iz istih razloga pregonila preko garišta.

U Prozoru, u Rami, djeca i odrasli su se prije spavanja mazali bijelim lukom, vjerujući da će odbiti demone od poštenih duša i od njihove stoke.[419]

U gotovo svim dinarskim krajevima na Badnju se večer posebna pozornost pridavala stoci. „Pastir bi svoje stado, volove, krave, konje skupio i tjerao da prođu između dva grebena, ili između dva kruha, ili između dvije upaljene svijeće, a to drži dvoje ukućana. Blago se pri tome posipa žitom, škropi svetom vodom ili vinom i daje mu se po komadić posebnoga peciva.“[420]

Magarac (kenjac, tovar)

Mlado magarice je pule. Magare je dobra zamjena za konja i ljudi su ga rado držali: manje jede, a zgodno se provlači po svakakvu terenu. Ali, kad bi stalo, *zakočilo*, teško ga je bilo pokrenuti. Zato se za neke tvrdoglave ljude kaže da su kao magare. Kad se magare goni, kaže mu se *ćuš!*

[415] Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Spasovo ..,* str. 325..
[416] Usp. KRISTIĆ, Augustin: *Crkveno-narodni običaji*.., str. 137.
[417] Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Spasovo..,* str 307.
[418] DRAGIĆ, Marko: *Apotropejski* .., str. 376.
[419] *Isto,* str. 376.-377.
[420] DRAGIĆ, Marko: *Badnje jutro i dan ..,* str. 426.

Magare je životinja koja se, uz vola, spominje na Kristovu rođenju. Na magarcu je Krist pred Herodom bježao u Egipat, a prije muke je na magarcu ušao u Jeruzalem. „Narod je dočekao Isusa mašući palminim i maslinovim grančicama i rasprostirući svoje haljine, putem kojim je Isus išao jašući na magarcu.“[421]

Evo, kralj tvoj dolazi k tebi, ponizan i jaše na magarici i na magaretu – 'tovarčiću'. (Mt 21,5)

U okolici Splita postoji vjerovanje da „sv. Lucija donosi darove siromašnima... i da je dolazila noću na „tovarčiću“, a djeca bi već dan ranije ispred vrata ostavljala vode i trave za tovara.“[422]

Magarca se povezuje i s vragom. „Po narodnom vjerovanju đavao se nekad pretvara u magarca (*orko, maminjorga, pakleni magarac*) i čini zlo... *Orko, maminjorga, pakleni magarac* pojavljivali bi se pred ljudima noću, podvlačili im se pod noge te kada bi ih ljudi bili prisiljeni uzjašiti, nosali su ih po selima, planinama, bespućima, najčešće sve do prvih pijetlova.“[423]

Mitske predaje koje govore o vilama uglavnom ih spominju u kontekstu činjenja dobrih djela. „Činile su zlo jedino ako bi im se tko zamjerio izdavši tajnu da im je jedna noga magareća, konjska ili kozja.“[424]

Krme (gudin)

Kad se guda oprasi, mladi se zovu praščići. Kad malo podrastu, rekne im se kezmići. Kad se krmetu nosi hrana u krmetnjak, vabi ga se na lokanje s *guć, guć* ili *guci, guci.* Krmetu koje je trebalo odmaknuti od korita govorilo se *ušike.*

Mačka

Maca je bila obvezni *dekor* gotovo svakoj kući, a omiljena je zato što se umiljava, što „surađuje“s djecom i lovi miševe. Narod bi rekao: '*Ko ne 'rani mačku, 'rani miše!* Zvalo ju se s *mac, mac,* a ako bi pravila kakvu štetu, *gonili* bi je s *pis, maca* ili *mujs, maca*! Ako mačka previše mijauče, „takoj se mački kaže *jaukava* mačka“[425].

Kokoš

[421] DRAGIĆ, Marko: *Poetika* .., str. 157.
[422] DRAGIĆ, Marko: *Advent* .., str. 428.
[423] DRAGIĆ, Marko: *Poetika ..,* str. 441.
[424] *Isto,* str. 429.
[425] KUŠAR.., str. 30.

Kokoš izleže piliće, a kad pilići dozriju oni su pivac i kokoš. Rijetka je kuća u zapadnoj Hercegovini ispred koje kokoši ne *rakolje.* Na hranu ih se zvalo s *pi, pi, pi!* Ali, kokoši znaju biti poštetne. Kad ih je trebalo potjerati onda se govorilo *iš, iš, iš!* Ako bi koja kokoš počela pijukati svoja jaja, s njom bi se *odma' na panj,* na klanje.

Najveći neprijatelji kokošima su bili *džudžani*[426] koji bi ih noću *kùpili.* Zato je *koke* uvijek trebalo dobro *spratiti.*

Uz kokoši su vezane različite predaje, vjerovanja. Dovodi ih se u vezu s tzv. polažajnikom (polaženikom).[427]

Primjerice, „u Slavoniji se onaj tko prvi u kuću uđe nazivao *poležaj* i morao je sjesti kod ognjišta i domaćice su ga posipale žitom. Domaćica bi mu donijela žita u rešetu koje on kokošima daje. Žene bi se ljutile ako bi muškarac prvi ušao jer je to bio znak da će te godine biti više pijetlova nego kokoši... Ukoliko bi prva žena ušla njoj se davala preslica, pa je morala presti, kako bi te godine bilo više lana, a potom hrani kokoši kako bi dobro nesle jaja.“[428] U mnogim se hrvatskim mjestima obavljao isti ili sličan obred s polažajnicima. „U kršćanskoj tradicijskoj kulturi Hrvata *položajilo* se ujutro na blagdane: sv. Barbare, sv. Lucije te na: Badnjak, Božić i Novu godinu.“[429]

Polažajnika se u različitim krajevima još naziva i *polaznik, polaženik, poležaj, položaj, položajnik, položar*, a obred poznaje i tradicija Slovaka, Poljaka i Ukrajinaca.[430]

Pas (ćuko)

Mnoge su kuće u Hercegovini imale psa. Pas čuva kuću, stado ili je dobar lovac. Ako ne čini ni jedno od toga, za takvoga se psa kaže *ni torno, ni lovno.* Izreka se koristi u metaforičkom značenju i za nevaljala *isana.*

Pas se poziva s *cuko, cuko!* Kad ga se odbija ili tjera kaže se *mrš, ćuko!* ili *oš, oš!* Neki će psa natjerati i s *puci ga!*

Pčela (*čela*)

[426] *Džudžan – zvir* iz porodice kuna, tvor (Vidi: KRALJEVIĆ, Ante: *Ričnik* .., str. 76.).
[427] *Polažajnik* – prvi posjetitelj o Božiću koji donosi sreću ili nesreću (Vidi: BRODNJAK, Vladimir: *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika, Zagreb,* ŠN, 1992., str. 392.).
[428] Vidi: DRAGIĆ, Marko: *Kult svete Barbare u kršćanskoj tradiciji Hrvata,* Nova prisutnost, Vol. XIII, No. 2, Zagreb, 2015., str. 157.
[429] *Isto.*
[430] Usp. *Isto,* str. 156.-157.

Imati pčele bilo je itekako korisno. Ne treba puno truda, velika troška, a dobije se zdravi med. Pčele su iznimno cijenjene u narodu zbog svoje radišnosti (same o sebi rade), zbog meda i voska od kojega se prave svijeće. Ako vide mrtvu pčelu, ljudi će reći da je umrla, nikako da je krepala. Kad ih se premješta u novo ulište treba biti posebice obazriv da pčele ne odlete. Roj se tada zove: *sidi majka, sidi majka*! Pčele su životinjice koje pri letenju prave buku, zuje, ali i daju slasni med. U narodu se često čuje izreka kako neki ljudi *puno zuje, a malo meda daju.* Tako se kaže za one koji se uvijek vrte oko mjesta gdje se nešto radi, a sami su više smetnja poslu; za one koji dijele bespotrebne savjete, a sami nisu učinkoviti.

15.1. Imena životinja

Često se stoka različitih gospodara znala naći skupa pa ju je trebalo *razlučiti.* Gospodar bi, npr. svoje ovce, „bilježio bojom na vuni, *biligom*, na istom mjestu tijela ovce. Ponekad bi se umjesto biljega ostriglo nešto vune“[431].

Često je jedan gospodar imao puno grla pa je i tada trebalo razlikovati i razaznavati grla ako bi koje zalutalo u drugoga gospodara ili se izgubilo. „Tu, kao u malo kojoj prilici dolazi do izražaja vanredna, upravo do savršenstva razvijena sposobnost naših čobana da pamte individualne osobitosti svake pojedine ovce. S ovom gotovo atavističkom sposobnošću ide rukom o ruku i cijelo mnoštvo imena i pridjevaka za ovce i ostalu stoku, pa svaka po svojoj osobini dobiva ime.“[432]

Životinjama su imena davana po boji dlake, *crtama* po tijelu, po rastu, po umilnosti...

Za konje:

đogat – koji je bijele dlake
brnjaš – koji je bijele boje po glavi
putko – koji je putast po nogama
kulaš – koji je lugaste, sivaste boje
šarac – koji je šaren
vranac – koji je mrke boje
riđan – koji je riđe dlake

[431] Kazao mi moj ujak.
[432] Usp. GAVAZZI, Milovan: *Baština hrvatskoga sela.*., str. 65.

Za krave:

bilava – koja je bjelkasta

bikava – koja je bijela, a žutih rogova

cvitulja – koja na čelu ima bijelo kao cvijet

garava – koja je izrazito crna

kolava – koja ima po sebi neke znakove slično *kolima*

krilava – koja ima bjelinu sa strane, a šaru preko leđa

goluba – koja je modrikasta, a debela vrata

milava – koja se umiljava čovjeku

zekulja – koja je bjelosiva

pauna – koja je stasom lijepa, a hoda kao paun

zlatava – koja je zlatne, sivkaste dlake

šarava – koja je sva šarena

šulava – koja je bez rogova

putava – koja je putasta po nogama

plavulja – koja je svijetla, plavkasta

kitava – koja na čelu ima golemu dlaku

Za volove:

mrkonja – koji je svuda crn

sivonja – koji je siv

šaronja – koji je sav šaren

kusonja – koji ima kratak rep

zlatonja – koji je zlatne dlake

vilaš – koji ima rogove kao vile

garonja – koji je jako crn

peronja – koji na repu ima bijelu dlaku

rudonja – koji je rumen, crvenkast

bilonja – koji je bjelkast

cvitonja – koji ima bijelo na čelu kao cvijet

Za ovce:

čula – koja je malenih rogova

šuša – koja je bez rogova

roga – koja je lijepih rogova

puta – koja je s *putom*, crtom po nogama

bika – koja je golema

ljuba – koja je jako bijela po glavi

plavoka – koja ima svijetle oči

crnoka – koja ima crne oči

zrna – koja je omalena

crnoglava – koja ima crno po glavi

crnonoga – koja ima crno na nogama

gara – koja ima garastu, crnu njušku

Za koze:

maza – koja se voli milovati

malica – koja je malena

bilka – koja je sva bijela

riđa – koja je riđa, žuta

srna – koja je smećkasta

miza – koja je po koljenima bijela

šara – koja je šarena

Za kokoši:

bilka – koja je bijela po cijelom tijelu

crnka – koja je crna posvuda

šarka – koja je šarena po cijelom tijelu

žutka – koja je žuta po tijelu

gaćarka – koja ima *gaće* (perje) po nogama

giga – koja je dugih nogu

pirga – koja je crno-siva

Za mačke:

šiba – koja je siva, malo prošarana

lovica – koja dobro lovi

bilica – koja je sva bijela

gara – koja je sva crna

riđa – koja je riđe dlake

luga – koja se prpa, valja po lugu
sivka – koja je sive dlake

Za pse:
bilov – koji je bijele dlake
garov – koji je crn, garav
puto – koji je po nogama putast
pudo – koji je malen, a debeo
žućo – koji je žut
zelov – koji je zelenih očiju
šarov – koji je šaren
čupo – koji je čupav
runjo – koji je jako runjav, čupav

Psi su, osim imena koja su im davana po vanjskom izgledu, imali i neka druga imena (*Bobi, Roki, Miki*...).

Osobine poveznice ljudi i životinja

Čovjek i domaća životinja su puno vremena provodili zajedno. Taj je *suživot* pružio čovjeku mogućnost potpunog upoznavanja životinje. Nije stoga čudno da su se ponekad tražile međusobne poveznice. Činilo se to najviše kad je čovjeka trebalo nekako pogrditi. Tako bi se neobično ljudsko glasanje gotovo uvijek popratilo usporedbom sa životinjom. Ako bi npr. *dicu stala skika*, onda bi ih se opomenulo da ne: *buče* (kao goveda), *muče* (kao volovi), *riču* (kao krave), *veče, brekću* (kao koze), *dreče* (kao jarci), *meče* (kao mladunčad krave, koze, ovce), *bleje* (kao ovce), *revu* (kao magarad), *laju, reže, zavijaju, cvile, ževkaju* (kao psi), *skiče* (kao krmad), *kakoću, kvocaju, kokodaču* (kao kokoši), *kukuriču* (kao pijetlovi), *mijauču* (kao mačke)... Isto bi se tako i neke značajke ljudi uspoređivale sa značajkama pojedinih životinja. Rekne se:
- prljav k'o krme,
- tvrdoglav k'o magare ili k'o june,
- glup k'o kokoš (*koka* mozak),
- blene k'o tele u šarena vrata,
- povodljiv k'o ovca,

- jak k'o konj,
- vjeran k'o pas,
- psuje, laje k'o ćuko,
- vrijedan k'o (p)čela,
- umiljat k'o janje.

15.2. Domaće životinje u poslovicama

Domaće su životinje našle zasluženo mjesto i u mnogim mudrim izrekama, poslovicama:

Ako je samo do zakletve, onda je krava naša.[433]

Ako laže koza, ne laže rog.

Ako ti svi kažu da si magarac, ti zarevi.

Bleji ovca, a ne čovik.

Bolje je danas jaje, nego sutra kokoš.

Čovika se drži za rič, a vola za rogove.

Čuvaj se psa koji ne laje.

Di mačke nema miševi kolo vode.

Dobru konju sto mana, rđavu samo jedna.

Doće vranac na klanac.

Dok kuja repom ne mane, ćuko za njom ne iđe.

Džaba mlika u krave ako nema uprave.

Gladnoj mački miš neće pobić.

I crna koka bilo jaje snese.

I crna krava bilo mliko daje.

I ćorava kokoš zrno nađe.

I koza bradu ima, a pameti nema.

I pas legne da se slegne.

I stoka zna di joj je stan.

Jedna šugava ovca ošuga cilo stado.

Kad bi kokoš šutila, niko ne bi zna da je snila jaje.

Kad se kenjcu zalije za uši, propliva.

[433] FALAK.., str. 81.

Kenjac u Rim, kenjac iz Rima.

Ko se puletom rodi, magaretom krepa.

Ko živinu goji, glada se ne boji.

Konja koji najviše vuče najviše tuku.

Koza krep, brdu rep.[434]

Kraj puni jasala krava ne muče.

Krepaj kenjče dok trava nareste.

Kuku ovci koja svoje runo ne more nosit.

Lako pilićim dok pod kočkom leže.

Mrtvu konju ne triba potkova.

Ne laje ćuko radi sela nego radi sebe.

Nije sedlo za magarca.

Od linčine ko i od bika, ni vune, ni mlika.

Pao s konja na magarca.

Pod tovarom magarac ne reve.

Pusti pivca na gredu, on oće i na pantu.

Razumi se ko kenjac u kantar.

Ruka diteta i korito krmeta uvik mora biti puno.

Samo jedna čela ne skupi vas med.

Sita se mačka igra s mišem.

Svaki cigo svoga konja fali.

Svaki konj misli da je njegov tovar najteži.

Što mačka okoti, to miševe lovi.

Teško ovci kojoj njeno runo smeta.

Teško ti je kad jaja kakoću, a kokoši šute.

U tuđe krave uvik veće vime.

Uzda konjom vlada.

Veži konja đe ti aga kaže.

Vika na vuka, a lisica kokoši krade.

Za dobrim se konjem diže prašina.

Za vrime jela ni ćuko ne laje.

[434] BUCONJIĆ.., str. 149.

I u jednostavnim pjesmama, gangama opjevane su domaće životinje, svakodnevni čovjekov suputnik:

Dajem mala i kravu i tele,
da poljubim tvoje grudi bijele.

Evo vuka koji bi se tuka,
di su voli koji bi se boli?

Golubice, napoj konja moga,
ja ću tebe vina rumenoga.

Ima mala posla priko glave,
pomust krave i načupat trave.

Ja kod koza, mala kod goveda,
crni đava mirovat nam ne da.

Ja kroz selo ćuko laje na me,
šuti ćuko šta te briga za me.

Ja kroz selo na me paščad laju,
stare cure na me ji uškaju.

Lola kosi, a ja čuvam ovce,
triput mane pa pogleda na me.

Mala moja napoj konja moga,
a mene ćeš vina rumenoga.

Ovce moje, čuvajte se same,
ko upita, ne kazujte za me.

Ovce moje, mirujte u doli,

dok navezem maramicu loli.

16. ŽENA U HERCEGOVAČKOJ TRADICIONALNOJ SREDINI

„Tko će naći ženu vrsnu? Više vrijedi ona nego biserje. Muževljevo se srce uzda u nju i blagom neće oskudijevati. Ona mu čini dobro, a ne zlo, u sve dane vijeka svojeg. Pribavlja vunu i lan i vješto radi rukama marnim. Rukama se maša preslice i prstima drži vreteno. Siromahu dlan svoj otvara, ruke pruža nevoljnicima. Lažna je ljupkost, tašta je ljepota: žena sa strahom Gospodnjim zaslužuje hvalu. Plod joj dajte ruku njezinih i neka je na Vratima hvale djela njezina!“

(Izr 31, 10-13)

Žene su ukras svijeta; zovu ih nježnijim spolom, a udane boljom polovicom. Zbog njih su se vodile bitke i ratovi, rušila i stvarala carstva i kraljevstva. Opjevane su u pjesmama, nadahnuće su likovnim i književnim umjetnicima. Ipak, kroz povijest su najčešće smatrane inferiornima i ostajale su na marginama društva, u podređenom i ovisnom položaju. Rijetko bi imale prigodu same donositi odluke, a do udaje bi bile očevo, a zatim muževo vlasništvo. Razlozi se samo donekle mogu pronaći u biološkom određenju žene koje za nju pretpostavlja rađanje i odgoj djece. Lako ju je bilo okriviti za sve, a od davnina ju je pratilo spominjanje Evinoga neposluha i *zasluga* za prokletstvo. U SZ Bog reče ženi: *„Trudnoći tvojoj muke ću umnožit, u mukama djecu ćeš rađati. Žudnja će te mužu tjerati, a on će gospodarit nad tobom“* (Post, 3,16). Stoljetni stereotipi o ženi kao vjernoj, poslušnoj, privrženoj, popustljivoj, gotovo da se ne mijenjaju.

16.1. Hercegovačka uzor žena

Mnogo je žena Hrvatica, katolkinja, koje su svojom mučeničkom smrću i hrabrošću svjedočile svoju vjeru. Mnogo je znanih i neznanih hercegovačkih žena koje su postale uzorima, simbolima odanosti svome puku.

Koliko bi god puk bio spreman kritizariti žensko, često i nepravedno, među mnogim je ženama morao ustuknuti, odati im duboko poštovanje. Bilo je nekih kategorija žena koje su uvijek bile slavljene, poštovane, zaštićene. Najveće je blago kuće ako u njoj obitava žena kojoj je čast te kuće na prvom mjestu, žena koja puno ne govori, ali kad progovori da joj je *svaka na mistu*. Takva je žena bila stup kuće i slavila se među ukućanima, a i u selu.

„Žene su uvijek bile i bolje čuvarice tradicije i običaja. One su ih čuvale makar i u blagoj formi jer su smatrale da je grijeh od običaja se rastaviti navodeći kao razlog da je tako ostalo od starih. Među ženama se održalo i više običaja u međusobnim odnosima, u odnosima prema ljudima, prema radu, u vjeri, u odgajanju djece i čuvanja zdravlja.“[435]

Zanimljivo je da su žene često nositeljicama obiteljskih nadimaka. U selima gdje je bio popriličan broj istih prezimena, nužno je bilo razlikovati „plemena“. Tako su po ženskim imenima, prezimenima ili nadimcima nastajali Jelići (po babi Jeli), Lucanovići (po babi

[435] Usp. ĐORĐEVIĆ, dr. Tihomir: *Naš narodni život*, Štamparija „Rodoljub“, Beograd, 1923., str. 3.

Luci), Vrljušići (po babi Vrljićki koja svoje „ime“ baštini po djevojačkom prezimenu), Penavušići (po babi Penavuši koja je došla od Penavića), Bekići (po babi Beki kojoj je to nadimak)...

Žensko koga se uvijek čuvalo, branilo i na koje je bilo *grij iznositi*, žensko koje se nije smjelo *skuditi* je cura, neudana žena. Trebalo je o njoj lijepo zboriti, pa i neke joj mane prikriti. Dakako, i od samih se djevojaka očekivalo da budu uzorne i ponizne jer će sutra dobiti ulogu supruge, majke. Ako bi i imale kakvu opasku na nešto ili probale izreći svoje mišljenje, dočekalo bi ih se riječima: „*Šuti, ti si cura!*“ Za onu djevojku koja je u svom vremenu djevojaštva bila primjerom, kako izgledom, radom ili odnosom prema drugima, govorilo se da *se pivala.*

U Hercegovini se posebice blagonaklono gledalo na trudnu ženu, ženu u drugom stanju. Govorilo se da je u blagoslovljenom stanju ili da je *zbabna, kuljava, noseća, bremenita.* Ona nije smjela biti željna nikakve hrane jer bi se onome tko to prije mogle *izist gaće,* mogao bi mu se napeti ječmen na oku, a također se vjerovalo da bi ta želja mogla prijeći na dijete te bi ono cijeli život bilo željno. Kad žena rodi, četrdeset je dana oslobođena svakoga teška posla. Čak i kad bi odnosi sa svekrvom bili zategnuti, svekrva će sve raditi dok nevjesti *ne iziđu danovi.*

Ali, ako bi kojim slučajem djevojka *posrnula,* ostala u drugom stanju, doživljavala je prijekor i osudu sredine, ali i najbliže rodbine. Takve bi djevojke, najčešće, za dobro sebe i svoga djeteta, odlazile daleko od očinskoga doma tražeći neko mjesto gdje ih se neće stalno podsjećati na *njiovu sramotu.* Zato bi majke *svitovale* svoje kćeri da budu posebice oprezne prije udaje i odabira muža, da *ne viruju svakoj momkovoj.* Ponovile bi više puta: *Dok te mami, šećerom te rani, kad namami i kruva ti zabrani.*

S poštovanjem se gledalo i na svaku dobru domaćicu, kućanicu, dobru i urednu stopanjicu te na ženu koja je u prvi plan stavljala kršćanske vrednote. Takva žena svaki posao počinje s *Misusovo* (u ime Isusovo), zazivom Boga u pomoć. Silvestar Kutleša u svojoj knjizi o životu i običajima u Imotskoj krajini piše: „Prava stopanjica kuću mete svaki dan, jednom ili dvaput, prama potribi. Ako nema kupovne metle, ima svoju domaću ili od sirčine ili grabovine.“[436]

Povlaštena uloga žene ogleda se u mnogim narodnim običajima. Primjerice. Na blagdan Svete Barbare žena je bila srećonosni gost.[437] Na području Lepeničko-lašvanske doline

[436] KUTLEŠA.., str. 252.
[437] DRAGIĆ, Marko: *Kult sv. Barbare..,* str. 141.-163.

žena je na Badnje jutro bila srećonosni gost.[438] Na području Trebinjsko-mrkanske biskupije žene i djeca unosile su badnjake u predvečerje.[439] U drugim mjestima gdje su muškarci unosili badnjake žena ih je dočekivala na pragu i posipala žitom.[440] Isto je žena činila i sa srećonosnim gošćama i gostima.

Idealizirana uloga žene u zapadnoj Hercegovini je uloga majke. Hercegovačka je majka u prošlosti bila nositeljicom surovoga i oporoga života. Zato što je vjerom prihvaćala neimaštinu i sva stradanja, pogibije i odlaske muževa, braće i sinova, zato što je iz ništa stvarala nešto i zato što je unatoč svim nedaćama vjerovala, baš zato je uzor žena. Pred njom bi ustuknuo i tko nikad nije. Nitko nije mogao ostati ravnodušan na snagu majke, majke koja je suzama natapala krševitu zemlju, a mnoge je suze hercegovačka majka potrošila, puno je puta jutro uplakana dočekala. Gotovo su sve hercegovačke majke u crnini kročile poljima i selima opominjući da nikakva sila nije *zavika*. Sve je to razlogom dubokog poštovanja ove žene, žene zbog koje i danas žive stoljetna ognjišta. Majka je sinonim topline i nježnosti i oni koji se vraćaju iz daleka hrle svojoj majci i majci domovini. O majkama su mnoge riječi izrečene i pjesme spjevane:

NA KUĆNOM PRAGU

O majko, došao sam k tebi
Iz tuđih, dalekih strana-
Tvoje je ovo dijete
I srca tvojega grana.

Odavno ne vidjeh tebe
Nit kušah cjelove lake;
Na prsi privij me sada
Boli me srvaše svake.

Ti šuteć i zureć u me
Na prag si kameni sjela;
Lice ti upalo, rujno,
A kosa sva ti bijela...

[438] DRAGIĆ, Marko: *Badnje jutro i dan..*, str. 402.-403.
[439] DRAGIĆ, Marko: *Drvo badnjak..*, str. 76.-80.
[440] DRAGIĆ, Marko: *Badnja noć..*, str. 234.

...- Uniđi u kuću – zboriš
I s tvrdog ustaješ praga;
Oh majko, kako je i sad
Riječ tvoja mila i blaga.

A.B. Šimić[441]

Uzor svim hercegovačkim majkama od davnina je Majka Božja Marija. Ona je majka vjere, majka ljubavi i ona je oduvijek bila put kojim su išle hercegovačke majke. Njoj se utjecalo u svim nevoljama, od nje se tražile utjeha i pomoć i u molitvi povjeravalo najmilije. Molile su se poznate molitve, ali i one koje izriče srce majke u potrebi.
Najstariji hvalospjev Majci Mariji pisan na hrvatskom jeziku je *Gospina pohvala* ili *Šibenska molitva* „koja je utjecala na vjersku liriku (krajem četrnaestoga stoljeća)“[442]:

Gospoje, ti si blaženih mučenikov moć i sve pokripljenje i pomoženje...
Gospoje, ti si blaženih div i mučenic kruna i vse urešenje,
Gospoje, ti si vsega dvora nebeskoga čast, slava i vse poštenje...[443]

Ovoj se molitvi pripisuju početci pjesništva u Hrvata. „Iako nije sročena po pravilima stroge srednjovjekovne versifikacije, iako je i namjenom i oblikom prije molitva nego pjesmotvor, ona se svojim ritmiziranim, poetičnim tekstom, ispunjenim lirskom emotivnošću, s punim pravom ubraja među antologijska hrvatska poetska ostvarenja.“[444]
Žene su one koje neizmjerno ljube. One su bile vjerne Isusu na Njegovom križnom putu. Tri su ga Marije (Jakovljeva i Ivanova majka Marija Kleofina, Marija Majka Isusova i Marija iz Magdale) pratile do samoga kraja, do smrti su mu ostale vjerne. I nakon smrti, kada su mnogi posumnjali, one su ostale vjerne i brinule se za Isusovo tijelo. Pokazale su svoju ljubav koja ne odustaje nikada, vjerovale su u uskrsnuće i u trenutcima Isusove boli i patnje. Sve su prihvaćale iz ljubavi. Njima se prvima Isus ukazao i one su pravim svjedokinjama novoga početka.

[441] ALILOVIĆ, Ivan: *Hercegovci u hrvatskoj poeziji* .., str. 101.
[442] DRAGIĆ, Marko: *Etnografsko-filološki prinosi*.., str. 179.
[443] KOMBOL, Mihovil: *Povijest hrvatske književnost do preporoda,* MH, Zagreb, 1961., str.44.- 45.
[444] MALIĆ, Dragica: *Šibenska molitva* (filološka monografija), „Rasprave Instituta za jezik“, Vol. 2., No.1, Zagreb, 1973., str. 83.

16.2. Žena u patrijarhalnoj hercegovačkoj sredini

Nije lako bilo biti ženom u tradicionalnoj, patrijarhalnoj Hercegovini. I riječima „čovjek“ i „žena“ davalo se do znanja da je žena u potčinjenom položaju. „Biti čovjek“ je metaforički izraz za ljudinu, nekoga čovječnoga, dobroga. Kad bi se ženu htjelo posebno pohvaliti, reklo bi joj se da je *pravi čovik*. S druge strane riječ „žena“ znači i supruga, a reći nekome muškarcu da je *prava žena*, bilo je posebice uvredljivo i značilo je da je slabić, kukavica, da puno priča, da ogovara...

Osobine koje bi se ženi spočitavale i bile joj teretom, muškarcima bi se znale glorificirati. Posebice je bilo teško ženi koja nije rodila. Nerotkinja, svojom ili muževom krivicom, etiketirana je kao *jalovica.* Kriva je bila i ako su djeca napravila kakav nered. Tada su djeca samo njena, odgoj je njen: *Kakav ti je (kakva ti je), kako si ga (ju) odgojila!* Često je morala biti most i balans u međusobnim odnosima članova šire obiteljske zajednice. Žena je svome mužu uvijek bila poslušna, potvrđivala mu i pazila kako mu ugoditi. Šutjela je kad bi bila napadnuta, pa makar i bila u pravu. Posebice nije proturječila *prid tuđim ljudim.* Žene su se uvijek ustajale kad ulazi muško *čeljade*, bilo dječak, bilo starac. Pričaju stariji da se ustajalo i trudnoj ženi jer *more bit da nosi muško.* Muž i žena su rijetko viđani skupa na javnim mjestima, a ako bi negdje i pošli zajedno, žena bi išla dva, tri koraka ispred svoga muža. „Sramota je bila vigjati muža i ženu, da sami hodaju izvan svoje kuće, ili da se pred kim starijim gledaju, jal nasmiju, a osobito pred svekrom i svekrvom.“[445] Popularni je Matan iz Raosevih *Prosjaka i sinova* svojoj Nuši govorio: *„Tri koraka isprid mene, silo nečista!“* Radnja je ovoga romana uglavnom smještena u Imotsku krajinu čiji se stanovnici razmišljanjima gotovo ne razlikuje od Hercegovaca. Normalno je čak bilo vidjeti ženu s teškim teretom na leđima, a da pored nje ide muž s lulom, cigarom u ruci.

„Janica drži da je Marko dobar prema njoj jer ju ne tuče kao što to rade ostali muževi i to je za nju znak ljubavi“[446]– razmišljanje je žene turopoljskoga kraja (okolica Zagreba) s početka dvadesetoga stoljeća.

Ni same žene tu svoju ulogu nisu doživljavale tragično. *Šuti, tako mora bit, to je tako, mora neko* - jedine su misli koje bi im padale na pamet u eventualnim teškim trenutcima.

[445] BUCONJIĆ.., str. 118.
[446] Usp. KOLAR, Slavko: *Breza i druge pripovijetke,* Zora, Zagreb, 1971., str. 12.

Nisu se ljutile ni što im muževi nisu iskazivali ljubav i osjećaje pred drugima. Znale su da bi takve muževe okolina smatrala mekušcima, svaku bi im nježnost pripisala slabosti i bili bi predmet poruge. I u crkvama postoji muška i ženska strana; i danas se može vidjeti starije bračne parove kako se na ulazu u crkvu rastaju, svatko na svoju stranu.

16.3. Od *diteta* do *neve*

Ženin bi težak put počeo od samoga rođenja. Dok bi rođenje muškog djeteta bilo praćeno veseljem, ponosom, pucanjem iz puške, općim čašćenjem, rođenje bi ženskog djeteta prošlo tiho, bez buke. Kad se rodi sin, s ponosom se govori: *Rodilo se muško, rodijo se sin*! A, djevojčice su se znale roditi uz komentare: *rodilo se dite, opet ništa*... Danas se u šaljivom duhu pripovijeda kako bi očevi znali kazati: *Daj muško, žensko će naletit.* Postoji i izreka *prvo, pa muško,* a koristi se kako bi se označio jako povoljan ishod nekog posla, posla koji je uspio iz prvog pokušaja. Istodobno, *prvo, pa žensko,* konotiralo je negativnim ishodom nekoga posla.

Nije se isto tretiralo ni mlijeko dojilje muškoga i ženskog djeteta. Kod spravljanja nekih lijekova ili boje za tetoviranje, u mnogim je krajevima samo mlijeko dojilje muškoga djeteta imalo učinka. Primjerice, u Kreševu se za tetoviranje, *bocanje* „uzme čađe, onda žena istu 'zamuze svojim mlijekom' (ako doji muško dijete – inače se ne zamuza!), k tom se doda malo ulja i malo sirćeta, te se dobro iskuha, i time se premaže, to se ne pere bar 15 dana.“[447] I praznovjerja su u prvi plan stavljala „muško“. Ljudi su vjerovali da su vile ponekad znale dolaziti noću i zadojiti mušku djecu. Ti bi dječaci postajali iznimno snažni i lijepi muškarci.

Djevojčicama se već u djetinjstvu davalo do znanja tko je gazda i nije im bilo dopušteno ono što dječacima jest. Od malena ih se odgajalo za ulogu koja ih čeka u životu. Činilo se kao da su i majke ponekad favorizirale svoje sinove pa nisu krile svoj ponos: *Moj sin, moj soko...* Znale su, sin ostaje u kući, a *'ćer* će se, ako Bog da, udati. O takvome razmišljanju svjedoči i poslovica:

Žensko dite, tuđa kuća.

Dinko Šimunović je u svojoj pripovijesti „Duga“ pisao o djevojčici Srni koja je htjela proći ispod duge jer je čula da će se tako pretvoriti u dječaka. Naime, njeni roditelji „*radi*

[447] KRISTIĆ, Augustin: *Crkveno-narodni običaji Kreševa..*, str. 136.

toga što je bila žensko, kratili su joj mnoštvo stvari"[448]. Radnja je pripovijesti smještena u Dalmatinsku zagoru. Ni ova se sredina mentalitetom ne razlikuje puno od zapadne Hercegovine.

Muškarci su uvijek bili u prvom planu i imali su glavnu riječ na svim poljima djelovanja. Žene bi tek majčinstvom poboljšale svoj status u društvu.

16.4. Odlazak u novu obitelj

Kad bi djevojka počela *izvirivat* značilo je da je *prispila* za udaju i da je *došo vakat* poći u drugu kuću. „*Gladi kose ne gladi, prođoše pokladi".* Tko se nije „opskrbio", badava mu se *začešljavat*, treba čekati iduću zimu za svadbu. U Hercegovini su nekada, gotovo sve svadbe, bile zimi. Tada je bilo više hrane: mesa, krumpira, kiseloga kupusa, a manje posla na poljima. I tako, koja bi cura dočekala poklade, čekala bi i drugu godinu. Dosta je djevojaka u Hercegovini ostajalo neudanima. „U Zapadnoj Hercegovini je omjer između muškog i ženskog stanovništva 7:8 stoga silom prilika određen broj djevojaka mora ostati neudat."[449] Puno je mladića iz ovih krajeva nestalo, poginulo u ratu, a mnogi su mladići, u potrazi za boljim životom, odlazili u daleki svijet i nisu se vraćali. I to je razlogom velikoga broja neudanih djevojaka. U ovim je krajevima to bio strašan teret jer „djevojka koja je ostala neudata smatra se manje vrijednom i izložena je predbacivanju"[450].

Za udaju se djevojaka vezuje više različitih *divinacija*[451]. U istočnoj Hercegovini, „u stolačkom kraju djevojke su preko noći pod jastuk stavljale tilovinu. Vjerovalo se da će se udati za onoga kojega budu tu noć sanjale."[452] I u drugim su se hercegovačkim krajevima prakticirale neke divinacijske metode. Primjerice, „u Gorancima kod Mostara djevojke su imale običaj na trinaest papirića napisati isto toliko muških imena, pa bi ih stavile u veliku čašu i svako jutro izvlačile po jedan papirić. Na Božić se izvlačio zadnji

[448] ŠIMUNOVIĆ, Dinko: „*Muljika*, *Duga, Alkar,Mrkodol"*;Zagrebačka stvarnost, 2003., str. 30.
[449] SUTON.., str. 47.
[450] *Isto*
[451] *divinacija* lat. divino – 1. slutiti, pogađati, predviđati (Vidi: KLAIĆ, Bratoljub: *Rječnik stranih riječi,* Nakladni zavod MH, Zagreb, 1978., str. 313.).
[452] DRAGIĆ, Marko: *Ljubavne divinacije..*, str. 112.

papirić i taj momak koji ostane *bio bi djevojci suđen.*“[453] Taj je običaj raširen i u mnogim mjestima u Hrvata sačuvan do naših dana.[454]

Djevojka mora imati sve vrline kako bi se lakše udala i svatko je imao pravo njene procjene: je li kod mise sabrana, je li ponizna, je li *ukumišna*, *more* li dobro *teglit*, kako se vlada, je li *poštena, plemi* li se, modira li se... „Neposlušne“ djevojke, cure koje nisu baš na *ponos i diku,* znale bi biti i opjevane:

Igra kolo Jozagina Jele,
ugleda je popo sa kapele:
- Igraj, igraj Jele,
ja te vinčat neću.
- Nemoj pope, nemoj pope,,
ni molit te neću.
Tri iz Graca,
četri s 'Umca doće,
od ti sedan,
vinčat će me jedan.[455]

Ne bi ni mladićima bilo svejedno kad se o djevojci ružno govori:

Oj divojko, obolila bole,
jadna bila što no ti govore.

Dobro je da je djevojka *lipa ko jabuka*, ali nju *prodaje* skromnost, a ne ljepota:

„Ćusta[456] *cura pomalo se koči,*
Moje su je zamirile oči!“[457]

Kad bi se na *silu*, derneku ili kod mise mladi zagledali i *zamirili*, stariji bi nakon toga *sviđali posle*. Važno je bilo znati iz koje i kakve kuće djevojka dolazi; je li to poštena,

[453] *Isto,* str. 106.
[454] DRAGIĆ, Marko: *Advent..*, str. 426.
[455] Kazala mi spomenuta s. Katarina Petković.
[456] *ćust* – lip, divan, krasan; uredan, *zgodušan* (Vidi: KRALJEVIĆ, Ante: *Ričnik* .., str. 54.).
[457] SUTON.., str. 48.

kršćanska kuća. Stari bi znali reći: *„Neka je od kuće, makar gora od kučke, nadoće"*. Kad bi se utvrdilo da je mlada od dobra roda, iz mladoženjine bi kuće djevojku dolazili isprositi. „Vjenčanje bi se održalo za koji mjesec kako bi otac stigao prodati što blaga i opremiti djevojku."[458] Golemi troškovi obitelji koja udaje djevojku izricani su i u poslovicama:

Ko nije kuću gradio i ćer udavo, ne zna što je trošak.
Ko će udavat curicu, valja mu prodat junicu.

Ponekad se moglo čuti kako je „ćer palikuća (ovo se tiče njezina miraza), a sin dunikuća (što kći odnese jednim roditeljima, to im sin opet pribavi, kad se oženi, ženinstvom (ono što žena donese)."[459]

Po Božju bi se sve *obedilo,* a djevojka, *mlada,* spremila bi *ruvo* i krenula u svoj novi dom. „*Mlada* je iza vjenčanja, pri ulazu u mladoženjinu kuću, ljubila kućni prag ili kućno ognjište i podržala bi malo muško dijete."[460]

Djevojka nikada ne bi uzimala dio nasljedstva koji joj zakonski pripada. Nepisano je pravilo da žensko sve ostavlja i odriče se u korist braće.

U drugoj kući dobije ime *neva* ili *nevista,* kao i svaka druga koja dođe. Mještani bi je obično, ako je iz drugoga sela, imenovali po selu iz kojeg dolazi (Uzarićka, Bovka, Dobrkovka[461]...), po djevojačkom prezimenu (Sliškuša, Topuša, Mandićuša... naravno da je svaka nevjesta uzimala muževo prezime), po muževu imenu (Antinica, Jurinica, Stankovica...), ali rijetko po njenom krsnom imenu. Za supruga bi obično bila *ona.* U novoj bi se kući s puno poštovanja odnosila prema svim ukućanima. Svekra i svekrvu bi zvala *babo* i *majko*, a djevera i zaovu *brate, braco* i *seko*.

„Dobro došla neva naša,
Dobro došla, dar donila!
Tuđu majku, majkom zvala,
A na svoju ne zaboravljala!
Tuđeg ćaću, ćakom zvala,

[458] DRAGIĆ, Marko: *Duhovna baština Hrvata..,* str. 152.
[459] ZOVKO, Ivan.., str. 125.
[460] Usp. KRISTIĆ, Augustin: *Crkveno-narodni običaji Kreševa..*, str. 126.
[461] Uzarići, Buhovo i Dobrkovići su sela u širokobriješkoj općini.

A na svog ne zaboravljala!
Tuđeg brata, bracom zvala,
A na svog ne zaboravljala!
Tuđu seku sekom zvala,
A na svoju ne zaboravljala!"[462]

Nekoć se obavljao *izvod.* „To je vrijeme kada je mladenka prvi put kao udana žena došla u crkvu na misu. Tom bi je prilikom dočekao župnik na vratima crkve, te bi je uveo u crkvu, uz pratnju dvaju ministranata koji su nosili zapaljene svijeće." [463]
Kad žena rodi, djetetu obično drugi daju ime, drugi ga nose na krštenje i drugi biraju djetetu kuma ili kumu. Ipak, ženin se status znatno poboljšava. Kad postane majka, sve više postaje gospodaricom kuće i raste u očima svoga muža.

16.5. Tradicijske pogrdnice o ženama

Ženama je bilo pripravljeno mjesto dobre, vjerne, poslušne, samozatajne, tihe, vrijedne, bogobojazne supruge, a ako bi iznevjerila neku od ovih osobina počastilo bi ju se adekvatnim nadimkom.
Kad bi *prikoviše i bez mire pripovidala* reklo bi se da je *Torokuša, Jezikara, Alapača, Alamanka*... Takvoj bi se ženi reklo da je *pustila jezičinu ko krava rep*. Nekad bi morao reagirati i sam suprug takve žene, rekao bi joj: „Ženo, blagoslovljenu vodu u usta!" U šali se pripovijeda kako je supruga pitala o kojoj je vodi riječ. Navodno je suprug odgovorio da je blagoslovljena svaka voda u njenim ustima. Kad bi se više istih *pričalica* našlo na istome mjestu, bilo bi: „*Sastale se ženturače!"*
Nekim ženama higijena nije bila jača strana pa su bile „počašćene" imenima *Smrda*, *Pesa, Pliska, Peksinjača...*
Koja se ne bi istakla u maru, a to se od prave žene očekuje, koja bi bila *lina ko krava*, zvala se *Torulja, Linguza, Dropulja, Debelguza, Kebara*... Ova je loša osobina žene našla mjesto u izreci *nije se krâva naučila orati* ili u životu je prošla *jalova .rkna.*

[462] SUTON.., str. 57.
[463] DRAGIĆ, Marko: *Svijeća..*, str. 486.

Pudara je bila žena neznana*, suvoruka,* lijena, žena za koju bi se reklo da joj je najdraže *nogu priko noge.* Takva je žena i opjevana:

Protraše Pudaru,
kroz zelenu dubravu.
Pitali je
gdje si bila,
šta si jela, šta si pila.
Nisam ništa
nego plela uzice
i ninala .uzice.[464]

Uvijek je bilo onih koje su se voljele istaknuti nakitom, odjećom, odjenuti nešto *namigišli.* To su bile *Pirlituša, Namiguša.* Ako bi prešle granicu dobroga ukusa i pristojnosti bile su *Sramulja, Prostakuša, Balekača, Biskulja...*

Žene koje su puno jele bile su „čašćene" imenima *Pŕkna, Guzička.* O jednoj takvoj babi *izilici* koja je mislila samo na svoj *trbu,* a *privarila svoga dida,* spjevana je pjesma:

Kulen baba vari,
na dvor dida mami.
Na dvor dide, svinjo,
pojidoše voli i konji sino.
Did niz ulicu,
baba kulen u .uzicu.[465]

Bilo je i žena koje su se izvan kuće predstavljale kao uzorne, mile žene, a u svojoj su kući bile prava napast. O takvima narodna poslovica kaže:
U selu milica, u kući grizlica.

Neke su žene bile malo sklonije hodanju po selu gdje bi s *drúgama* istomišljenicama *prosmradale* (prokomentirale) aktualna događanja u mjestu, ponekad i ponešto *nasmrdile*

[464] Kazala mi spomenuta s. Rafaela.
[465] Isto.

(nadodale). Sa *Zvizgom, Smuculjom, Zjakačom, Lajavicom, Oštrokondžom, Rospijom* bilo je pametno biti u dobrim odnosima.
I za neke druge osobine koje nisu krasile dobru ženu našla su se imena. Koja je često plakala zvala se *Kmeca* i za nju bi se reklo da joj je *suza blizu .rkna*; neukrotiva je bila *Divljakuša,* a koja se ponašala ili izgledala kao muškarac bila je *Muškara(ča).*
Neke se žene dugo nisu mogle *obiknuti* u novoj kući pa bi često išle k majci. Njihova im je sredina to zamjerala. Reklo bi se: *Rđa roda traži.*

16.6. Žena u poslovicama

Poslovice su fraze, mudre izreke kojima se slikovito izriče savjet, prijekor, kritika i životna mudrost utemeljena na životnom iskustvu. Poslovice su dijelom kulture svih naroda, a mudre se izreke nalaze i u Bibliji, u mudrosnim knjigama Staroga zavjeta.
I žene Hercegovke su, u različitim životnim okolnostima, našle svoje mjesto u poslovicama:

Kad se ugase sviće, sve su žene iste.
Bolje da plug volova dangubi nego žensko.
Kravu i ženu najbolje je poznatu jamiti.
U kuću kad dođe nevjesta, zaovi više nema mjesta.[466]

Značajan je broj poslovica koje govore o *urednim ženama*:

Žena drži tri ćoše kuće, a muž jednu.
Žena kuću drži, muž je u njoj gost.
Dobra je žena najbolji miraz.
Dobra je žena najbolja srića.
Dobre žene nemaju ni očiju ni ušiju.
Žena svitla mužu obraz, a muž ženi ime daje.
Žena muža nosi na licu, a muž ženu na košulji.[467]
Ne stoji kuća na zemlji nego na ženi.

[466] FALAK.., str. 115.
[467] KEKEZ, Josip: *Poslovice..*, str. 71.

Bilo je žena svadljivica, bilo ih je koje su *iznosile* na svoje ukućane, ali i na druge. I one su u poslovicama:

Žena sama sebe ruži kad se na muža svoga tuži.
Žene su za govorenje, a ljudi za stvaranje.
Žena će sačuvati samo onu tajnu koju ne zna.
U žene jedna glava, iljadu jezika.
Ženu puno ne mazi nego je pripazi.
Nije se na svitu rodijo ko bi ženi ugodijo.
Teže je ženi ušutit nego dite rodit.
Ako ti je žena lajavica, kakva korist što je u svitu mir.
Čovjek ne može imati goreg neprijatelja od zle žene.
Lakše je isušit močvaru nego naćerat ženu da ušuti.
Svadljiva žena i bez pasa čuva selo.
Voda opere sve osim ženina pogana jezika.
Kratka je vika južne vedrine i nevine dobrine.

Naročito su svadljive bile jetrve (supruge dva brata) koje su živjele u istoj kući: *Jetrvice braću dile.*
Rijetko je bilo mira u tim kućama i zato postoji izraz za one koji se svađaju da se *kolju ko jetrve.*
Majke su u poslovicama uvijek „pozitivni likovi“:

Da se majke pita, nikad ne bi bilo rata.
Jedna je majka.
Nema nad suncem svitlosti ni nad majkom milosti.
Majka je lipo ime, al teško brime.
Kad sam na putu ne daj mi Bože ono što mater misli, nego ono što žena misli.
Majčino je srce uvik mekano.
Majka je toliko bliska Bogu da je u poslovicama i svaki njezin čin blizak Bogu, makar to bila i kletva:

Majka jednom rukom bije, a drugom miluje.
Majčinoj su kletvi otvorena nebeska vrata.

I kad kune, majka blagosiva.

Ali, zamjenska majka, maćeha, u poslovicama je uvijek predstavljena kao zla osoba:

Bolja je i najgora mater, nego dobra maćeha.
Maćeha, zla utjeha.
Koliko je bili vrana, toliko je dobri maćia.

Maćehe su sinonim za loše i u poslovicama s metaforičkim značenjem:
Život je prema nekome majka, a prema nekome maćeha.

Odnos se svekrve i nevjeste najčešće prikazuje kao odnos zaraćenih strana:

Svekrva se ne sića da je i ona nekad neva bila.
Ćerku kara, nevisti prigovara.

Međutim, u hercegovačkim tradicionalnim obiteljima, nevjesta je najčešće gajila odnos poštovanja prema svekrvi. Rijetko bi joj se suprotstavljala, a znala je s njom dijeliti intimne, ženske tajne. Postoji pjesma koja svjedoči takvome odnosu:

Nije svaka svekrva jednaka,
Meni moja ko rođena majka.[468]

U poslovicama se govorilo i o djevojkama. O dobrim djevojkama, o prijetvornim djevojkama, dijelili se savjeti kako i koju djevojku izabrati za svoju kuću:

Dobra se roba sama prodaje, a cura udaje.
U drva što moreš dalje, a po divojku što moreš bliže.
Stid curama vridnost daje.
Lipe cure kolo vode, a ružne kuću kuće.
Divojka je slična nerazrezanoj lubenici.
Duga kosa, kratka pamet.
Izvana svetica, iznutra .urvica.
Prvu ćer udaju roditelji, a drugu udaje njezina sestra.
Ko prije divojci, njegova divojka.

[468] SUTON.., str. 60.

17. NARODNI JEZIK

...Po njemu te sviet poznaje živa,
Na njem ti se budućnost osniva.
...Po jeziku dok te bude,
I glavom će tebe biti!
...Ljub' si, rode, jezik iznad svega,
U njem živi, umiri za njega!
Petar Preradović

Jezik je zrcalo života čovjeka, zrcalo njegove povijesti i svega onoga što ga čini čovjekom. Jezikom čovjek izriče sve ono što misli i što osjeća, suosjeća s dragim ljudima, negoduje, osuđuje svaku nepravdu, pregovara, gradi i ruši mostove među sobom. Svakom je narodu jezik pogled u njegovu blisku i daleku prošlost, kulturu i tradiciju i svaki je narod živ dok mu je jezik živ. Po jeziku će se čovjek, makar bio u tuđini, osjećati sinom domovine i biti u vezi sa svojim pukom, sa svojim davno napuštenim ognjištem. Svakom je narodu jezik odrednica, znak raspoznavanja. Bez jezika nema naroda i zato svaki narod svoj jezik voli, njeguje, čuva. Hrvatski književnik i filolog Fran Kurelac (1811.-1874.) davno je i s pravom izjavio da *zatreš li jezik, zatro si narod.*

17.1. Jezik Hercegovaca sa Širokoga *Briga*

Sve ono što se događalo hercegovačkim Hrvatima u višestoljetnoj im povijesti, događalo se i njihovom jeziku, jeziku hrvatskome. On je svjedočio o njihovim mukama, patnjama i potpuno se suživio sa svojim govornicima, Hercegovcima. U starijem hrvatskom jeziku nije slučajno što *jezik* znači *narod.* Svjedoči to zapis popa Martinca koji o nesretnome porazu hrvatske vojske na Krbavskome polju izvješćuje kako *Turci nalegoše na jazik (narod) hrvatski.*

Rođenjem svi dobijemo osobine roditelja, a kako odrastamo sve više dobijemo značajke i kraja, sredine iz koje potječemo. Mnogi će nas po govoru prepoznavati i locirati, posebice ako čuvamo ono iskonsko, ono što nam u baštinu ostaviše *pradid, did* i *ćaća.* Dijete će upijati sve ono što čuje i čemu ga uče roditelji, djed, baka i sredina u kojoj živi. Učit će da se u molitvi traži *kruv svagdanji* i za *grišnike,* naučit će da *triba uteć* (treba bježati) kad mu kažu *vrvi vrckon,* sklonit će se u kuću ako stari kažu da je *Božji čalopek* ili da je *pripeka Božji zvizdan,* spoznat će važnost *ajvana, pure, mlika...* Živjet će, moliti, pjevati i plakati jezikom koji čuje. Hrvatu Hercegovcu hrvatski je jezik majka kršćanstva

i liturgije, majka tradicije i po njemu je primao kršćanstvo i duhovnu i kulturnu nadogradnju. Stoga nije čudno što je toliko osjetljiv i spreman krvariti za najdraže mu i prve materinske riječi.

17.2. Osobitosti tradicijskoga jezika

Zapadnohercegovački govori su ikavski govori štokavskoga narječja. Ikavicom seu Hercegovini govorilo i u srednjem vijeku. Najbolja su potvrda ikavice u ovom kraju i natpisi na stećcima kojih je najviše napisano ikavicom.

„Ikavske riječi svim slovima napisane su na stećku Marka Petrovića na Ledincu kod Širokoga Brijega gdje piše *...usikoše kamen' na oca Marka i na mater' Divnu.* Ikavica je i na natpisu Vignja Miloševića iz 1404. u Kočerinu. Viganj u svom natpisu piše *...služi banu Stipanu... u to vrime...*“[469]

54. Kočerinska ploča iz 1404. godine

Ikavicom su pisane, izgovarane, pjevane pjesme:

RODIO SE ISUS MALI

Rodio se Isus mali,

anđeli mu ***zapivali.***

Hvala Bogu do ***vika****,*

[469] Usp. MANDIĆ, Dominik: *Etnička povijest BiH*,svezak V., Ziral, Toronto-Zurich-Roma-Chicago, 1982. str. 82. , prema: VEGO, M.: *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine,* GZM, Sarajevo, 1964.

*koji spasi **čovika**.*[470]

U govoru je jako puno turcizama što je posve razumljivo s obzirom na činjenicu višestoljetne nazočnosti Turaka na ovim prostorima. Turcizmi su bili dijelom svakodnevnoga govora, bilo ih je u molitvama, pjesmama, uspavankama:

SPAVAJ, SPAVAJ ČEDO PRENEJAKO

Spavaj, spavaj čedo prenejako,
*naspavaj se u **šimšir bešici**.*
***Beša** ti je u moru kovana,*
*kovale je četiri **kujundžije**.*[471]

Postoje turske riječi koje su potpuno ušle u jezik i postale su njegovim dijelom (*čorapi*), ali i riječi koje su u uporabi jednako kao i naše hrvatske riječi. Nekad su stilski obojene i nakana im je nositi snažniju poruku (*đuturum,đuturumak*–stari*; vakat*–vrijeme ...).

Nisu rijetke ni riječi koje su nastale dodavanjem nekih turskih sufiksa na hrvatsku riječ: *-džija* (mrginjdžija, bojdžija), *-lija* (drčulija, balavurdija), *-luk* (kenjčiluk, đavoluk, smradoluk), *-ile* (kućile, đurumile), *-li* (parali kurvali).[472]

Iznimno je česta uporaba augmentativa. Ima je i u vlastitim imenima. Ponekad ima pežorativno značenje, ponekad se koristi kao prijezir prema nekomu ili nečemu, a ponekad kao da želi ukazati na teški, ogrubjeli život čovjeka i na kraj iz kojega taj čovjek dolazi, kraj gdje se svaka nježnost smatra slabošću (*Matuka* - Mate, *Nikota* - Niko*, Perota* - Pero*, Turčesina* - Turčin*, kaputina* - kaput...).

Suglasnik se *h* gotovo izgubio u zapadnohercegovačkome govoru pa čujemo *aljina-aljinka, Rvacka, Ercegovina, odma...* Ovaj se suglasnik u nekim riječima mijenja drugim suglasnikom: *uvo* - uho*, duvan* - duhan*, muva* - muha*, njijov* - njihov*, uvatio, ujtijo* - uhvatio...

I suglasnik *f* doživljava istu sudbinu, redovito se mijenja suglasnicima *v* i *p*: *Vrancuska*-Francuska*, Verdo*-Ferdo*, pratar*-fratar*, Pilip*-Filip*, vranak*-franak*, vrizura*-frizura...

[470] DRAGIĆ, Marko: *Duša tilu..,* str. 21.
[471] DRAGIĆ, Helena i Marko: *Leksik hrvatske usmene književnosti,* Časopis Suvremena pitanja, Matica hrvatska, Mostar, 5/2008., 89.-112, str. 98.
[472] Usp. ŠKALJIĆ, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku,* Svjetlost, Sarajevo, 1966., str. 44.

Sekvenca *ao* (rekao, viđao, gledao, pošao, došao, čekao) sažimanjem je dala *o* ili *a* (*reko - reka, viđo - viđa, gledo - gleda, pošo - poša, došo - doša, čeko - čeka*).

Često suglasničke skupine teške za izgovor (kv, gv) gube jedan od suglasnika: *kvočka-kočka, takve-take, (o)vakve – (o)vake, gvardijan-gardijan...*

Zijev (hijatus) se u zapadnohercegovačkome govoru uklanja umetanjem suglasnika *j* u sekvenci *io: bijo* - bio*, radijo* - radio*, stvorijo* - stvorio. Također se uklanja i umetanjem suglasnika *v*: *avijon, kamijon.* Ponekad se zijev uklanja i sažimanjem: Buhovo– *Bovo*[473]*;* umro od *stra* - straha...

Sekvence *ro* i *ra* ponekad daju *re:* misa na *greblju,* kad je Isus *naresta...*

Čest je slučaj razjednačavanja (disimilacije) u govoru: *blagosov* - blagoslov*, s tebom* - s tobom*,* ali i izjednačavanja (asimilacije): „Ova je rakija prava *medecina* - medicina*.*"

U zapadnohercegovačkom govoru ima i metateze: *zabljavati se* - zabavljati se*, oslomebodi Bože* - oslobodi me Bože*, vode* - ovdje*.* Nekada se metateza događa i riječi turskoga podrijetla (*lanet* tur. prokletstvo, metatezom je dalo *nalet*)**.**

Često se u zapadnohercegovačkom govoru na kraju riječi, a pod utjecajem susjednoga čakavskoga narječja, umjesto *m* čuje *n: mislin* - mislim*, vidin* -vidim*, silon* - silom...

Infinitiv gubi završno *–i* na kraju: *pivat, idit* (se)...

„Prilozi lako i kasno u komparativu imaju jotirano i palatalizirano *lašnje* i *kašnje:*

Ljubi dragi, koju ti je lašnje,
mene mladu ostavi za kašnje."[474]

Meščini je riječ koja je često u uporabi, a nastala je kao olakšica u govoru od „meni se čini".

Ponekad se u govoru javljaju pasiv i refleksiv. „Poznato je kako je hrvatski prijevod Biblije bogat pasivom i to stoga što se u Bibliji želi pokazati koliko je čovjek podložan Božjim zakonima i kako najčešće nije subjekt mnogih događanja na Zemlji"[475] (*Čoviku je suđeno umrit. Ubilo Boga u njemu.*).

Kategorija koja se javlja u razgovornome stilu ovoga govora je i besubjektnost, subjekt ostaje nepoznat (*Udaralo je ovaj narod svašta*).

[473] Selo u širokobriješkoj općini, smješteno na putu Široki Brijeg-Međugorje.
[474] KRALJEVIĆ, Blanka: *Fonološke i morfološke značajke širokobriješkoga govora,* Vitko, časopis ogranka MH Široki Brijeg, XIV/14., prosinca 2015., str. 54.
[475] VRLJIĆ, Stojan: *Jezik naš hrvatski,* Logos Split i MH Mostar, Split, 2000., str. 29.

Iznimno je česta uporaba paremiologizama u ovome govoru. Najčešći oblici koji su se prenosili „s koljena na koljeno“ su poslovice. Ljudi su u Zapadnoj Hercegovini, za sve životne situacije koje bi zadesile njih i njihove suvremenike, imali različite izričaje. „Sve poteškoće i zbivanja, i njihove posljedice, narod je osjećao i o tome se izražavao.“[476] Čitav je niz izreka, poslovica, frazema, poredbi koje koristi ovaj čovjek i čini se da nema okolnosti koja nije metaforički „ispričana“:

Bolje svašta pojist, nego svašta reć.
Di je puno baba, kilavo je dite.
Ko je žurijo, vrat je slomijo.
Ko liti laduje, zimi gladuje.
Našla vrića zakrpu.
Ne daj se rđi u ruke.
Što se babi tilo, to joj se u snu snilo.
Umiljato janje dvi matere doji.
Vrana vrani oči ne kopa...

Česta je uporaba nekih priloga, zamjenica koji su u ovim krajevima poprimali nešto drukčiji oblik nego drugdje:

mjesni prilozi:
gore - *gorika, gorikare, gorikarce;* dolje – *dolika, dolikare, dolikarce;* amo, ovamo – *amokar(c)e, vamokar(c)e;* ovdje – *vode, voden, vodeka, vodekarce, ovdi, ovden;* tamo – *nu, nunde;* tu – *tute(karce), tude(ka);* odozgo – *ozgar;* odozdo – *ozdal;* od tamo – *ozdotud;* gdjegdje – *digdi;* na osami - *naposami;* nadomak – *napovir;*

vremenski prilozi:
danas – *danaske*; večeras – *večeraske;* prije nekoliko dana – *nomadn(i)e*; odmah – *odma;* odsad – *o(d)sela;* onda – *unda;* poslije – *potlje*; maloprije - *maloprin*, za dana – *za vidila*; cijeloga dana – *vazdan;* ponekad - *dikad, digod;*

načinski prilozi:

[476] FALAK .., str. 80.

odvojeno – *naponase, napobaška;*is pravno – *naoposum*; brzo – *brzon*; poprijeko – *napopriko;* pri ruci – *naporuči;* stojeći - *ostojećke;* posebice, najviše – *najskoli*; naravno – *naravski*; što je nemoguće odvezati – *mrtouzice*; namrtvo, vrlo jako – *smrtimice;* odmah –*vrckon*; iz inata - *uzinat;* ovako, onako - *vako, nako*...

I zamjenice često dobivaju neki novi oblik: koliki, toliki, ovoliki (često u deminutivnom značenju, malen) - *kolišni, tolišni, volišni*; koliko (god) hoćeš – *kolk'oš;* neki, neka – *nakav, nakva; meneka, menekarce, tebeka, otaj, otoga, svakoji, dikoji...*

U narodnom su govoru Hercegovaca česte i pojačajne riječi (*dakuće, dašta, deder, der, nuder, vamoder, vala, bome, le...*), ali i poštapalice (*dragoviću moj, lipo /si ga/ moje, brte si ga moj...).*
Pojačajni pridjevi i prilozi također su dijelom hercegovačkoga leksika:
ista istacata, isti istoviti, jedva jedvile, cil cilcat, u sri(d) srice...

Česta je bila i uporaba riječi, usklika *aja* (a, je li?) kojim bi se priupitalo, tražilo potvrdu neke izjave.
Iznimno česta je uporaba i uzrečica *bolan, bona.* Nastale su kao kratice blagoslova bolestan/bolan ne bio, bolesna ne bila.
Mnogi su se u prepričavanju nekoga događaja koristili neodređenim *što je nakva zborila* (što je nekakva govorila) i na taj način i skidali sa sebe odgovornost za izrečeno.
Nekada su se u jeziku ovoga kraja, znatno više nego danas, koristili oblici aorista i imperfekta. Danas se lagano gube, kao što se lagano gubi i izumire ikavica, lijepi govor predaka zemlje Hercegovine.

17.3. Početci pismenosti

Pismenost se na prostorima Hercegovine u ranija vremena uglavnom odvijala u samostanima i za crkvene potrebe. I to je značajno jer bi se na taj način školovao pomladak u samostanima koji bi, došavši među puk, igrao značajnu ulogu u opismenjavanju. Literatura kojom su se mogli koristiti u samostanima nije bila na hrvatskome, već na latinskome jeziku.
O uporabi latinskoga i *domaćega* jezika u svome je *Šematizmu* progovorio i fra Petar Bakula:*„Mi franjevci, kao svugdje na svijetu tako isto i u Hercegovini, držimo latinski*

obred i propise svete Rimske crkve u svim sv. funkcijama... Što god, dakle, treba raditi u svetoj službi iz Obrednika ili iz Misala, mora biti latinski. Ali propovijedi naroda, pjevanje Evanđelja kod nas na svetkovine i poslanice na župskoj misi, zatim, procesije, svečani blagoslovi, kao i javne molitve obavljaju se na domaćem slavenskom jeziku.''[477]

Neki su učitelji, kako bi polaznicima olakšali učenje, sami pisali udžbenike, gramatike. Od Hercegovaca tim su se poslom najviše bavili fra Lovro Šitović[478] i fra Anđeo Kraljević[479]. Njihove su gramatike bile pomoć učenicima u svladavanju gradiva. „U ono je vrijeme svaki samostan imao učenike, pripravnike za redovnički i svećenički stalež pa je i to uzrokom pisanja gramatika.“[480]

Fra Lovro Šitović je jako važna osoba u početcima pismenosti na prostorima BiH. „On je svoje učenike htio učiti ne samo gramatičkim pravilima nego i uzornom, poštenom kršćanskom životu ubacujući korisne savjete za đake u školi, ali i za njihov kasniji život.“[481] Fra Lovro je napisao pjesmu „Pisma od pakla“. Ova je pjesma bila namijenjena najobičnijem puku kako bi ga se na jasan način poučilo kakve paklene kazne čekaju velike grješnike. Pjesma je pisana jezikom kojim je narod zborio, štokavskom ikavicom; pisana je formom narodne pjesme i rimovanim stihovima kako bi ju puk lakše pamtio. Sadržajno iznosi nauk crkve o paklu i paklenim mukama, onako kako ga donosi Sv. Pismo:

Iz ***PISME O PAKLU*** *(SKRUŠENJE)*

1

O Isuse mili Gospodine,

Za prisvete one Tvoje rane:

Daj nam milost koju mi želimo,

I koju sad od Tebe prosimo.

2

Ti se dostoj ovdje nas karati,

---

[477] BAKULA.., str. 27.

[478] Fra Lovro Šitović (1682.- 1729.), rođen u muslimanskoj obitelji, kršten u 17. godini u zaostroškom samostanu, svoje ime Hasan promijenio u Stjepan, a nakon što pristupa franjevcima uzima ime Lovro. Autorom je latinsko-hrvatske gramatike i djela u stihovima *Pisna od pakla.* Ova je pjesma vjerskoga sadržaja napisana u duhu narodnoga pjesništva.

[479] Fra Anđeo Kraljević (1807.-1879.), sastavio je gramatiku radi sjemeništaraca na Širokom Brijegu.

[480] PEZO, Bruno: *Latinsko-hrvatska gramatika fra Lovre Šitovića*, Zbornik o Lovri Šitoviću, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009., str. 99.

[481] Usp. NIKIĆ, Andrija: *Fra Lovro Šitović i njegova djela*, Grafotisak Grude, Mostar-Klobuk, 2001., str. 78.

I za grihe naše pedipsati:
Al nas nemoj slati u pakao,
gdje se viče jao, jao, jao.
8
Na kolina svi sada padamo,
Tere Tvoje ime zazivamo:
U prse s rukama udaramo,
Od grihu se naših skrušujemo.
10
Ali sada kripko odlučijamo
I u srcu našem betamo
Naše ćemo grihe spoviditi
I pokoru za nje učiniti.
11
Unapridak nećemo grišiti,
Mi ćemo se grihov varovati:
Jer ljubimo Tebe dobrog Boga,
Mnogo veće neg drugog nikog."[482]

Devetnaesto je stoljeće vrijeme otvaranja prvih škola u Hercegovini. Franjevci otvaraju škole po hercegovačkim župama, a na zahtjev biskupa fra Anđela Kraljevića, 1872. g. u Mostar dolaze časne sestre milosrdnice i otvaraju Katoličku žensku školu. Također su otvorile škole u Duvnu i na Humcu. „Škole su imale posebno značenje za žensku mladež koja je u obrazovanju, do tada, bila potpuno zapostavljena."[483] Nije moguće govoriti o opismenjavanju hercegovačkoga puka u prvoj polovici prošloga stoljeća, posebice ženske mladeži, a ne spomenuti hercegovačke „crne sestre" (sestre franjevke) koje su također, otvarale svoje škole po cijeloj Hercegovini. Dovedene su iz Maribora, ponajviše zaslugama biskupa fra Paškala Buconjića i u puku su odmah prihvaćene jer su vrednovane kroz prizmu rada franjevaca.

[482] Usp. *Isto*, str. 70.-72. i 105.-110.
[483] MUSA, Šimun: *Hrvatska narodnopreporodna postignuća u Hercegovini,* Hum, časopis FF Sveučilišta u Mostaru, prosinca 2007., str.13.

I prosvjetni se rad, uz rijetke iznimke, vezao za franjevce. Po samostanima je počeo prvi književni rad i prve tiskovine, počelo je izučavanje narodnih običaja i kulturnoga blaga hrvatskoga življa. I prve su kazališne predstave djelo franjevačkoga reda.
Vidljivo je koliko su se franjevci zauzimali za svoj puk i njegovu naobrazbu. Posebice su osjetljivi bili na materinski, hrvatski jezik. Svjedoči tome i jedno od njihovih obraćanja hrvatskim majkama, a objavljeno 1891. u listu *Glas Hercegovca:*

Narodni je jezik vremena svakog i u naroda svakog ono bio, što je najviše prigledao, u koji sve sile uma svoga uložio, sve darova srca svoga izlio kao zenicu duha svoga, kao dušu vlasti svoje, kao proroka slave svoje, za koji i oružja se hvatio, vojevao i umirao kao poklad, koji kada jednomstraćen, nebude povraćen. Zatareš li narodni jezik, zatro si narod (...) Ne plašite se truda i napora, na znojnom čelu se lovor list najljepše zeleni (...) Prava Hrvatica deset dobrih Hrvata osigurava, a tih nam u ovo doba očajne borbe, u ovo doba borbe protiv onima, koji nam svetinje naše krne, a krvlju posvećena prava naša podlom svojom nogom gaze; nasuprot jedna odmetnica desetoricu za sobom povuče (...) Ja kucam, na vaša srca, ja molim za moju, za našu domovinu.[484]

Iznimno značajnu ulogu u opismenjavanju ovoga puka odigrao je i poznati hercegovački dobročinitelj fra Didak Buntić[485]. On je 1910. godine u Hercegovini proveo program kako bi opismenio svoj puk. U okolici Širokoga Brijega i sam je vodio škole za opismenjavanje, a po uzoru na njega i drugi su brojni franjevci i učitelji otvarali škole za opismenjavanje i opismenjavali puk. Nakon završenoga tečaja učenja slova i čitanja, za polaznice i polaznike bi se organizirao ispit uspješnosti učenja.

[484] A. A., '*Hrvatskim gospojam ';* Glas Hercegovca, Mostar, 8 (1891.), 86, str.1.
[485] Fra Didak je rođen u Paoči 9. listopada 1871., a umro u Čitluku 3. veljače 1922. Nakon završenoga studija u Innsbrucku bio je profesor (1895.-1919.) i ravnatelj (1910.-1919.) gimnazije u Širokom Brijegu, graditelj širokobriješke bazilike (početak gradnje 1905.), utemeljitelj hrvatskih seljačkih škola (1911.-1917.), pokretač gospodarskog razvoja Hercegovine, član Središnjeg odbora i predsjednik Mjesnog odbora Hrvatske narodne zajednice u Širokom Brijegu, spasitelj gladnih i siromašnih (1917.-1919.), provincijal Hercegovačke franjevačke provincije (1919.-1922.), branitelj ugroženih prava naroda u Hercegovini i narodni zastupnik u beogradskoj skupštini (1920.-1922.).(Više u: KNEZOVIĆ, Oton: *Život i rad fra Didaka Buntića*, Zagreb, Tiskara narodne prosvjete, 1938.).

Prizor svečanog ispita »seljačkih škola na Širokom Brijegu pred samostanom franjevačkim dne 24. svibnja 1914.

Učenici i učenice, oko 1.500 na broju, poredane po pojedinim školama, a pred njima stoje njihovi seljački učitelji. Učenici i učenice drže u rukama ispisane tablice, teke ili listiće papira, te čitanku, pjesmaricu ili molitvenik, iz kojih su knjiga pred ispitnim gostima čitali svi lijepo i jasno izgovarajući svaku riječ. Na ispitu bijahu biskup Mišić, okružni predstojnik Petraki, mnogo profesora, učitelja i advokata. Na svečano okićenim stapovima lepršaju hrvatski barjaci. — Kako su oni naučili kroz nekoliko sedmica čitati i pisati, može svak da nauči ovom početnicom (bukvarom), pa i stari ljudi i žene od 60 god'na.

55. Prizor svečanog ispita „seljačkih škola“ (Široki Brijeg, 24. svibnja 1914.). Na fotografiji su učenici i učenice sa svojim „seljačkim učiteljima“, a poredani su po školama. Na ispitu su bili biskup Mišić, okružni predstojnik Petraki, profesori, učitelji, advokati. Učenici su pred ispitnim gostima iz svojih čitanka, pjesmarica, molitvenika čitali „lijepo i jasno izgovarajući svaku riječ“[486].

Fra Didak nije bio samo učiteljem vjere i slova nego je za vrijeme I. svjetskoga rata organizirao odvođenje i smještanje gladne hercegovačke djece kod dobročinitelja u Slavoniji, u Hrvatskoj.[487] Na taj je način od gladi spasio preko 17.000 osoba. Ne treba ni spominjati koliku je važnost odigrala ova briga i što je to u konačnici značilo za život ovoga puka. Spašavanje od gladi, pomaganje u liječenju i učenje slova razlozima su zbog kojih se fratra u Hercegovini slušalo, zbog čega mu se vjerovalo. Franjevci su, dakle, uz svoje pastoralno djelovanje bili nositeljima kulture i pismenosti.

17.4. Početnica

[486] DOBRŽANSKI, Ivo: *Početnica ili Bukvar za nepismene (analfabete) sa pjesmaricom, čitankom i računicom;* V. izdanje, Sarajevska tiskara, Sarajevo, 1917., str. 49.

[487] Fra Didak Buntić u siječnju 1917. g. piše austrougarskom generalu Sarkotiću, poglavaru Zemaljske vlade u Sarajevu: *„Srce mi se cijepa, preuzvišeni gospodine, gledajući svojim vlastitim očima ove nemile prizore, ove blijede i nijeme od gladi, slabosti u spodobi ljudskoj, a da im ni odakle pomoći nema. Klonuli starci, iznemogle žene, obamrla djeca čekaju po više dana na onaj kilogram žita i ne dobivaju ga, nego se teturaju po kućama. Pojeli su davno i sjeme, pojeli onog živog ajvana, povrće, korjenje i zelenu travu..."* (Vidi: KNEZOVIĆ.., str. 38.*).*

Početkom dvadesetoga stoljeća i mnoge su napredne snage u društvu nastojale opismeniti hercegovački puk. Tiskaju se početnice, pismeniji pomažu onima koji to nisu i to biva sveopći pokret. Početnice nisu samo slovarice nego i svojevrsne upute i nauk za lakši i bolji život. Tako Početnica Ive Dobržanskoga (Sarajevo 1917.) sadrži slova, brojeve, mjere; poslovice,

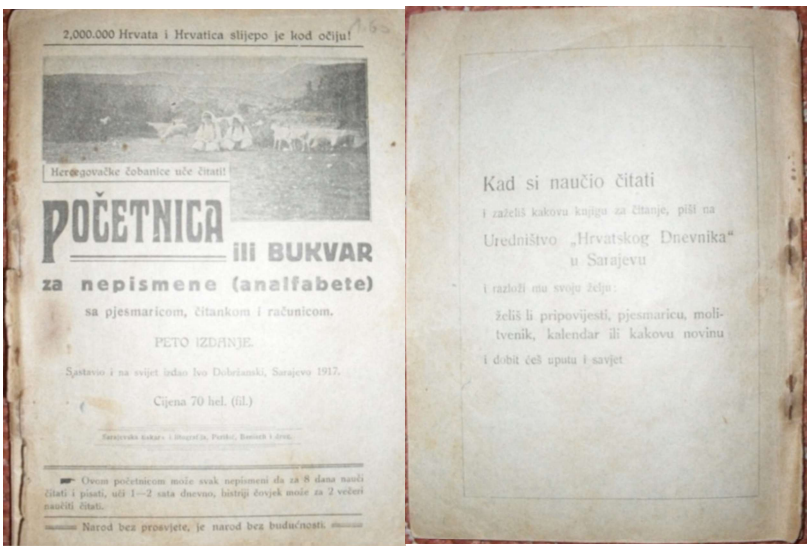

56. Prva i zadnja stranica Početnice (osobno vlasništvo).

pjesme, mudri nauk; savjete o hrani, sadnji, sijanju, štednji, odgoju i kažnjavanju djece, ratarskim strojevima i nekim zakonitostima u prirodi. Na prvoj stranici Početnice stoji, između ostaloga, kako je *„2,ooo.ooo Hrvata i Hrvatica slijepo kod očiju“* i kako *„narod bez prosvjete je narod bez budućnosti“*. Autor donosi i ohrabrenje za one koji će se koristiti početnicom: *„Ovom početnicom može svak nepismen da za 8 dana nauči čitati i pisati, uči 1-2 sata dnevno, bistriji čovjek može za 2 večeri naučiti čitati.“*

I u vojsci su se učila slova. Pričao mi je pok. djed Jozo kako je u vojsci stare Jugoslavije učio slova, ali su ga *zapala* ćirilična jer je služio u Crnoj Gori. Djed se po povratku u Hercegovinu znao potpisati ćirilicom, ali se nije baš „hvalio“ svojim poznavanjem slova. Nakon Drugoga svjetskog rata nastoji se svakoga osnovno opismeniti, a početak je to i još snažnijega shvaćanja da i ženski svijet treba ići u školu.

17.5. Pismo

Puno je svijeta učilo i naučilo čitati i pisati poslije Drugoga svjetskog rata. U vremenima odlazaka Hercegovaca u strane zemlje, a iz dobro poznatih razloga, bilo je važno poznavati slova. Jedina veza onih iz tuđine sa svojima u domovini bijaše pismo. Kako se samo iščekivao taj komadić *karte* s obje strane. Nisu svi stariji znali pisati, ali je zato mlađarija imala pune ruke posla. Stariji bi diktirali: *Piši vako! Valjen Isus i Marija, to je rič najstarija.* Onda bi *ispripovidili* sve kućne i „okokućne" novosti; slijedila bi pitanja: *Kako je kod vas? i Kako ste vi svizi tamo?* Na kraju bi pisma stajalo: *Pozdravljamo vas od Boga i srca svoga.* Ako u kući nije bilo *mlađarčeta* ili pismena *čeljadeta*, našlo bi se u selu onih koji bi rado pomogli. Nakon što bi pismo otputovalo, željno se čekao odgovor najmilijih.
U dijaspori su Hercegovci učili neke *stranjske* jezike, ali *bili svit* nije nimalo promijenio materinski jezik ljudi koji su otišli. Jezično, vrijeme je za njih stalo.
Postojali su stihovani izričaji koje bi, posebice djevojke i momci, pisali jedno drugome:

Vita jela zelen bor, molim brzi odgovor.
Evo sjedo za jelovu klupu, uzo pero u desnicu ruku.
Koliko je od mene do tebe minuta, toliko te pozdravljam puta...

Nerijetko su djevojke znale i *namilisati* pismo svome dragome. Pisma su bila puno više od puke informacije. Nad njima se veselilo, tugovalo, plakalo. Ona su bila predmet koji je dodirivala draga osoba s druge strane, bili su jedina veza majki i očeva sa svojom djecom, supruga s muževima... Čuvala su se ova pisma kao najveće dragocjenosti, čitala po nekoliko puta i svaki bi put u onima koji ih čitaju izazivala buru osjećaja.

17.6. Spomenar

„U srce sam te zaključala ne možeš izaći,
ključeve sam izgubila ne mogu ih naći."

Mladi su pošli u školu, naučili pisati i mogli su i pisano izražavati i dijeliti svoje osjećaje s drugima. Neka vrst današnjega *fejsbuka* u starija vremena bijaše spomenar, prava škola poetskih i likovnih nadahnuća mladih. U njemu su bile dobre želje, savjeti, životne mudrosti, đačke poteškoće, ljubavni jadi, ali i šaljive dosjetke. U tim je dosjetkama bilo

odmjerenoga humora lišenog bilo kakvog vrijeđanja. Svaki je spomenar sadržavao svima poznate stihove, ali i one koji su bili upućeni konkretnome pojedincu:

Kada nakon dugo ljeta ti pročitaš ovaj stih, proći će kroz srce tvoje kao neki plamen tih.
Sjeti se mene i domskiji klupa, kada smo često sjedile skupa.
Kad bih znala iumjela vijenac bih ti ja oplela, ne od trnja već od cvijeća, nek te uvijek prati sreća.

Na putu sretnog života tvog, sjeti se nekad i imena mog.
Kad se sviju sjetiš, sjeti se i mene, nemoj da mi ime baciš među hladne stijene.
Putem kojim kročiš, iako nije slavan, kad s ponosom ideš, dičan je i slavan.
Ne trudi se za peticu, petica je gorka, a kad budeš na maturi, dobra je i dvojka.
Kad pođeš put života, pratio te dragi Bog, a kad jednom sretna budeš, imena se sjeti mog.
I u ruži može zmija da se krije, tko ti puno laska, prijatelj ti nije.
I posljednji grad se ruši, samo osta jedna stijena, isto tako kada ja umrem, ostat će uspomena.
Sve što bih ti htjela reći, sastoji se iz dvije riječi – budi sretna!
Sve sa svijeta nestaje, zlato gubi sjaj, ali naše prijateljstvo neće imat kraj.
Kada budeš u samoći, kad ti budu duge noći, ti upitaj srce svoje, dal' još pamti ime moje.
Ovaj cvijetak ljubičice pokazuje tvoje lice, još da mi je da govori, da ti kaže 'ko te voli.
Kada vidiš lalu da kraj puta vene, uberi je pa se sjeti mene i moje uspomene.
Spomen sam ti napisala nemoj ga trgati, posle dugog vremena ti ćeš se kajati.
Na listiću teke ove ja ostavljam ime svoje, neka trune, neka vene, radi vječne uspomene.
Đački su dani kao buket cvijeća, ne zaboravi ime moje, pratila te sreća.
Sve se ruši i opada ko najveća stijena, a od mene nek ti bude vječna uspomena.
Kad se popneš na brdašce i velike stijene, stavi ruku na srdašce i sjeti se mene.
Kućica je mala, al' je puna sreće, gdje se dvoje vole tu ne treba treće.
Ti me pitaš koga volim, evo da ti odgovorim, brzo čitaj prva slova, eto tebi odgovora.
Duboko je more, zlatne su školjke, zbog ljubavi đaci dobivaju dvojke.
Ne vjeruj muškarcu koji ti laska, u njega je glava k'o jalova daska.
Kada vidiš mačka da se uz plot penje, povuci ga za rep pa se sjeti mene.
Jedno majsko veče profesor mi reče da je ljubav jaka, al' nije za đaka.
Uspomena mnogo traje na papiru kad se piše, a u srcu kad se voli traje mnogo više.
U ormaru zlatna čaša, u čaši je ljubav naša, tko razbije ovu čašu, otkrit će ljubav našu.

Sunce ljubi svoje zrake kada zađu za oblake, tako isto srce moje, u njemu je ime tvoje.

Kada vidiš lastu da visoko leti, ona će ti pismo od mene donijeti.

57. Neke od stranica spomenara iz 1955. g. Spomenar je vlasništvo moje majke Regine, a nastao je tijekom njenog boravka u Đačkom domu na Širokome Brijegu.

Ne volim te što si lijepa ni zbog kakvog čara, već te volim što si dobra jer dobrota sreću stvara.

Ova moja uspomena toliko je kratka, dodaj malo čokolada pa će biti slatka.

S kog izvora vodu piješ nemoj da ga mutiš, momka kojeg voliš nemoj da ga ljutiš.

Kad pojedeš jabuku tad ogrizak baci pa se onda sjeti kad smo bili đaci.

Vene, vene trava i ljubica plava, vene, vene sve, al' naše drugarstvo ne.

Padaj, padaj kišo, al' nemoj po putu jer je Regina u ljetnom kaputu.

Padaj kišo, al' nemoj po moru jer se Regina voza u lavoru.

Kada budeš jela 'ljeba i salame, sjeti se mene i moje galame.

Nisam pjesnik da stihove stvaram, nit crtač da cvjetove šaram, zato budi zadovoljna time što ću tvoje napisati ime.

Što da ti pišem, što da ti velim kad ti sreću u životu želim.

Ti si lijepa kao ruža, ja ti želim lijepa muža.

18. ANTROPONIMIJA

Ne boj se jer ja sam te otkupio,
Imenom sam te svojim zazvao, ti si moj!
Izaija 43,1

Ono što obilježava svakoga čovjeka njegovo je ime isvaki čovjek ima svoje ime. S imenom on ulazi u društvo. Svakoga onoga koga upoznajemo pitamo za ime i kazujemo mu svoje ime. Imenom nas roditelji zovu od rođenja. Ljudi su nekada imali samo osobno ime (to potvrđuju i najstariji zapisi hrvatskih imena na latinskome jeziku) te su imena najstariji dio antroponimije[488] u Hrvata. U svako je vrijeme, pa tako i danas, izbor imena bio pitanje tradicije, vremena, obiteljskih i društvenih prilika u kojima se živi, ali je taj izbor nerijetko bio podložan pomodarstvu.

Poznata je stara latinska izreka *nomen est omen* koja znači *ime je znamenje*. Još su stari Rimljani obraćali pozornost pri davanju imena. „Imenom nas je zazvao Bog i rekao da smo njegovi“ (Usp. Iz, 43,1), Bog koji je „Ime nad svakim imenom“ (Fil, 2,9b). Ime je svakoga čovjeka sveto i ikona je osobe. Zahtijeva poštovanje i kao znamen je dostojanstva onoga koji ga nosi. Ime je i dio osobnosti onoga tko ga nosi. I faraonova kći dade ime Mojsije onomu koga je posinila „jer sam ga“, reče, „iz vode izvadila“ (Usp. Izl, 2,10b). A, Mojsije je onaj koji do kraja života istupa u Jahvino ime.

Novo ime znači promjenu. Novo ime u biblijskoj predaji znači novu službu. Tako Savao progonitelj postade Pavao, Njegovo izabrano oruđe. A Šimun Ivanov dobi ime Petar Stijena (petros grč. stijena) i na toj stijeni Bog sagradi crkvu svoju. „Ime izriče bit, osobnu istovjetnost i smisao vlastita života. Bog ima ime. Nije bezimena sila. Otkriti svoje ime

[488] *Antroponimi* su imena ljudi, nadimci i prezimena.

znači saopćiti se drugima, na neki način dati samoga sebe učinivši se pristupačnim, sposobnim biti dublje upoznat i osobno imenovan“.[489]

18.1. Osobna imena

Rođenje je djeteta izniman događaj za svaku obitelj. To je ujedno i *slatka briga* davanja imena djetetu. Dijete na krštenju dobije ime. To je zahtjevan posao s obzirom da ime prati i identificira čovjeka tijekom cijeloga života. Prvom se djetetu obično davalo djedovo ili bakino ime. Značilo je to nastavak plemenske loze. Djeca su znala dobivati imena i po nekim umrlim, tragično stradalim članovima obitelji. Nažalost, u Hercegovini takvih bijaše mnogo. Najviše je imena bila kršćanskoga sloja, biblijskih imena i imena katoličkih svetaca, mučenika i mučenica (*Mate, Luka, Marko, Ivan, Šimun, Petar, Jakov, Andrija, Filip, Toma, Marija, Magdalena, Katarina*...). Nerijetko se, a prema kršćanskoj tradiciji, djetetu biralo svetačko ime iz kalendara ili ime sveca, svetice koje se slavi na dan rođenja djeteta ili blizu tog nadnevka. Na krštenju je djetetu ime često birao sam svećenik. Dakako da ga se posluša jer je on *Božji zaminik.* Unatoč činjenici da su stanovnici ovoga kraja bili duboko vjerski i nacionalno osviješteni, ima i dosta pomodnih stranih imena (*Renata, Robert, Marlena, Viola, Dijana, Žaklina, Žana, Silva, Sandra*...) koja su rezultat početakamedijskoga djelovanja. Pojava tv prijamnika dovela je do toga da su roditelji svojoj djeci davali imena osoba iz javnoga života, omiljenih im glumaca, pjevača, sportaša, političara, a neka su imena „pohrvaćena“. Ovo je pomodarstvo u biranju imena rezultat i velikoga broja odlazaka u inozemstvo na „privremeni“ rad, odlazaka našeg puka na *dobrovoljne akcije,* odlazaka mladića u JNA... U vrijeme proruske politike i bivše Jugoslavije u ove su krajeve došla i neka atipična imena (*Slobodan, Svjetlana, Borislav, Tatjana...*). Bila su to vremena kada su pojedina *starinska* imena davana kao nadimci u šaljivom i pejorativnom tonu. Srećom su opet „na snazi“ imena kršćanskoga sloja jer to danas, hvala Bogu, nije više ni sramota ni *grijota*.

18.2. Prezimena

[489] *KATEKIZAM* katoličke crkve.., str. 70., čl. 203.

Prezimena su također, dijelom antroponimije i to najmlađim. „Proces oblikovanja prezimena u hrvatskim zemljama je počeo većinom u 16. stoljeću, kada se odlukom Tridentinskog sabora, uvode matice, zbog čega su svi upisnici morali imati i ime i prezime. Zahvaljujući seobama pučanstva ili pojedinačnim preseljenjima, nova su se prezimena i poslije 16. stoljeća pojavljivala na hrvatskim prostorima.“[490]

Današnjem je čovjeku prezime sastavni dio njegova identiteta i ono se samo iznimno mijenja. Ono je stalni pratitelj čovjeka od rođenja pa do smrti, od upisa u matice rođenih do natpisa na nadgrobnome spomeniku.

U zadnje se vrijeme dosta istražuje podrijetlo pojedinom prezimenu i ima dosta literature koja se bavi ovom granom antroponimije. Tako se i izvode zaključci da je najviše hercegovačkih prezimena koja završavaju na –ić. Najviše njih je nastalo, motivirano je osobnim imenom rodočelnika, najčešće hrvatskim osobnim imenom, ženskim i muškim (*Stanić*, *Anić, Jurić, Damjanović, Perić, Ivanković, Mandić, Markić*...). Postoje i prezimena motivirana muslimanskim imenom (*Alilović, Skender, Musa*), ali i srpskim (*Ostojić, Novak, Draškić*). Mnoga su hercegovačka prezimena nastala preobrazbom različito motiviranih nadimaka. O nečijem podrijetlu govore prezimena *Drežnjak, Vlaho, Primorac, Crnogorac, Zadro*.., a o zanimanju prezimena kao što su *Kovač, Kovačić, Lončar, Medić, Kožul, Tokić*... Ima i prezimena motiviranih imenima životinja (*Ćuk, Vukoja, Mišić, Lasta, Tica, Vučić, Soko, Vrančić*...), a i nazivima biljaka (*Lozić, Zelenika, Zeljko*...). Neka su prezimena motivirana imenima dijelova tijela (*Nogalo, Zubac, Brkić, Pandža, Pandžić, Palac, Papac, Šakić, Šakota, Grle, Glavina, Glavota*...), a nisu rijetka ni ona motivirana nazivima za tjelesne nedostatke: *Ćorić, Ćosić, Kolak, Kljajo, Grbešić, Ševo, Topić, Šantić.* Nekolicina je prezimena koja su motivirana bojama, značajkama nositelja pojedinih nadimaka: *Šarić, Šaravanja, Bilać, Crnjac*... Mnoga su prezimena motivirana nadimcima koji su izražavali neke osobine njihovih nositelja: *Zlomislić, Spajić, Vrljić, Udovičić, Kopilaš, Dumančić...* Neka prezimena izražavaju vezu s plemenitaškim rodom: *Kraljević, Knezović, Begić, Herceg*...

Ima prezimena nepoznatoga, nejasnoga podrijetla, ali su, za razliku od imena i nadimaka koji se mijenjaju i nestaju s osobama, naslijeđena konstanta koja produžuje obiteljsku lozu na potomke, imenuje srodnike. Danas je prezime najvažnijim dijelom našega rodnog

[490] Usp. SAMARDŽIJA, Marko: *Leksikologija hrvatskoga jezika,* ŠK, Zagreb, 1995., str. 64.

i krsnog lista, naše domovnice, putovnice, osmrtnice. Naše nas ime u društvu tek s prezimenom potpuno određuje i identificira u svim životnim okolnostima.

18.3. Nadimci

I nadimci su dio antroponimije i kao sve antroponimijsko, tako i nadimci čuvaju mnoge obavijesti o osobama koje ih nose. Naši su ljudi oduvijek imali sklonost jedni drugima davati različite nadimke koji su se koristili u svakodnevnoj jezičnoj komunikaciji i koji su često imali ulogu prepoznavanja osobe. Posebice su česti i nužni bili obiteljski nadimci koji su imali identifikacijsku ulogu unutar sustava istih prezimena. „U prvo su vrijeme nastajali da bi pripomogli razlikovanju ljudi istoga imena, kojih je u malim sredinama moglo biti nekoliko. Tako su nadimci prethodnici prezimena, a neki su poslije postali prava prezimena. Nakon ustaljenja prezimena, nadimci imaju drugu ulogu. Najčešće su znak prisnosti pripadnika neke manje društvene zajednice (sela, razreda) koji svoju pripadnost toj zajednici očituju upravo nadimkom.“[491]

Nadimci se nisu davali samo „po potrebi“ nego i zbog narodnoga humora. Odražavali su duhovna, karakterna i tjelesna obilježja osobe, ali često i društveni status. Često imaju i podrugljiv prizvuk. Oni koji su *izdivali* nadimke znali su biti i nježni i bezosjećajni, skloni pohvalama i nadasve porugama, ali mora im se priznati iznimna kreativnost. Nadijevanje nadimaka u prvome je redu sredstvo prepoznavanja pojedinca budući da je puno osoba istoga imena i prezimena, ali je to istodobno i društveni parametar vrijednosti, pohvala ili pokuda psihičkih i tjelesnih osobina pojedinca, njegova položaja i značaja u nekoj zajednici. „Stoga su službena imena često bila podređena neslužbenim (osobnim nadimcima). Zanimljiv je i način nastanka nadimaka, ali i kako često postaju oznaka genealoške linije u kojoj isti traju i po nekoliko generacija“[492].

Tako su nadimke stjecali pojedinci, ali i obitelji. „Oni često izražavaju svojim sadržajem duhovnu, fizičku i satirično-humorističnu karakternu osobinu pojedine osobe, odnosno rodonačelnika obitelji.“[493] Individualni nadimci uglavnom nastaju u djetinjstvu. „Sadržaj

[491] Usp. *Isto*, str. 63.
[492] CVETNIĆ, Branka i Marija: *Nadimci – poruke kulturologu,* Stud. Ethnol. Croat. Vol. 6., Zagreb, 1994., str. 80.
[493] LJUBOVIĆ, Enver: *Prezimena, osobna imena i obiteljski nadimci Krivopućana,* u: *Živjeti na Krivom Putu II* (Etnološka monografija o Primorskim Bunjevcima), 2009., str. 106.

je osobnoga nadimka često posve suprotan osobnosti njegova nositelja.“[494] Nastanci prezimena i „uzroci“ davanja su različiti, a „najčešće su bili motivirani osobnim imenima, duhovnim i govornim osobinama te navadama prvotnih nositelja, vanjštinom te tjelesnim manama i nedostatcima i nazivima zanimanja“[495].

Većina nadimaka u ovome radu odnosi se na stanovnike širokobriješkoga sela Turčinovići[496], rodnoga sela mog oca, sela s iznimno velikim brojem nadimaka[497].

18.4. Muški nadimci

Nadimci su po svome nastanku, uzrocima i uvjetima davanja različiti. Kako je bilo više osoba istoga imena, tako su i nastajale različite inačice istoga imena. Najčešće davana narodna muška imena imala su i najveći broj nadimaka: Josip – *Josko, Jozina, Jozan, Jozota, Dzodza*; Bože – *Božan, Boško, Božukan, Bokiša, Boka, Botić, Boje*; Ivan – *Iko, Ika, Ikas, Ikan, Ikolica, Ina, Ivanić, Ivaćka, Ivančina, Đovana*; Stanko – *Stankan, Stankica, Stankela, Nano*; Franjo – *Vrane, Vranota, Dzane*; Jure – *Jurina, Jusa, Jukas, Juka*; Stjepan – *Stipe, Stipica, Stipeta, Stipuka*; Petar – *Pero, Perija, Periša, Peruka*; Nikola – *Niko, Nikota, Nitola*; Grgo – *Grgas, Grgela*; Tomislav – *Tomo, Toma, Tomiša*; Marko – *Markan, Markica, Markuza*; Mirko – *Mirkan, Minjaš*; Gojko – *Goja, Gojan*; Slavko - *Slavkiša, Slavkota*; Marijan – *Marijanica*; Mate – *Matuka*, *Matiša*; Mile – *Mileša*; Mladen – *Mađo, Mlađo*; Bruno – *Buko*; Jerko – *Jere, Jera, Jerkan*; Karlo – *Kajica*.

Kako su turcizmi u našim krajevima, iz dobro nam znanih razloga, dijelom leksika, tako su ponekad nadimci bili jednaki turskim imenima:

[494] VIDOVIĆ, Domagoj: *Nadimci Brača i Visa;* Časopis *Hrvatski jezik,* br. 3., rujan 2014. (http://www.braconline.com.hr/bracologija/15884-nadimci-braca-i-visa.html; pristupljeno 15. prosinca 2015.).

[495] VIDOVIĆ, Domagoj: *Obiteljski nadimci u Pučišćima na otoku Braču*, Raspr. Inst. hrvat. jez. jezikosl., knj. 36/2 (2010), str. 363.

[496] **Turčinovići** su selo s oko 700 stanovnika, smješteno na jugozapadnoj strani Širokoga Brijega od koga je udaljeno samo par kilometara. Stanovnici su ovoga sela zbog svoje vjerske i nacionalne osviještenosti često bili metom „istraživanja“ *onoga* sustava. *Trbuhom za kruhom* odlazili su iz svoga sela i naseljavali prostore zapadne Europe, Amerike, Australije. U Jugoslaviji su zbog svojih stavova često robijali. Zatvore su punili i zbog bana Jelačića kojega su pjesmom zvali *da ustane*. A ni tamo nisu prestajali tražiti zagovor svoje Gospe od Zdravlja, zaštitnice njihove mjesne crkve. Puk u svom svagdanjem govoru rabi štokavsku ikavicu koja se prepoznaje i u osobnim nadimcima. Nadimci otkrivaju sliku svijeta i pojave u Turčinovićima, ususatvljuju vrijednosti, zrcalo su ponašanja i sl.

[497] Od najveće mi pomoći bijaše moja majka. Iako nije živjela u Turčinovićima (osim vrlo kratkoga vremena i to prvih dana braka), *ko prava nevista*, zapamtila je veliki broj nadimaka stanovnika sela u koje se udala.

Avdo, Murat, Đ(Dž)emo, Dero...

Nadimcima se obilježavao izgled pojedinca, njegove tjelesne i psihičke osobine, hobiji, sklonosti... pa su tako i nastajali pojedini nadimci: *Riđo* (rić i riđokos); *Biliško* (imao biljege - *bilige* na glavi, pramenove); *Brk* (imao velike brkove); *Kuruška* (zato što je visok i vitak kao kukuruška, klip kukuruza); *Ćopo* (zato što je ćopast, malen; zanimljivo je da je maleni Ćopo sin „dugajlije" Kuruške); *Mrče* (bio jako crn, mrčav); *Zekan* (snažan kao konj Zekan); *Lulaš* (puno se *družio* s lulom); *Skiko* (prodorna glasa); *Cepecek* (koristio se prečesto suglasnikom *c*, *tepeckao*); *Cicoja* (do kasno dojio, sisao, *cicao*); *Gricko* (stalno jeo, grickao); *Mumin* (ponašao se podmuklo, nekršćanski); *Lola* (sklon veselju i piću, trošenju vremena na tjelesne užitke[498]); *Strnjak* (majka ga rodila u svojoj 52. godini života pa su ga povezivali sa *strn/j/inom*[499]); *Umrlak* (majka mu umrla kad ga je rodila; i on sam bio modar kad se rodio, nije zaplakao i nije davao znakove života pa su i njega pokopali s majkom; ubrzo nakon pokopa, blizu groblja naišao je neki prolaznik, čuo je dječji plač i pozvao susjede; izvadili su dječačića koji je nakon toga dugo poživio); *Senković* (zbog toga što je uvijek i dobro pjevao o senjskome junaku Senkoviću); *Cvrle* (bio sitan kao cvrčak).

„Nadimci svjedoče o jezičnim prožimanjima, ali i o tjelesnim karakteristikama (prije svega o tjelesnim nedostacima), mentalitetu i duševnim osobinama (napose manama) svojih nositelja."[500]

Iako su hercegovačke sredine tradicionalno suosjećajne i u njima su nadimci nastajali kao rezultat ruganja pojedincima, njihovim tjelesnim i mentalnim manama i nedostatcima:

Čoto (bez nekoliko prstiju, *čotav*), *Sprže* (bio opržen, izgoren), *Krnjo* (bez zubi), *Nimac* (bio gluhonijem), *Ćoro* (slabo vidio); *Drečo* (bio velikih očiju), *Muce* (teže izgovarao i zapinjao u govoru), *Cijukavac* (cičao, *cijukao* dok je govorio); *Klempo* (imao klempave uši), *Glavonja* (imao veliku glavu), *Šepo* (teško hodao, šepao)...

[498] Vidi:ANIĆ.., str. 493.
[499] *Strnjina* – preostale oštre stabljike nakon žetve strne žitarice (Vidi: KRALJEVIĆ, Ante: *Ričnik..,* str. 337.).
[500] VIDOVIĆ, Domagoj: *Dobranjska prezimena i nadimci*, Folia Onomastica Croatica, br. 15., Zagreb, 2006., str. 212.

Jednako je neugodno bilo i djeci koja su od djetinjstva obilježena nadimkom koji je značio da su rođena u vezi muškarca i žene koja nije formalizirana brakom. Tako je nastao nadimak *Kopiljan*, po arhaičnom obliku kopile (izvanbračno dijete).

Bilo je i opscenih, vulgarnih nadimaka, a poneki su se potajno izgovarali da ih ne bi čuli njihovi nositelji (*Mudan, Guzičko...*).

Tvrdi, teški i surovi život na kamenu rezultirao je većim brojem augmentativnih nego deminutivnih nadimaka. Ipak, nastali su i poneki nadimci hipokorističnog značenja i kao rezultat tepanja djetetu: *Bato*, *Mijan* (Milan), *Braco, Dado...*

Neki su svoje nadimke dobili po prezimenu (obično izvan svoga mjesta stanovanja jer u matičnom mjestu mnogi nose ista prezimena pa nadimci nemaju ulogu identificiranja pojedinca): *Kova* (Kovačić), *Bubi* (Bubalo), *Kara* (Karačić), *Bane* (Banožić)...

Bilo je nadimaka motiviranih bogatstvom, staleškom pripadnošću, titulom: *Beg, Ban.*

Nekim nadimcima nije uopće jasan nastanak, ni ukućani nositelja ovih nadimaka nisu sigurni u njihovu etimologiju: *Šuda, Trta, Šajba, Adaš, Dude, Ljapa, Tale…*

Snažniji prodor medija u ovu tradicionalnu sredinu rezultirao je poistovjećivanjem stanovnika s osobama iz javnog života i likovima iz crtanih filmova. Tako neki dobivaju nadimke po imenima „popularnih“: *Kićo, Nikezić, Buljan, Šeki, Ronaldo, Ćiro, Miki, Šiljo...*

18.5. Ženski nadimci

I ženska su imena najvećim dijelom kršćanskoga sloja, a nadimci su često hipokoristici, odmilice: *Oza, Goga, Lili, Zdrava, Lucanka, Janjka, Anćela, Sopa* (Sofija), *Vesa...*

Kako su žene one koje dolaze u novu sredinu, nadimak bi često „javljao“ odakle je *neva* (nevjesta) stigla. Tako su nevjeste, po mjestima iz kojih su došle, dobivale i nadimke: *Uzarićka, Bovka, Rujanka, Broćanka, Brđanka, Utovka* (iz Hutova), *Beka* (ovaj je puk Bekijom definirao sav prostor od Kočerina pa dalje prema Imotskom).

Dobivale su žene nadimke i po djevojačkim prezimenima (dakako da su u ovoj strogo patrijarhalnoj sredini sve mijenjale prezime, uzimale suprugovo): *Maruška, Ćužuša, Kovačuša, Vrljićuša, Pavkuša, Penavuša, Barbaruša...*

Nadimak se stvarao i po suprugovu imenu: *Jaginica, Stipinica, Matinica, Jurinica,* ali i po suprugovom nadimku: *Derinica, Mirkanovica, Ikinica, Jozanovica.*

Nekad je nadimak imenovao zaselak iz kojega su žene došle: *Cerinka* (zaselak Cerina).

Dušanuša i *Miguša* svoje su nadimke dobile po obiteljskim nadimcima *Dušanovići, Migići.*

Nekad su nadimci *pričali* o nešto grubljim i krupnijim ženama: *Ivara, Ikača, Ruđa, Katara, Janjara, Mandara, Tasara...*

I ženama su nadimci često pridjevani zbog njihovih fizičkih i psihičkih osobina: *Zela* (zelenih očiju), *Caka* (uvijek se sjajila kao staklo – *caklo*), *Šara* (po sebi imala pjege, *šare*), *Čigra* (bila živahna, okretna, spretna kao čigra), *Tuba* (bila *tubasta* – niska, široka), *Čakara* (uvijek se odijevala *čakarasto*, nakaradno, prešareno), *Karašo* (uvijek govorila „karašo" po rus. *harašo* - dobro), *Pata Laca* (nejasne provenijencije - pretpostavljam da je puno sanjarila i *bila u svom svitu*).

A, sve bi nevjeste u svojim novim domovima od ukućana dobile nadimak *neva.*

18.6. Obiteljski nadimci

Obiteljski su nadimci dijelom života puka i pokazatelj su njegovoga duhovnog bogatstva. Nastajali su i zbog toga što je puno obitelji nosilo isto prezime pa su se *plemenski* morali razlikovati: *Mijatovići* (po potomku Mijatu), *Lukići* (po Luki), *Stipetići* (po Stipeti – Stipi), *Jurinovići* (po Jurini – Juri), *Dušanovići* (po Dušanu), *Zekanovići* (po Zekanu)...

Zanimljivo je kako u izrazito patrijarhalnoj sredini kao što je Široki Brijeg, popriličan broj obiteljskih nadimaka je nastao motivicijom ženskim imenom i nadimkom: *Jelići* (po babi Jeli), *Lucanovići* (po babi Lucanki), *Bekići* (po babi Beki), *Domići* (po babi Domi), *Vrljušići* (po babi Vrljuši).

Kako su obitelji bile gotovo istoga materijalnoga stanja, istih sklonosti i gotovo istih zanimanja (poljoprivreda, stočarstvo), posebice u daljoj prošlosti, tako i nema nekih obiteljskih nadimaka koji bi ih razlikovali jedne od drugih po bogatstvu, gazdinstvu. Način života, životni sadržaji, moralna vertikala i sve ono što je činilo njihov bitak, nije se bitno razlikovalo. Ipak, uvijek bi neke obitelji statusom odskočile. Imale su nadimke *Gazdići, Begovići...*

Svim navedenim nadimcima uglavnom je pronađen pravi izvor nastanka i motivacija. No, postoji i cijeli niz nenavedenih nadimaka koje bi trebalo proučiti. Ne zna im se nastanak, a nositelje se nadimaka rijetko koristi kao izvorima informacija. Ponekad je kritika koju izražava nadimak preoštra pa se ni ne rabe u nazočnosti njihovih nositelja.

18.7. Rodbinski nazivi

Rodbina je ukupnost rođaka u krvnom srodstvu te srodnici koji imaju zajedničke pretke vezane krvnim srodstvom. Rodbinu čine krvni srodnici oca i majke. *Otac* i *majka* su nositelji bračne zajednice, oni su roditelji. Otac je i *tata* i *ćaća*. Majka je i *mama* i *mater* i *mati*. Oni mogu imati dijete muškoga spola, *sina*, ali i dijete ženskoga spola, *kći*. Sin i kći istih roditelja su *brat* i *sestra*. Mnogi su nazivi turskoga podrijetla, još su uvijek u uporabi, ali znatno rjeđe nego prije. Česti rodbinski nazivi koji su se koristili u širokobriješkoj okolici su:

amidža (stric) – očev brat;
baba, baka – očeva ili majčina mama;
babo – svekar;
badžo, badžanaci – supruzi sestara;
bliznad, bliznaci, blizanci – djeca koja se rode zajedno;
brajo, braco, bracika, brale, burazer – brat;
bratić – bratovo dijete muškoga spola;
bratana – bratovo dijete ženskoga spola;
čovik – suprug;
ćaća – otac;
„*ćaćuko* – uvredljivo rečeno za oca nečijeg“[501];
ćer, ćerka – kći;
daidža (ujak) – majčin brat;
dainica (ujna) – dajidžina supruga;
did – očev ili majčin otac;
diver – suprugov brat;
jedinak – jedini sin u roditelja;
jedinica – jedina kći u roditelja;
jetrve – supruge braće;
maći(j)a – očeva žena djeci iz prošloga braka;
mater – majka;

[501] ZOVKO, Ivan.., str. 125.

muž – suprug;
nećak – bratovo ili sestrino dijete muškoga spola;
nećakinja – bratovo ili sestrino dijete ženskoga spola;
očuh – majčin suprug djeci iz prošloga braka;
pastorak, pastorka – dijete iz prethodnoga braka očuhu ili maćehi;
pradid, prababa, praunuk... – koljeno više od dida, babe...;
stric – očev brat;
strina – supruga očeva brata;
sestrić – sestrino dijete muškoga spola;
sestrana – sestrino dijete ženskoga spola;
stara, stari – majka, otac;
tetak – suprug očeve ili majčine sestre;
tetka – očeva ili majčina sestra;
unuk – sinov ili kćerkin sin;
unuka – sinova ili kćerkina kći;
punac – suprugin otac;
punica – suprugina majka;
svekar – suprugov otac;
svekrva – suprugova majka;
neva – bratova ili sinova supruga;
svak – sestrin suprug njezinim sestrama;
svastika – suprugina sestra;
za(o)va – suprugova sestra;
zet – kćerkin ili sestrin suprug;
šura – suprugin brat;
prijatelji ili prije - mladenkini i mladoženjini roditelji, rodbina[502].

[502] Usp. FALAK.., str. 125.

RJEČNIK

A

aborat – zahod
adile – odmah, istoga trena
adum – besplodan
aerija – zrak
airli – naravan
aja – upitna čestica koja znači *a, je li?*
akačina – dobit
akaste – s nakanom
akram – vršnjak, istih godina
akrap – škorpion; pren. *ružan k'o akrap*
alametina – jak vjetar
alapača – žena koja puno i glasno govori
alčak(alček[503]*)* – snalažljiva, mudra osoba
ama – usklik negodovanja
ampa (dignuti *ampu*) – vika, galama
apetljiv – sumnjiv, nesiguran
apiti – ukrasti
aptak – spreman
arežina – poderani komad odjeće; pren. neuredan čovjek, nedotjeran
arlati – ponašati se nabusito, trošiti previše novca
atresa – adresa
avertit se,avizat se – opametiti se, snaći se, osvijestiti se
aviz – pamet, pamćenje
azur – gotov, spreman

[503] *alček* – vidi: GUSIĆ.., str. 4.

B

b(r)ezbeli – naravno, svakako
badat – saditi; pren. zadirkivati nekoga
bagav – iskrivljenih, natečenih, nespretnih ruku
bajdalije – besplatno
balat – rastrošno živjeti
bale – slinav čovjek; nedorastao čovjek
balečit se – sramotiti se
balek – sramota
bantovat – smetati, odvraćati nekoga od nečega
baraškada – šteta
barkat – dirati
bašit se – hvaliti se, oholiti se
baška (napobaška) – posebice, drugo, odvojeno
batalit, obatalit – kvariti, upropastiti
batit – hodati i proizvoditi buku, tutnjati
begenisat – mariti, sviđati se
beknit – jedva progovoriti
belaj – nesreća, jad; vrag
benast – glupast
bendat – mariti
benevrek – blentav čovjek, blesan
beslejisat – izdržavati, njegovati
beterisat – upropastiti, oštetiti
betina – zabit, nepristupačno mjesto
bilavarast – plavokos
bilica – vrsta šljive
biljugav – pepeljast
bir – čim
bír – branje
birvaktile – (nekada) davno
biva, ko biva – bit će da je
bojsek – možda
bola – bol, rana
bozavac – terluk, vunena čarapa, nazuvak bez peta
brculet – vuneni šal
brecnit – viknuti na nekoga
brstina – grana (suha)
brstit – previše govoriti (pogrd.)
brudit – buditi
brzdar – torba
brzdav – prljav
bukoč – strašilo; netko neuredne, duge kose

C

caka, caklo – staklo
canjkat – strugati lonac koji je gotovo prazan
cavlit – govoriti visokim tonom, govoriti više osoba u jedan glas
cibarit – jako istjecati
cicano – na tufne
cimat – klimati, ljuljati naprijed-nazad (npr. kamenom da ga se izvadi iz zemlje)
cotav – šepav
crkavica – ono što je ljuto; pren. mala količina
crljen – crven
crljiv – crvljiv
cvarit – topiti se, crveniti se zbog vrućine

Č

čakarast – prešaren
čakati – otkidati, jesti bobu po bobu grožđa
čalabrcnit – na brzinu pojesti
čalopek – mjesto izloženo suncu
čamprašljiv – jogunast, drzak, mučan
čamraka – galama, graja
čančat – stalno moljakati
čapat – otimati, krasti
čarapaj – zaselak
čatit – glasno govoriti
čevulja – dio grozda
čipteli – nestašan, vragolast
čísta – jako uredna žena
čitav (momak) – stasit, izrastao
čmrkniti – malo popiti, potegnuti iz boce
čuruk – bolestan, netko s manama

Ć

ćaćeško, ćaćav, ćaćava – koji, koja je nalik ocu
ćendast,ćopast – sitan, a punačak
ćenipa – zahod
ćikara, kikara – šalica
ćirit – viriti
ćopkat – tepati, nutkati
ćulat – zidati, naslagivati
ćumijat – samovati
ćuniti se – ljutiti se
ćurnut – čučnuti
ćust – lijep

D

dabili – pojačajna riječ (Sidi, *dabili* se usidijo!)
dajanit se – truditi se
derle, derlad – dijete, djeca (pogrd.)
dernek – blagdan
dernit – jako udariti
deverat, devrit – teško živjeti (spajati kraj s krajem)
dičinji, drčinji – dječji
digod – ponekad
diljati – sjeckati, rezbariti
diverkovat – baviti se nečim, upravljati
divijat – nadovezivati, bezveze govoriti
diviji – divlji
doguzat – sporo, lijeno dohodati
dojnji – donji
dovedelj[504] – onaj koji se uvjenčao
drčina, drčajina, drčulija – djeca (pogrd.)
drečav – velikih, izbuljenih očiju
dreljit – uporno gledati, buljiti
drknut – luckast
drpat se – češati se
drtesina – dijete (pogrd.)
dujisat se – shvatiti, zaključiti
dumat – duboko razmišljati, mozgati
dumine, dumovi; udarati nekome *dumine* – laži; lagati, govoriti gluposti
durat – trpjeti
duro – sporo, polako

DŽ

džidža – nakit
džoka – prsluk od *čoje*

Đ

đadar – vrag (ublaž.)
đeluza[505] – provod
đene, ko đene – bit će da je
đipat, đisat, đus(k)at – skakati, plesati
đobda – izgled
đuture – sve skupa, otprilike
đuturum(ak) – starac

E

[504] Kazao mi Dragan Karačić (Gornji Crnač, 1931.).
[505] Kazala mi spomenuta s. Katarina.

elaćit – upropastiti, izgubiti

F

fajercak – upaljač

G

galjvat, gavljat – hodati po blatu; pren. pričati gluposti
gamizat – jedva hodati
ganjci (jedino uz pridjev nov) – potpuno
garib – jadnik, sirotan
gazap – pokvarenjak
glić – nejako, sićušno dijete, nejačak
gnjizdit se – dugo se namiještati
govoruša – koja puno govori
gracast – graciozan, ekstravagantan
gradobetina – duhan oštećen od grada
grmalj – krupan čovjek; primitivan, neotesan
grstit – gaditi
gruđat – nazidavati
grunit – naglo se pojaviti
gubica – usna
gubina – gljiva
gujina – crijevna glista
gumat – jesti punih usta
gusina – gusjenica
guzičko – onaj koji samo gleda što će pojesti

I

idit se – ljutiti se
iglenda – šala
ila – zloća, laž
ilati – lagati
ilo (iće) i pilo – hrana i piće
inčije – različito
intrat – sresti
iskat – pitati
iskupljat – skupljati
isporavit – ispraviti; isprazniti posudu
isprdak – najmlađe dijete
isti istoviti, istacati – skroz isti (pojač. pridjev)
isumitat se – ispreplesti se
iščeprljat se – ogrebati se (naići na draču ili nešto oštro i isparati se)
izba – prostorija u prizemlju kuće za čuvanje namirnica
izbenat – naglo narasti

izdendit se – udobno se zavaliti, smjestiti
izdiri! – bježi! gubi se!
izdivat – davati imena
izmetovat – posluživati, dvoriti
iznebušit se – iznenaditi se
iznit – iznijeti; pren. kazati nešto loše na nekoga
izoglavit se – uznerediti se, ne poštovati pravila
izopačit se – „pokvariti“ se
izrepit se – leći koliko si dug i širok

J

jali – ili
japuština, japuždina – jama u koju se baca otpad
jazuk – šteta
jedžek – obrok, hrana
jekom – tek
jemužina – tek pomuženo, neprocijeđeno mlijeko
junetiji – juneći

K

kabast – kuljav, debeo
kacast – mlitav
kajdur, kail – voljan, sporazuman
kaljak – zub umnjak
kamrkat – šmrcati, hroptiti, nemoćno kašljucati
kanatorit – smišljati
kanitan – slabašan
kâpa – biti povrh svakoga, *svakom loncu poklopac*
kaplaisat – požurivati, navaljivati
karikaš – nož
kárta – papir
kašnje – kasnije
kebat – uhoditi, pratiti
kenit – skloniti, ukrasti
kera – čipka
kevrit se – skupiti se, podmotati se
ki – kao
kidisat – navaljivati
kiselina – kiselo mlijeko
klapit – sanjariti, isprazno govoriti
klat se – svađati se
kleto – bivše, prošlo (sjetno podsjećanje na nešto što više nije i čega više nema)
kljukat – puniti zbijajući
kmecat – plakati bez velikoga razloga
koluvetica – mudra izreka

kompir, kumpir – krumpir
koparan – kaput
koprtla – zbrka
kosirica – čeljust
koštirat se – častiti se
kotlarina – naknada za unajmljeni rakijski kotao
kova – kanta za vodu
kŕ'at – ružno kašljati
krčumat se – razračunavati, čupati se s nekim
krásan (momak)*,krásna* (cura) – naočit(a), jače građe
krećat – dirati
krkljat – teško disati, hroptiti; krčkati (u loncu)
krstolomit – verbalno napadati
kulatast – siv
kulurma – strka
kuljava (žena) – trudna
kunjat – drijemati (ni spavati ni biti budan)
kupljačina – ostatak trave i žita nakon kosidbe; pretjerano gomilanje stvari (pogrd.)
kurlat – razbacivati, prevrtati
kusast – bez repa, drške
kusav – kratak
kutarisat – završiti, spasiti
kvarti – redovina u žitu (brašnu) koju su obitelji dobijale nakon II. svjetskoga rata

L

labrnja – njuška, gubica (pogrd.)
lajat – psovati
landrat (po *cili* dan) – tulumariti
lapis – pisaljka
laprdat – brbljati
laptat – rezati u veće komade; padati krupne pahulje snijega
laptina – komad stare odjeće, krpe
lastvo, laštvo – lakoća
lašnje – lakše
latrina – zahod
ledičan – neoženjen
lešav – jako mršav (pogrd.)
leštar – okretan, brz
lešurat – teturati
letit – juriti, brzo trčati
limat – plakati (pogrd.)
lipsat – pasti s nogu od umora
lišo – bez posljedica, besplatno
lišpi – ljepši
lokat – previše piti

LJ

ljiljaka – nedopušteno mjesto
ljustevan – pošten, uljudan

M

maćija – maćeha
majli – s nakanom
maksum – nejako dijete
maloun – slabouman
mandžat, mrndžat – govoriti nerazumljivo
marivetluk – nepodopština
marot – bolestan, slab
maslat – petljati, lagati
mazdrkov – blentav čovjek
mazlum – luđak, naivan čovjek
medilo[506] – blagostanje
mékša – osjetljiva, razmažena osoba
mída – narav
miđer – mora da, zar
migavice – novac
milekuša – ljubičica
milis – miris
milisat – mirisati
mitit (bol) – prestati
mlikar – mala kućica namijenjena za pravljenje mliječnih proizvoda
mrljav – mršav
mrnjugat – mrmljati
mrtac, mrca, mrtački – mrtvac, mrtvaca, mrtvački
mrtouzice – neodvezivo
mučom – kradom, krišom
mulast – šutljiv, stidljiv, nekomunikativan
mulava (o hrani) – neukusna, nezačinjena
munit – ukrasti
murgast – taman
musav – prljav, zamazan po licu
muškadija – muške osobe
muvoserina – nečist muhe

N

na(o)mečit se – naviknuti se
nabarjačit se – postaviti se na vidno mjesto, staviti sebe u prvi plan
nabiguz – proždrljivac
nablidovat – pogodovati, nastojati

[506] Kazao mi Marijan Alilović (Buhovo, 1938.).

nabubat se – prejesti se
načuturit – naredati stvari jednu na drugu bez posebnoga reda
nadutat – jedva pronaći
nagradit – načiniti
nagužljiv – spor, nikad ga dočekati
najskoli – naročito
najunit se (vrijeme) – naoblačiti se
namaskarit se – našaliti se
namigišli – privlačno
naoposum – ispravno
napiketit se – urediti se, napirlitati se
napobedrit se – zauzeti položaj tijela u kojem kuk (bedro) strši na jednu stranu
naponase – odvojeno
naporuči – nadohvat, pri ruci
naprdivat – šaliti se, pričati nešto nevažno
naprndit se – naljutiti se
naražđela – polako, jedno po jedno, bez žurbe
nasalacat – nagovoriti
naustrešelj – pretovareni višak
navadit se – naviknuti se
navisit – staviti za kuhanje posudu na štednjak; objesiti o komaštre
negda, nigda – nekad, nikad

O

obadat (*se*) – mariti; pren. ljutiti se, biti nemiran
obatalit – pokvariti
obedit – obaviti
oblazit – posjećivati, obilaziti
ocarat se – razbuditi se
odli – jedva, neznatno, iznimno malo
odminit – zamijeniti, popustiti
odrenit – odmaknuti, odagnati
ogreš – nevolja
ogrnjač – vuneni prekrivač
oguzina – gornji dio hlača (na stražnjici)
oketit – oduljiti
okidat – očistiti
oklepit – objesiti
okoprčan – okretan
okosit se – osorno, grubo se otresti na nekoga
oljupina – ljuska, kora
opaz – pozornost
opatržit – nekoga jako udariti
oplavak – grana (debela)
osinj – sjena, strana okrenuta od sunca
oše(r)covat – procijeniti
otamina – otprilike
otutan – debeo, jak

ovarisat – pogoditi, dobro procijeniti
ovrislo – puno

P

pačat se – miješati se u tuđe poslove
pać – lijep, čist, uredan
paja, biti na paji – biti na vrhu, na vlasti
pantljiv – koji jako dobro pamti
panjkat – ogovarati
pasjaci – donji oštri zubi
pe(k)sin – koji je prljav
peliš – ćošak, kraj, rub
pelit – upozoravati, pripominjati
perendijat – zapovijedati, dirigirati, zanovijetati
petrulje – petrolej
pišaka – urin
piškiće-kakiće – hoće-neće
plavo – naglo, jako, brzo, vrlo
plazat – kliziti
plemit se – praviti se važan
plisko – koji je prljav
plivit se (o vremenu) – navlačiti se tanak oblak
po tabijatu – po volji
podašišat se – ošišati se
podglavač – jastuk
pogrda – biće bez stida, srama
pojmit se – nadebljati se
poklepušit se – primiriti se
pokljunit se – povući se osramoćen
pokrčumat se – posvađati se
polebedit se – silno poželjeti
polegutit se – poguriti se
pomatušit – početi zaboravljati, postati senilan
pomavenit – požutjeti
pometija – nevrijeme
pometina – posteljica kod životinja
popas – poslijepodnevna ispaša janjaca
poravnit – oguglati, ne mariti
porepat – pasti s nogu od umora
posukat se – poći svi
poša – šal
pošundrat – poremetiti
potakmirit – umiriti, namiriti sve
potli, potle(n), potlje, potljeka, potljekarce – poslije
potulit se, stulit se – pritajiti se
pragatorje – čistilište
pranči(j)ok – osunčana strana

prdalina – slaba, loša zemlja
prdekana – zatvor
prdekter – glavar, „baraba“
prdeljit – stršiti
prdijava – osoba koja nadovezuje, besmisleno govori
prdina magla – ništavna, beznačajna stvar
prideverat – pretrpjeti
priparinjat – izvući se iz financijske krize
pripelit – čvrsto upozoriti
pripišaj ('oda) – kratka dionica puta
priportat – prepraviti
prisičak – čovjek niska rasta
prisvedit – nagorjeti
priškorka – podvala
priz(i)da – zidić stepenica
probiguz – prvo dijete
prpoljak – sitni ostatci suhoga drveta (za potpalu)
prtljat – seliti; *ne prtljaj*! – ne laži!
pruga – autobus
prvošnji – prošli, nekadašnji
punta (ujitit se u puntu) – čudo, nedoumica (začuditi se)
putast – koji ima neke neobične madeže, bijele crte, biljege

R

raca – rod, pasmina
ranjika – posuda, lonac za kuhanje
razoputit – razjasniti
reda je – treba
rezilit – oštetiti, povrijediti
ripat – jako kašljati
rmbat, rndat – naporno raditi, krčiti
roguša – kažiprst; razmak između ispruženih vrhova palca i kažiprsta
roškat se – zadirkivati

S

salalan – dobroćudan, naravan
salazit, slazit – silaziti
samotinja – samoća
saplat, skapat – jako se umoriti
sebet – radi, zbog
seizovat – njegovati
sekirli – koji je sklon sekiranju
serkat – pren. otkidati pomalo
sevap – dobro djelo

sildžija – onaj koji je na sijelu
skastit – odlučiti
skevrit se – skupiti se
skleputit se – navaliti sa svih strana
skljunit se – povući se, postati ponizan, skupiti se od tuge
skomlicat – cviliti
slembo(ta) – mlitav čovjek
smìrit – točno pogoditi u nešto, nekoga
smr(a)dolučit – ogovarati, tračati
smr(a)doluk – ogovaranje, trač
smriškat se – naborati se
smrljat – omršavjeti
smrtimice – namrtvo
snapastovat – napastovati
snig opančar – nizak snijeg (do opanaka)
snig stojser[507] – visok snijeg (toliko visok da se nužda mora obavljati stojeći)
snitrit – sanjariti
sobet – veliko veselje
sosve – sasvim, skroz
sovat – psovati
spenzit – ušiti kako bilo
splavi – niski zid
spratit – zatvoriti
sprdit – utjerati; na brzinu i kako bilo uraditi
spundžat, spuntat – svezati, nabrati
spurit – skuhati nešto na brzinu
srbiguzica – šipurika, šipak
srđat – omršavjeti
sručan – vješt
starikov – stare puti
stejana – krava koja nosi tele
sticat se – naljutiti se
stopanjica – kućanica, domaćica
strika – crta, šara
stukavat – ne dopuštati, pobijati
stupčit – gazati; pren. biti dugo na nogama
sura – jedinstvo, sloga, jedan red
suveznik – partner u zajedničkom poslu
svidit – pobrinuti se, urediti
svitovat – savjetovati
svratat – pasti
svrtloga – zbrka, gužva

Š

šanit – šapnuti

[507] Kazao mi Zdravko Vrljić (Bogodol, 1948.).

šanjtat, ševat – šepati
šetka – lisica
šilježe – jednogodišnje janje
šiljkat se – zadirkivati
širecna – (po)široka
škalja (i karišika) – sitno kamenje kojim se pune šupljine
škódit – smetati; pomalo boljeti
škopiguda – čovjek koji je škopio svinje
šlajbek – novčanik
šmugnut – brzo proći, utećи
špatan – slab, mršav
štrafta – crta, pravac
šulav – ćelav
šunit – naglo pasti na pamet
šupat se – šaliti se
šuša – suša
šušav – kojemu nešto nedostaje
šuške – novci
šušljikat – nepravilno izgovarati glasove
šuveli – sumnjiv(o)

T

tabijasus – čovjek teške naravi, mrzovoljan
tajat – lagano istjecati
taljvat – pohlepno i puno jesti
tandara-mandara – posao koji nije dobro obavljen
tarkat – stalno čistiti, brisati
tarlipik[508]*, teliprik*[509] – tanki konac
teća – lonac, posuda za kuhanje
ters – drzak, ljut
tokat – pripadati
torokat – puno govoriti
trabunjat – brbljati
tranjasat – uporno hodati bez potrebe i biti na smetnji
trenit – udariti; nakratko zaspati
trklja – štap potporanj
trla, trlo – tanki konac
tulac – mišolovka
tulav – nespretan, nesnalažljiv
tunjkat – govoriti kroz nos
tutisat – uvažavati, priznavati

U

[508] KRALJEVIĆ, Ante: *Ričnik* .., str. 363.
[509] Kazala mi Željka Marić (Cim, 1976.).

uasumit se (na nekoga) – imati stalno nešto protiv nekoga
ubit se (u nogu, u ruku...) – udariti se
ubožan – malen, tijesan
ubrezumit se – ostati bez pameti
ucim; na ucim – ucjena; bez odmora, na moranje, po učinku
učka – galama
udegenjit, udrgenjit se, ugojgojit se – ukočiti se
ujisat – bolje odgovarati
ujitnit (vode) – zahvatiti
ujljiv – ljut, ćudljiv
ukabulit – dopustiti, pristati
ukinit se – pasti
ukumišna – znana, spretna, vješta
ukumit – čvrsto naumiti, navaljivati
ukurvit se – pritajiti se
uncut – vragolan
upitan – razgovorljiv, srdačan
urmetovat – dvoriti
usivat se – uplitati se, miješati se
uščakorat se – razgalamiti se
ušćunit se – pokvariti se, neugodno mirisati
ušićarit – zaraditi
ututanj – badava, nizašto
utužit – dogustiti, dosaditi
uvrštuljit – dosjetiti se, razumjeti
uzakat se – uskomešati se, ushodati se
uzglamuzat se – uzvrpoljiti se
uzvrištat – ukiseliti se, uzljutiti (mlaćanica)

V

vanj taki – samo takav, bolji ne može biti
varakat (se) – nadmudrivati, snalaziti se
varkliji – bolji od drugih
vas – sav
veda – nego
veremit – tugovati, venuti za nekim
vini – isti
vino – poput, kao
viperica – vjeverica
vira(v)un, vravun – vrag (ublaž.)
vlaš – nezainteresiran, popustljiv, mek
vrc(k)om – odmah, smjesta
vrljat – govoriti gluposti
vrvi! – odlazi!
vučljivo – nesigurno, opasno; hladno

Z

zabavit se – zadržati se
zabelijat – zbuniti koga, prevariti
zabljavat se – zabavljati se
zabrzdat se – isprljati se
zabulat (od gladi) – iznemoći
zacopat se – zaljubiti se do ušiju
zadračit – ograditi
zagalacat se – zadignuti (suknju)
zagaljvat, zagavljat – uprljati obuću (glibom)
zajititi, za(i)ćati – zahvatiti vode iz bunara, čatrnje
zakovrljit – usukati se, oboliti
zakukuruzit – jako se razboljeti
zalopatit – odbrusiti, zaustaviti u priči
zamarijat se – iznenada i odlučno se uputiti
zamašit – krupan, razvijen
zamiračina – udvaranje
zanebesat – onesvijestiti se
zaprndecat se – naglo otići u ljutnji
zasmolit – prosuziti očima zbog jake prehlade, plača...
zaujit se – jako se posvađati
zavrzivat – zadirkivati, izazivati, započinjati svađu
zazorit – jak, snažan
zbabna – trudna, noseća (žena)
zbandavat – ometati
zečke (spavati) – biti lagana sna
zemerija – hladnoća, studen
zgaljvat, zgavljat – smotati kako bilo
zglaj(i)zat – nastradati
zimica – raž
zlomoćan – slab
zvirkat, zvirlat – uporno gledati uokolo
zvizgulja – žena „bez pameti“

Ž

žalokna – žalosna
ženskadija – ženski svijet
ževkat, žugat – prigovarati, stalno se žaliti
žeželj – ljutica
žlibina – područje, kraj

ZAKLJUČAK

Hercegovina, Široki Brijeg, od postanka bijahu mjesta krvavih ratova, mjesta teških i surovih sukoba, mjesta gdje su mnoge supruge i majke i danas zavijene u crno.

Teško su živjeli preci ove zemlje. Mukom su zarađivali koricu hruha, znojem natapali škrtu zemlju, odlazili u *tuđ svit,* zbog gladi naseljavali slavonske ravnice. Svi su smatrali svetom dužnošću čuvati zemlju koju neki prije njih očuvaše i u nasljedstvo dadoše.

Zemlja ova bijaše zemlja bogatih i jedinstvenih običaja. Nigdje se kao u ovoj zemlji suza i muke, nije tako i toliko pjevalo. Ovdje se orila ganga, igrala trusa, svirale gusle; ovdje se bacalo „kamena s ramena" i pilo iz bukare, svoje vino; ovdje se molilo, zahvaljivalo Bogu za svaki prošli i novi dan, za svako *nomadni* i ako Bog da.

Stvarnost se ovih ljudi zrcalila kroz njihovu usmenu književnost. Ona je bila stalnom pratiteljicom puka i vjernom slikom svih događanja u puku.U svim su književnim, usmenim oblicima širokobriješkoga kraja sadržana, zbijena i izrečena sva prošla događanja i sve ono što je činilo život ovoga čovjeka: navike ljudi ovoga kraja, njihovi običaji, jezik, norme i pravila ponašanja. Književnost je bila kritikom i pokudom svima onima koji su zaboravljali ljudske i Božje zakone, ali i onaj vedri, šaljivi dio hercegovačkoga duha koji je ostao zdrav i u najtežim trenutcima života.

Ovaj je narod svojom pjesmom najsnažnije izražavao svoju bogatu dušu. Pjesmom je pisao i svjedočio o svojoj povijesti. Pjesme su bile i svjedočanstvo vremena u kojem se živjelo; u njima se zrcalilo sve ono što su ljudi hercegovačkoga podneblja svakodnevno doživljavali i preživljavali. Znak su one i snažnoga duha i nesalomljivosti ljudi ovoga kraja koji nikada nisu zašutjeli, koji su kroz pjesmu svima i uvijek imali što reći.

Bivša država i njene komunističke vlasti svim su se silama trudile zatrti snažne nacionalne osjećaje Hrvata u cijeloj Hercegovini. Bili su svjesni snage folklora u jačanju nacionalnoga identiteta i ukorijenjenosti Hercegovaca s tradicijom. Zato su vlasti neprekidno isticale jednakost radnika i seljaka i probale su organiziranjem ideoloških kulturno-umjetničkih društava umanjiti nacionalne i kršćanske vrednote tradicijskoga.

Činilo se da u tome uspijevaju jer mnoge pjesme, plesovi, glazbala počeše padati u zaborav. Ali, demokratskim promjenama i raspadom bivše države počelo je ponovno oživljavanje društava i njegovanje tradicijske kulture uopće.

Ono što posebice bijaše u ovoga puka i s ovim pukom je čvrsta vjera u Boga i molitva. Razmišljajući o duhovnome životu Hercegovaca nekad, ne može ga se ne usporediti s

istim životom danas; u kakvom se ozračju duhovno živjelo nekad, a u kakvom se živi danas. O molitvi se npr. danas više uči, prije se ona jednostavno molila. Današnjem je čovjeku molitva težak posao jer nije prirodna onome koji želi biti samovoljan i neovisan. Danas se ljudi tuže kako nemaju vremena za molitvu, ali kada su u pitanju neki vjerski seminari, karizmatski susreti, onda se skupi veliki broj (ne)vjernika. Svi preko noći, jednoga susreta, žele susresti Boga, za razliku od naših starih koji su s Bogom i molitvom nastojali biti svaki dan, ne istražujući njeno teološko objašnjenje i utemeljenost. Jednostavno su znali i vjerovali da je Bog u molitvi s njima. Zajedno su živjeli i zajedno molili, znali su da je posebice učinkovita i Bogu mila, ustrajna, zajednička molitva. Nisu morali čitati Mt 18,20; oni su živjeli po Mateju: „*Gdje su dvojica ili trojica sabrana u moje ime, tu sam i ja među njima*“. Oni nisu filozofirali, isprazno mudrovali i sebično molili, njima je kolektiv bio na prvom mjestu. Ako bi tko bio *inčiji,* izdvajao se, čitava bi ga zajednica kritizirala, osuđivala. Smatrali su svojom svetom dužnošću jedni druge čuvati od grijeha. Bili su uvjereni da po jednom grješniku Božja kazna dolazi na čitavo selo. Danas ljudi teško žive zajedno, osamljuju se, pa tako i rijetko mole zajedno. Rijetke su prije bile kuće u kojima se mogla naći neka molitvena literatura, ali to nije spriječilo ljude da nauče moliti i da to istinski čine. Danas se nudi i kupuje razna molitvena literatura, ali svejedno se malo (ili nimalo) moli. Našim ljudima u prošlosti na ruku nije išla ni represivna politika društvenih sustava koji su zatirali sve hrvatsko i kršćansko, no ipak u duhovnosti nisu posustajali. Danas takvih ideoloških prepreka nema, a duhovnosti je malo; danas ljudi malo prepuštaju sebe i svoj rad u Božje ruke, puno se više drže tržišnih negoli Božjih zakona.

Dakle, posve je jasno da pravi duhovni život ne mogu spriječiti nikakve političke represije, nikakav nedostatak teoloških priručnika; ne mogu ga uništiti ni nevolja, glad, patnja ili umiranje. Upravo se najljepše pjesme pjevaju u tuzi i bolu, upravo se najljepše duhovno izriče u neimaštinama i nedaćama. Duhovni život može opstati i ostati samo u čistom srcu, čvrstoj vjeri i pouzdanju u Boga.

Ljudi su ovdje oduvijek vjerovali i u natprirodno, tumačili pojave i događanja oko sebe. Vjerovali su da pomoću nekih pojava u prirodi mogu predvidjeti buduća događanja. Ono što nisu znali ili mogli dokučiti, mistificirali su, objašnjavali na svoj način. Nekad iz neznanja, nekad iz straha, nekad iz zabave, nekad zato što nisu imali drugog izlaza, ponašali su se po pravilima i propisima narodnih vjerovanja i „konzultirali“ vradžbine i gatke. I danas su TV ekrani puni čaranja, gatanja, vjerovanja u neke čudne sile i ljudi nisu

imuni na te zablude. Koliko god čovjek bio bogobojazan, čvrst u vjeri u Boga, on potajno strepi i s dozom strahopoštovanja se odnosi prema tim vjerovanjima. I sami se ponekad, makar znali da nije vjerodostojno, „pokoravamo“ znakovima oko nas. Koliko smo samo puta ponovili ono što smo čuli od starijih, kako će nam biti nešto drago ili mrsko, koliko smo se puta tješili kako je dobar znak ako nešto razbijemo ili zabrinuli ako nešto ružno sanjamo.

Ljudima treba ostaviti sitna vjerovanja, bezazlena maštanja i ne dirati im u zaigranu stranu duše; dopustiti im male nevine i naivne radosti življenja koje nikoga ne diraju i nikome ne štete. Kakav god stav zauzeli o pučkim vjerovanjima, oni su dio hercegovačke tradicije, baštine, postojanja.

U prošlosti su Širokobriježani, poput svih Hercegovaca, puno godina oskudijevali, kako svime tako i hranom. Često se jelo samo ono što se ima, i to u ograničenim količinama, jer je uvijek trebalo misliti na sutra. Hrana je bila uglavnom jednolična, jednostavna. Jelo se ono što čovjek može sam proizvesti, ako Bog da dobru godinu, bez poplava i suša. U vremenima suša, gladi, opet se nije klonulo duhom nego su se tražila druga rješenja. I u takvim je uvjetima čovjek opstao, svjedočio o svojoj vjeri i tradiciji.

Nezaobilazna hrana bila je čuvena *pura* pa mnogi koji su otišli u daleki svijet, danas u šali kažu kako ih je *pura otrala od kuće*. Kako je pura bila svakodnevnom hranom, mladima, neiskusnima, a *pripametnima* znalo se govoriti: „Još ti pure moraš pokusat!“

Sva ona hrana koja je ljudima nekoć *dodijala* zbog prečestoga konzumiranja, danas je postala specijalitetom i omiljenim jelom; služi se u restoranima kao posebno vrijedan, izvoran proizvod (pura, krumpir i kruh ispod sača, uštipak, sir iz *mija*...). Tako je i sa hranom koja se nekad pronalazila u prirodi i konzumirala *za ljutu muku* jer nije bilo druge. Danas ju se „slavi“ kao prirodnu, iznimno zdravu i ukusnu.

Pisati o jelovniku naših starih i njihovom snalaženju u najtežim uvjetima ne znači pisati samo o gastronomiji. To je dug onima koji su i svoju oskudicu i glad prihvaćali iz vjere i ljubavi, koji su sve što im se događalo prihvaćali jer je iz Božje ruke i koji nikada nisu prestali vjerovati u Božju providnost.

Stanovnici širokobriješke kotline, zbog dobro znanih teških uvjeta života u prošlosti, često su pobolijevali. Dijelili su istu „zdravstvenu“ sudbinu kao i svi drugi stanovnici cijele Hercegovine. Neimaština i glad bile su svakodnevicom i ljudi su tražili izlaza u *likarijama* koje su crpili iz svoje okoline, ali uvijek su sebe i svoje zdravlje povjeravali Bogu i Božjoj milosti. Osnovni su načini liječenja, u pučkoj medicini, sredstvima

biljnoga, životinjskoga i mineralnoga podrijetla koja su često imala samo sugestivni učinak. Znanja o lijekovima i liječenju su se prenosila s koljena na koljeno i temeljena su na narodnom znanju i iskustvu, a ne na znanstvenim spoznajama. Mnogi su recepti i danas u uporabi i čini se da ljudi sve više vole tradiciju pa se tako koriste i tradicijskom medicinom. Značajnu su ulogu u tradicijskoj medicini imale i *ljekaruše*. One su istodobno spomenik jednom vremenu, kulturi naroda i njegovom jeziku. Također su svjedočanstvo snalažljivosti čovjeka koji je za svaku bolest tražio lijeka i to u sredstvima koja je mogao naći u svojoj bližoj okolici. Ljudi se danas sve više okreću tradicijskoj medicini zbog čestog razočaranja službenom medicinom, zbog dugog čekanja i redova u zdravstvenim ustanovama, zbog česte nepristupačnosti i neljubaznosti zdravstvenih radnika, zbog straha i prijekora liječnika kako su sami krivi za svoju bolest. Izučavanje ovoga oblika liječenja ima višestruku korist. Pored etnomedicinskoga i etnofarmacijskoga aspekta, pučka je medicina neiscrpno kulturološko i jezično blago jednoga naroda i pruža neiscrpne mogućnosti saznanja o jednome narodu, njegovim običajima, bogatoj narodnoj predaji, uvažavajući istodobno sredinu, vrijeme i uvjete u kojima je nastajala.

Puk je u zapadnoj Hercegovini oduvijek uzgajao životinje, održavao ih, njegovao, svakodnevno skrbio o njima, molio Boga za njihovo zdravlje, plaćao mise i činio zavjete. Zauzvrat, životinje su mu pružale sigurnost u poslu, hrani, odjeći. I kad bi bilo kakve *krepanije ajvana*, Hercegovci su s puno vjere, pouzdanja u Božju providnost i bez straha, rađali, odgajali i prehranjivali brojnu djecu. Stariji ljudi s pravom kažu kako se danas *mlađarija pogospodila i kako ritko ko oće držat ajvan jerbo se, ko biva, ne isplati devrit oko tog;* čude se jer kao argument navode vrijednost domaćega („*imaš svoje!"*) i činjenice da uz *blago* ne možeš biti gladan. Sa sjetom govore o vremenima kada su na ovim prostorima obitavala stada ovaca, kada se stalno čuo zvuk zvona ili topot konja.

Zemlja je ovo u kojoj i jezik hrvatski bijaše poseban. Jezik Hrvata Širokoga Brijega i cijele zapadne Hercegovine pokazatelj je opstojnosti i duboke ukorijenjenosti Hrvata na ovim prostorima, svjedočanstvo života, kulture i tradicije ovoga naroda. Hrvatskim je jezikom pisana povijest ovoga naroda; njime se molilo, pjevalo, *sílilo*, žalovalo, voljelo, ratovalo; njime se izražavao duh ovoga naroda i nije čudno što su se *razni*, od davnina, *dogovarali* kako ga uništiti, znajući da samo tako mogu uništiti i zatrijeti nacionalno i kršćansko na ovim prostorima. Svaki narod svoj jezik iznimno voli, njeguje ga, čuva, uči o njemu, ponosi se njime. I Hrvati vole svoje materinske riječi i svoj hrvatski jezik i zato im posebice bolno bijaše kada su ga neki nastojali nazvati nekim drugim imenom. Unatoč

dugogodišnjoj tuđinskoj *čizmi,* Hrvati nisu izgubili svoj jezik, svoje ime. I u najgorim povijesnim (ne)prilikama jezik je preživljavao, ostavljao tragove, bio instrumentom književnoga djelovanja. Nisu muze u Hercegovini nikada zašutjele. Humačke, Kočerinske i sve znane i neznane ploče pozivale su na odgovor svima onima koji ne naučiše da se ognjište ne brani samo topom ili puškom nego i najdražom, materinskom riječju.

Najbolji pokazatelj jezične i kulturne produkcije ovoga kraja su nadimci. Oni postavljaju i predstavljaju sustav vrijednosti ove tradicionalne sredine. Ta je sredina narušavanje tradicionalnog sustava vrijednosti znala, ponekad nemilosrdno, kažnjavati *odgovarajućim* nadimkom. Znala je nadimkom i nagrađivati, podcjenjivati i biti ravnodušna. Nažalost, snaga i količina ovih tradicionalnih nadimaka opada uslijed prodora novih kulturnih elemenata, novih vrijednosti. Stariji ih pamte, mlađi manje. Stariji pamte i društveni regulativ koji su nadimci nosili. Kako su danas narušene mnoge vrijednosti, nema ni *kazna* koje se kroz nadimke pamte. Sve je dopušteno, nestale su one posebnosti, istaknuta obilježja koja je nadimak nosio. Danas se mlađi manje prepoznaju po nadimcima svojih predaka. Više se prepoznaju po svojim nadimcima, kreiranim u skladu sa svojim vremenom. Poistovjećuju se s idolima mas-medija i upijaju kulturne i subkulturne pojave Zapada. Nažalost, današnji nadimci više nisu svjedoci seoske kulturne i jezične tradicije, nisu više znak onoga neprolaznoga nadahnuća našega čovjeka koji je i kroz nadimke pisao svoju povijest, znao se radovati, ali i narugati, svakome osim Božjemu imenu.

Jednostavnost i ljepota života u Hercegovini bijaše i u tome što su se gotovo svi jednako odijevali i isto tako živjeli. Boljeg nije bilo, za bolje se nije znalo. To nije priječilo ljude da *podnose žegu dana*, da uživaju u onom što im je Bog pripravio. Tradicionalan način odijevanja danas više ne postoji, potpuno je iščezao. Vunene su tkanine zamijenile neke druge tkanine, a opanke su zamijenila neka druga „obuvala" u kojima se zakoračilo u neki novi svijet, svijet koji je izgubio starinske, moralnije krojeve. Na sreću, u novija vremena kulturno-umjetnička društva, kojih je svakim danom sve više, njeguju ovaj način odijevanja i čuvaju od zaborava iznimno značajan dio kulture hercegovačkoga naroda.

Hercegovci su imali i svoje posebne, narodne mjere. Sve su mjere kao standard uzimale prosječnoga čovjeka. Najčešće su bile približne jer ljudi nisu isti, nemaju iste dimenzije i ista razmišljanja. Poznato je kako se, u nekada susjednoj Dubrovačkoj Republici, zbog ujednačavanja mjernih jedinica, kao etalon duljine uzimala duljina podlaktice na

spomeniku vitezu Orlandu. U nemogućnosti potpuno točnoga mjerenja, istaklo bi se da se mjerenje vrši *ofrlje, odoka, odklipe, otamine.* Ali, kad bi trebalo nešto javno i između dvije stranke izmjeriti i da ne bi došlo, ne dao Bog, do spora, onda se uzimala mjera iste osobe; onda mjere nisu bile približne ni odoka, nego su bile mjere, dimenzije istoga čovjeka. Tu je morala vrijediti narodna *čist račun, duga ljubav.* Nažalost, danas se većina ovih mjera ne koristi, danas su samo spomen na jedno vrijeme u kojem su vrijedila neka druga pravila. Sve je manje i aktivnosti kojima su se ljudi na ovim prostorima bavili, a time i potrebe za takvim mjernim sustavom. Nije više ona konstelacija koja je zahtijevala takvu vrstu mjerenja. Današnji precizni i racionalni sustav izbacuje mjere koje su u prvi plan stavljale čovjeka, koje su bile prigodama susreta, izmjene iskustava, ali i procjene ljudskosti.

Duhovni stup i istinska snaga ovoga kraja bijaše hercegovačka žena, čvrsta, nepopustljiva, ali i nježna majka. Žena u zapadnohercegovačkoj okolici je dijelila sličnu sudbinu kao i sve druge žene u Bosni i Hercegovini. Uvijek je bila potčinjena svome mužu i nikada se nije tužila na svoj položaj. Iako u sjeni, bila je snaga i konstanta obitelji, izdržljiva, hrabra i strpljiva kad nitko drugi nije. Snagom ljubavi i vjere održavala je obitelj na okupu. U povijesti su ovoga naroda bile česte pogibije i odlasci muževa, ali ni to im nije ubilo želju za životom. Podizale su djecu same, skrbile o muževim roditeljima. Sadile su, kopale, gradile i sve drugo što je muško radilo. Nisu pohodile školske klupe, ali su bile naučiteljicama vjere u bolje sutra. Bez straha i potpuno predane u Božje ruke, nisu htjele iznevjeriti ono što je ostalo od starih. Zahvaljujući ponajprije njima, i danas tinjaju vatre na stoljetnim hercegovačkim ognjištima. Pisati i razmišljati o hercegovačkoj ženi u prošlosti ne znači pisati i razmišljati o zaostaloj i primitivnoj ženi. To je dug ženi koja je sve prihvaćala iz vjere i ljubavi, koja je rasla, živjela i preživjela razmišljajući kako ugoditi drugima.

Ljudi su iz ovih krajeva uvijek, iz različitih razloga, odlazili, ali i kad su odlazili i naseljavali cijeli svijet, nisu zaboravljali svoju zemlju, svoje pretke, običaje. I u dijaspori dišu *ercegovački*. Sastaju se naši ljudi u misijama i klubovima i tamo se može osjetiti dašak stare domovine. Odlaze i danas za njima i s njima *njijovi pratri* i časne sestre, nose im duh pradjedova, miris stare zemlje koju, najčešće, ne ostaviše svojom voljom.

Pa kako bismo onda mi, ovdje, na mjestima starih ognjišta, imali pravo zaboraviti, ne očuvati, ne svjedočiti sebi, svijetu i budućim naraštajima; kako bismo imali pravo doći na grobove predaka, a ne „govoriti“ životom o njima i prošlim, teškim i svetim vremenima?!

Tradicijska je kultura jedan od važnih i prepoznatljivih elemenata identiteta nekoga društva. Ona obogaćuje, ali i nadograđuje kulturu nekog naroda, svjedoči o njegovoj opstojnosti. Čuvanje od zaborava i njegovanje tradicijske kulture važno nam je i zbog spoznavanja različitosti i bogatstva tradicije koja nas okružuje. Baština jednoga naroda ključna je i za očuvanje njegovoga kolektivnog pamćenja. Tradicijska se kultura mora čuvati jer je to spomenik koji govori o kulturnoj nazočnosti ljudi na nekom području. Ti su spomenici vrijedni i zbog svoje autentičnosti i duboke povezanosti s tlom i ljudima koji su tu živjeli. Govore o njihovim životnim spoznajama i o svemu onom što ih je okruživalo. Nijednoj tuđinskoj vlasti nije uspjelo uništiti tradicijsko, hrvatsko hercegovačko stvaralaštvo, nijedna nije mogla izbrisati ono što su stoljećima naše bake i djedovi nosili u svojim srcima i zborili svojim usnama.

Hrvatska tradicijska kultura nikada nije nosila mržnju prema drugima, nikada nije tražila osvetu; ona je samo znala kritizirati zlo.

Najbolje misli o tome kakav nam bijaše stav o tradicijskom blagu i kakav nam treba biti, izrekao je Šibenčanin Nikola Tomasseo: *„...Pjesme su povijest naša, u njima tražimo dobro i zlo svoje. Drugi puci štiju ih, prevode i čude se njima, a mi ih se sramimo i još ismijavamo svojim prosvijećenim barbarstvom. Pokupimo braćo, pokupimo svoje blago prije nego ga vjetar vremena ne pogubi. Hljeb je iz zemlje, lijepost iz puka: puk nam je otac, a zemlja majka naša.*

Hvala Bogu da su iza nas vremena u kojima je represivna politika branila bilo kakav kulturno umjetnički rad koji bi se naslanjao na drevnu tradicijsku kulturu, posebice usmenu. Hvala Bogu i da su iza nas vremena u kojima su nas učili da je Isus mitska ličnost, da je religija *opijum* za narod i da je sve tradicijsko i kršćansko samo za zaostale i za one u ruralnim sredinama.

Naše ljude treba opet i više senzibilizirati za važnost i nužnost čuvanja tradicije i tradicijskih vrijednosti. Bez znanja o svojoj prošlosti nijedan narod ne može razmišljati o svojoj sadašnjosti, a ni o svojoj budućnosti.

LITERATURA

- A.A., '*Hrvatskim gospojam',* Glas Hercegovca, Mostar, 8 (1891.), 86.
- Alfirević, Ivo i dr.: *Veliki školski leksikon,* Školska knjiga, Zagreb, 2003.
- Alilović, Ivan: *Hrvatski narodni običaji u Hercegovini,* GIP Štampa Osijek, Hrvatsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1977.
- Alilović, Ivan: *Hercegovci u hrvatskoj poeziji* (od najstarijih vremena do drugog svjetskog rata), Tisak „Plamen" Slavonski Brod, Zagreb, 1982.
- Anić, Vladimir: *Rječnik hrvatskoga jezika,* Novi liber, Zagreb, 1998.
- Babić, Vanda; Vekić, Denis: *Smisao i značaj suvremenih medija u prikupljanju i proučavanju hrvatske usmenoknjiževne baštine* (162.-170.); *In Medias Res,* časopis Filozofije medija; Vol. 2., br. 2., 2013.
- Badurina, Anđelko: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, KS, Zagreb, 1990.
- Bakula, fra Petar: *Hercegovina prije sto godina* ili *Šematizam fra Petra Bakule* (s latinskog originala iz godine 1867. preveo dr. fra Vencel Kosir), Mostar, 1970.
- *BIBLIJA* - Fučak, Jerko, KS Zagreb, 1996.
- *BIBLIJA* - *Stari i Novi zavjet*: Kaštelan, Jure i Duda, Bonaventura, KS - Zagreb, Naša ognjišta – Tomislavgrad, 1995.
- Boras, Pero Martin: *Folklorna glazba u Ljubuškom,* (diplomski rad), Split, 1986.
- Brkić Vučina, Mirna: *Predaje o vilama u tradiciji Hrvata BiH,* (57.-66.), u Bosanskohercegovački slavistički kongres, Zbornik radova (knjiga 2), Slavistički komitet, Sarajevo, 2012.
- Brodnjak, Vladimir: *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika, Zagreb,* ŠN, 1992.,
- Bubalo, Jakov: *Hrvatska jezična zrnca,* Mostar, 1999.
- Bubalo, s. Marija Ancila: *Tražim svoje korijenje,* Naša ognjišta, Tomislavgrad, 1993.
- Buconjić, Nikola: *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u BiH,* (pretisak), Mostar, 1999.
- Cvetnić, Branka i Marija: *Nadimci – poruke kulturologu* (79.-84.), Stud. ethnol. Croat. Vol. 6., Zagreb, 1994.

- Cvitanović, fra Anđeo: *Narodni običaji, vjerski i duhovni život Sućurja,"*Franjo Kluz" – Omiš, Zaostrog, 1996.
- Čubelić, Tvrtko:*Književni leksikon,* Riječka tiskara - Rijeka, Zagreb, 1972.
- Čubelić, Tvrtko: *Narodna književnost* u *Uvod u književnost* (uredili Petre, Fran; Škreb, Zdenko), Znanje, Zagreb, 1961.
- Damjanović, Stjepan: *Slovo iskona,* MH, Zagreb, 2006.
- Devetak, Zdravko: *Likarije priprostite fra Luke Vladimirovića,* Zbornik „Kačić", sv. 30-31, Split, 1998.-1999.
- Dobržanski, Ivo: *Početnica ili Bukvar za nepismene (analfabete) sa pjesmaricom, čitankom i računicom;* V. izdanje, Sarajevska tiskara, Sarajevo, 1917.
- Dragić, Marko: Kult svete Barbare u kršćanskoj tradiciji Hrvata. *Nova prisutnost, časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 13 (2). Zagreb, 2015. 141.-163.
- Dragić, Marko: Stolačka i neumska suvremena paremiografija. *Stolačko proljeće, Godišnjak za povijest i kulturu*, XIII, Matica hrvatska, Stolac, 2015. 111.-127.
- Dragić, Marko: Love divinations of the Croats in the Context of the European Cultural Heritage. *European Scientific Journal,* 10 (14). 2014. 581.-598.
- Dragić, Marko: Ljubavne divinacije u kulturnoj baštini Hrvata, Bošnjaka, Srba i Poljaka. *Ethnologica Dalmatica,* 21 (1). 2014. 103.-123.
- Dragić, Marko: Badnje jutro i dan u kršćanskoj tradicijskoj kulturi. *Croatica et Slavica Iadertina,* 10 (2), Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru. Zadar, 2014. 399.-435.
- Dragić, Marko: Sveti Juraj u tradicijskoj baštini Hrvata. *Croatica et Slavica Iadertina*, 9 (1). Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru. Zadar, 2013. 269.-313.
- Dragić, Marko: Sveti Rok u tradicijskoj katoličkoj baštini Hrvata. *Nova prisutnost, časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 11 (2). Kršćanski akademski krug, Zagreb, 2013. 165.-182.
- Dragić, Marko: Velike poklade u folkloristici Hrvata. *Croatica et Slavica Iadertina*, 8 (1). Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru. Zadar, 2013. 155.-188.
- Dragić, Marko: Vuk u folkloru Hrvata. *Poznanskie Studia Slawistyczne*, 3. Poznan, 2012. 45.-59.

- Dragić, Marko: Sveta Katarina Aleksandrijska u katoličkoj tradicijskoj baštini Hrvata. *HUM časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru* 7, Mostar, 2011. 260.-287.
- Dragić, Marko: Basme u hrvatskoj usmenoj retorici i izvedbi. *Bałkański folklor jako kod interkulturowy*, tom 1, (Joanny Rękas) Widavnictwo University Adam Mickiewicz, Poznań, 2011. 75.-98.
- Dragić, Marko: Veliko trodnevlje u ramskoj pasionskoj baštini. *HUM časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru* 6. Mostar, 2010. 81.-104.
- Dragić, Marko: Badnja noć u folkloristici Hrvata. *Croatica et Slavica Iadertina*, 6. Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru. Zadar, 2010. 229.-264.
- Dragić, Marko: Sveta Lucija u katoličkoj sakralnoj i svjetovnoj baštini Hrvata. *Hercegovina*, 24, Mostar, 2010. 129.-153.
- Dragić, Marko: Duhovna baština Hrvata u šibenskom zaleđu. *Godišnjak Titius*, 3. 2010., 123.-174.
- Dragić, Marko: Svijeća u kulturnoj baštini Hrvata Crkva u svijetu, 45 (4). Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu. Split, 2010. 467.-488.
- Dragić, Marko: Spasovo u hrvatskoj tradicijskoj baštini. *Crkva u svijetu* 44 (3). Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2009., str. 205.-228.
- Dragić, Marko; Dragić, Helena: Leksik hrvatske usmene književnosti. *Suvremena pitanja,* 5. Matica hrvatska, Mostar, 2008. 89.-112.
- Dragić, Marko: *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split 2008.
- Dragić, Marko: Sveto trodnevlje u duhovnoj baštini bosansko-hercegovačkih Hrvata. *Pasionska baština BiH, Zbornik radova VI. međunarodnog znanstvenog simpozija Pasionske baštine*, Zagreb-Sarajevo, 2008. 212.-249.
- Dragić, Marko: *Etnografsko-filološki prinosi tradicijskoj kulturi drniškoga kraja Godišnjak Titius*, 1. 2008. 167.-205.
- Dragić, Marko: Advent u liturgiji i narodnoj kulturi Hrvata. *Crkva u svijetu,* 43 (3). Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu. Split, 2008. 414.-440.
- Dragić, Marko: Sveta tri kralja u hrvatskoj tradiciji. *Crkva u svijetu*, 42 (1). Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu. 2007. 96.-117.
- Dragić, Marko: Drvo badnjak u kršćanskoj tradicijskoj kulturi. *Crkva u svijetu, 43 (1).* Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu. Split, 2007.

- Dragić, Marko: Apotropejski obredi, običaji i ophodi u hrvatskoj tradicijskoj kulturi. *Croatica et Slavica Iadertina,* 3 (3). Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru. Zadar, 2007. 369.-390.
- Dragić, Marko: *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine: lirika, epika, retorika*, MH u Sarajevu, HKD Napredak Sarajevo, Sarajevo, 2006.
- Dragić, Marko: *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine; proza, drama i mikrostrukture.* MH u Sarajevu, HKD Napredak Sarajevo, Sarajevo, 2005.
- Dragić, Marko: *Od Kozigrada do Zvonigrada: hrvatske predaje i legende iz Bosne i Hercegovine (II),* Mala nakladna kuća Sveti Jure i Zajednica izdanja ranjeni labud ZIRAL, Baška Voda – Mostar - Zagreb 2001.
- Dragić, Marko: *Deset kamenih mačeva (Hrvatske predaje i legende iz Bosne i Hercegovine)*, Mala nakladna kuća Sv. Jure, Baška Voda, 1999.
- Dragić, Marko: Hrvatske pučke molitvene pjesme, korizmene i uskrsne. *Mostariensia* 8, Mostar, 1998. 163.–176.
- Dragić, Marko: *Duša tilu besidila*: *hrvatske pučke molitvene pjesme iz Bosne i Hercegovine.* Mala nakladna kuća Sveti Jure, Baška Voda, 1997.
- Đorđević, dr. Tihomir: *Naš narodni život*, Štamparija „Rodoljub“, Beograd, 1923.
- Falak, Vinko: *Iz moga zavičaja riječi u govoru i poslovice,* Hercegtisak, Široki Brijeg, 2001.
- Filipović-Fabijanić: Radmila: *„O narodnoj medicini stanovništva Lištice s okolinom“*, (319.-335.); Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu – Etnologija, nova serija, sveska XXIV/XXV, Sarajevo, 1970.
- Filipović-Fabijanić: Radmila: „*Domaći liekar“ iz 1868. godine sa Š. Brijega“* (117.-178.), Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu – Etnologija, nova serija, sveska XXVI, Sarajevo, 1971.
- Gavazzi, Milovan: *Baština hrvatskoga sela,* Otvoreno sveučilište, Zagreb, 1993.
- Gavazzi, Milovan: *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*, III izdanje, Hrvatski Sabor kulture, Zagreb, 1991.
- Glavaš, Tihomir: *Biskupov greb na Posuškom Gracu* (114.-118.),u Kršni zavičaj, br. 36., Humac, 2003.
- Gusić, Ivica i Filip: *Rječnik Dalmatinske zagore i Zapadne Hercegovine,* Zagreb, 2004.

- Guševska, Ljiljana: *Makedonske ljekaruše* – utjecaji i prožimanja (104.-117.), Zbornik radova Međunarodnoga kongresa *„Tradicijska kultura-poveznica u integraciji regije“,* Mostar, 2011.
- Ilić, Žarko: *Štovanje sv. Ante u Hercegovini* (15.-30.), u Kršni zavičaj br. 28., Humac, 1995.
- Ivanišević, Frano: *Poljice, narodni život i običaji,* reprint izdanja JAZU iz 1906. i neobjavljena građa, Split, Književni krug, 1987.
- Jukić, Ivan Frano: *Putopisi i istorisko-etnografski radovi,* Svjetlost, Sarajevo, 1953.
- Karačić, fra Vendelin: *Neograđeni vrta,* pisme za stogodišnjake, Tisak Suton, Široki Brijeg, 2013.
- Karamatić, Marko: *Uloga franjevaca u povijesti bosansko-hercegovačkog zdravstva* (61.-74.), Croatica Christiana Periodica, Vol.8. No.13, Lipanj 1984.
- *KATEKIZAM* katoličke crkve*,* HBK, Glas koncila, Zagreb, 1994.
- Kekez, Josip: *Poslovice, zagonetke i govornički oblici,* MH, Zagreb, 1996.
- Kekez, Josip: U*smena književnost,* u Škreb, Zdenko i Stamać, Ante: *Uvod u književnost, teorija, metodologija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1998.
- Klaić, Bratoljub: *Rječnik stranih riječi,* Nakladni zavod MH, Zagreb, 1978.
- Knezović, Oton: *Život i rad fra Didaka Buntića*, Zagreb, Tiskara narodne prosvjete, 1938.
- Kolar, Slavko: *Breza i druge pripovijetke,* Mladost, Zagreb, 1986.
- Kolumbić, Nikica; Kudrjavcev, Anatolij; Božinović, Tade: *Književnost s osnovama estetskog obrazovanja,* NIP Slobodna Dalmacija,Split, 1972.
- Kombol, Mihovil: *Povijest hrvatske književnost do preporoda,* MH, Zagreb, 1961.
- Kontić, Joško i slušatelji Hit radija: *Sinjanje – riči Sinja i Cetinske krajine,* Hit radio d.o.o., Sinj, 2014.
- Kordić, Zdravko: *Hrvatske marijanske pjesme,* Široki Brijeg, 2006.
- Kraljević, Blanka: *Fonološke i morfološke značajke širokobriješkoga govora* (50.-54.),Vitko, časopis ogranka MH Široki Brijeg, XIV/14., prosinca 2015.
- Kraljević, Ante: *Kuća višeglasja,* Nakladni zavod MH, Zagreb, 1994.
- Kraljević, Ante: *Ričnik zapadnoercegovačkoga govora,* Ogranak Matice hrvatske u Širokom Brijegu, Dan d.o.o. Zagreb, Široki Brig – Zagreb, 2013.

- Kristić, Augustin: *Crkveno-narodni običaji Kreševa* (123.-140.), Dobri pastir, Sarajevo, 1956.
- Kristić, Augustin: *Hrvatske narodne mjere gornje Bosne* (163.-166.), Napredak, Hrvatski narodni kalendar br. 32., Sarajevo, 1942.
- Kujundžić, Nikola; Škrobonja, Ante; Tomić, Tomislava: *Plehanska ljekaruša „Zbirka lijekova sa zbirkom ljekovitih trava i uputom za pravit meleme i murćefe"* (37.-70.), Acta medico- historica Adriatica, 2006; Vol. 4, No.1.
- Kušar, Marcel: *Narodno blago,* Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993.
- Kutleša, fra Silvestar: *Život i običaji u Imockoj krajini,* MH Ogranak Imotski, Imotski 1997.
- Luburić, Niko: *Duhovne popijevke iz Hercegovine,* Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1994.
- Ljubović, Enver: *Prezimena, osobna imena i obiteljski nadimci Krivopućana* (91.-108.), Živjeti na Krivom Putu II (Etnološka monografija o Primorskim Bunjevcima), 2009.
- Mabić, Franjo: *Izbično: povijest, monografija i kronika župe,* Široki Brijeg, 2008.
- Macan, Trpimir: *Povijest hrvatskog naroda,* Školska knjiga, Zagreb, 1971.
- Malić, Dragica: *Šibenska molitva*/filološka monografija/ (81.-190.), „Rasprave Instituta za jezik", Vol. 2.,No.1, Zagreb, 1973.
- Mandić, Dominik: *Etnička povijest BiH*, svezak V., Ziral, Toronto-Zurich-Roma-Chicago, 1982. str.82. prema Vego,M.: *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine.*
- Marić, Ante: *Sveti Ante-svetac svega svijeta,* u „Naša ognjišta", Hrvatski katolički mjesečnik, Tomislavgrad, lipanj, 2012.
- Martić, Zvonko: *Kultni grobovi u BiH* (138.-142.), Kalendar svetog Ante 2009., Svjetlo riječi, Sarajevo, 2008.
- Martić, Zvonko: *Vila bana zvala priko Vrana,* Zagreb-Tomislavgrad, 2010.
- Mićević, Ljubo: *Život i običaji Popovaca*, Beograd, 1952., Knjiga LXV Srpskog Etnografskog Zbornika
- Miletić, Zdenka: *Jeka s hercegovačkog krša,* Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1988.
- Miron, Milica: *Zagonetke i odgonetke,* Svjetlost, Sarajevo, 1951.
- Musa, Šimun: *Hrvatska narodnopreporodna postignuća u Hercegovini* (9.-53.)*,* časopis *Hum,* FF Sveučilišta u Mostaru, prosinca 2007.

- Mužić, Ivan: *Podrijetlo Hrvata,* Nakladni zavod MH, Zagreb, 1989.
- Nikić, Andrija: *Fra Lovre Šitović i njegova djela*, Grafotisak Grude, Mostar-Klobuk, 2001.
- Nikić, Andrija: *Fra Dujo Ostojić (1863.-1938.) i njegov „Domaći liečnik – Medicus domesticus* (267.-274.), Acta medico-historica Adriatica, 2010.,Vol 8., No 2.
- *NOVI ZAVJET* – s grčkog izvornika preveo RASPUDIĆ, Gracijan; KS Zagreb, Teološka biblioteka Sarajevo, Provincijalat hercegovačkih franjevaca, Mostar, 1987.
- Palac, s. Natalija: *U knjigu života upisane*, Mostar, Provincijalat Školskih sestara franjevki Provincije Svete obitelji, 2013.
- Palameta, Miroslav: *Diljem književne baštine,* Mostar, 1996.
- Palavestra, Vlajko: *Historijska usmena predanja iz BiH*, Buybook Sarajevo, Sarajevo, 2004.
- Palavestra, Vlajko: *Narodne pripovijetke i predanja u okolini Lištice* (341.-362); Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu – Etnologija, nova serija, sveska XXIV/XXV, Sarajevo, 1970.
- Palavestra, Vlajko: *Narodna ishrana u okolini Lištice* (289.-297.), Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu – Etnologija, nova serija, sveska XXIV/XXV, Sarajevo, 1970.
- Pavletić, Vlatko: *Zlatna knjiga hrvatskog pjesništva,* Nakladni zavod MH, Zagreb, 1970.,
- Perković, Tomislav: *Stoljeća moga kraja,* Svjetlo riječi, Livno, 1997.
- Petre, Fran; Škreb, Zdenko: *Uvod u književnost,* Znanje, Zagreb, 1961.
- Pezo, Bruno: *Latinsko-hrvatska gramatika fra Lovre Šitovića*, Zbornik o Lovri Šitoviću, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009.
- Raguž, Kazimir: *Kako se liječilo kroz prošlost i od čega se umiralo"* (341.-356.), Humski zbornik XV, Župa Stjepan Krst (1974.-2014.), prigodom 40. godišnjice osnutka, Stolac-Neum-Dubrovnik, 2014.
- Rakita, Rade: *Narodna vjerovanja u predjelu Janj, vezana za čovjekov život i rad i njegov pogled na svijet* (39.-83.), Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Etnologija, sv. 26., Oslobođenje, Sarajevo, 1971.
- Samardžija, Marko: *Leksikologija hrvatskoga jezika,* ŠK, Zagreb, 1995.
- Sekulić-Gvozdanović, Sena: *Sustavi povijesnih mjera* (49.-75.), časopis „Prostor", Vol. II., 1994., No. 1-2, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1994.

- Skoko, Božo: *Život u Hercegovini* (u tursko i austrougarsko doba), Vitko, časopis MH Široki Brijeg (25.-37.), god. IV., br. 7., prosinca 2005.
- Suton, Jerko: *Vjerski život i običaji Zapadne Hercegovine,* Mostar, 1968. (Umnožen rukopis. Primjerak se nalazi u Franjevačkoj knjižnici u Mostaru).
- Šilić, Miroslav: *Narodni plesovi, pjesme i običaji Hrvata središnje Bosne,* Hrvatska kulturna zajednica u FBiH, Krvavica, 2008.
- Šimić, Marinka, Dugandžić, Ivan: *Značaj križa iz Donje Britvice* (38.- 50.), Vitko, časopis MH Široki Brijeg, godina IV., br. 7., Široki Brijeg, prosinca 2005.
- Šimundža, Drago*: Bog u djelima hrvatskih pisaca I,* MH, Zagreb, MMIV.
- Šimunović, Dinko: „*Alkar, Duga, Muljika",* Školska knjiga, Zagreb, 2012.
- Šišić, Ferdo: *Povijest Hrvata,* Pregled povijesti hrvatskog naroda 1526.-1918. – drugi dio, Marjan tisak, Split, 2004.
- Škaljić, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku,* Svjetlost, Sarajevo, 1966.
- Šoljan, Antun: *100 najvećih djela svjetske književnosti,* NIK Stvarnost, Zagreb, 1962.
- Šonje, Jure: *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb, 2000., Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, Zagreb i ŠK, Zagreb, 2000.
- Truhelka, Ćiro: *Djevojački grob* (52.-56.), Kršni zavičaj, br. 31., Humac, 1998.
- Vidović, Domagoj: *Dobranjska prezimena i nadimci* (191.-216.), Folia Onomastica Croatica, br. 15., Zagreb, 2006.
- Vidović, Domagoj: *Nadimci Brača i Visa,* Časopis *Hrvatski jezik,* br.3., rujan 2014.
- Vidović, Domagoj: *Obiteljski nadimci u Pučišćima na otoku Braču* (345.-367.), Raspr. Inst. hrvat. jez. jezikosl., knj. 36/2 (2010.).
- Vladić-Krstić, Bratislava: *Narodna nošnja u okolini Lištice* (237.-270), Glasnik Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu – Etnologija, nova serija, sveska XXIV/XXV, Sarajevo, 1970.
- Vratović, Vladimir; Zorić, Mate, *Epika i epske pjesme,* u *Uvod u književnost* (uredili Petre, Fran i Škreb, Zdenko), Znanje, Zagreb, 1962.
- Vrljić, Stojan: *Jezik naš hrvatski,* Logos Split i MH Mostar, Split, 2000.
- Zaninović-Rumora, Marija: *Stare mjere u svakodnevlju otoka Ugljana* (21.-26.), Rad Zavoda za povij. znan. HAZU u Zadru, sv. 41/1999.

- Zovko, Ivan: *Uvjerice,* MH Mostar (priredio Stjepan Ivanković), Biblioteka „Baština“, Mostar, 2000.
- Zovko, Žarko: *Narodna tradicija i običaji u Pologu* (203.-218.), u monografiji Župa Polog, Crkva na kamenu, Mostar-Polog, 2013.
- Živković, Andrija: *Gospodnje i svetačke propovijedi,* Knjižnica UPT, Đakovo, 2002.

Mrežne stranice

- „Cvit likarije“: http://www.mgz.hr/.../file/Flos_medicinae_Cvit_likarije:pdf; pristupljeno 31. ožujka 2015.
- Diple: http://www. free-ka.htnet.hr/narodna umjetnost/glazbalav.htm; pristupljeno 27. veljače 2015.
- Domagoj Vidović: http://www.braconline.com.hr/bracologija/15884-nadimci-braca-i-visa.html; pristupljeno 15. prosinca 2015.
- Frano Ivanišević: http://www.ganga.hr/index.php/pisani-radovi/item/283-poljica-narodni-zivot-i-obicaji; pristupljeno 22. 3. 2016.
- Sadik Sadiković: http://www.ljubuski.net/1222-sadik-ef-sadiković-kralj-narodne-medicine; pristupljeno 1. travnja 2015.
- Trojanac: http://www.kozaraethno.com/index.php; pristupljeno 4. veljače 2015.

Izvori

Najviše sam saznanja dobila od svoga pok. oca, prof. Stanka Jurilja koji je stalno njegovao ljubav prema tradicijskome svoga kraja i koji je tu ljubav nastojao prenijeti i na svoju obitelj.

U zadnje vrijeme najviše informacija o tradiciji ovoga kraja crpim od svoje majke Regine Jurilj i Andrije Zeljke, njenoga brata, moga ujaka.

Dragocjen su mi izvor saznanja starije sestre u samostanu od kojih bih ponešto čula, ali ih i konzultirala oko ponekih nejasnoća.
Također, nemjerljiv je doprinos svih kazivačica i kazivača, znanih i neznanih, svih onih koje sam u svome djetinjstvu slušala i čije sam riječi, razmišljanja i sve čini pamtila.

Životopis autora

S. Zorica Jurilj rođena je u Mostaru 1966. godine. Osnovnu i srednju školu (Srednja prevodilačka) završila je u Širokome Brijegu, a Pedagošku akademiju (nastavnica razredne nastave, 1990.), Pedagoški fakultet (nastavnica hrvatskog jezika i književnosti, 1995.) i Filozofski fakultet (profesorica hrvatskog jezika i književnosti, 2006.) u Mostaru.

Nakon završene srednje škole kratko vrijeme (1987.-1988.) radi kao planer u proizvodnji u tvornici obuće „Lišto“ – Lištica (Široki Brijeg).

Nakon završenoga studija 1990. pa sve do danas (s kratkim prekidima) radi u osnovnim školama kao učiteljica razredne nastave i hrvatskoga jezika (PŠ Rasno - Široki Brijeg, 1990.-1992.; Prva osnovna škola i Druga osnovna škola, Široki Brijeg, 1993.-2000.; OŠ Kruševo, 2003.-2004.; OŠ Cim, 2005.- danas).

Od 2000. g. članica je Hercegovačke provincije školskih sestara franjevaka.

Na poslijediplomski studij Filozofskoga fakulteta u Mostaru (Humanističke znanosti – Jezici i kulture u kontaktu) upisala se 2010. godine. U rujnu 2012. odličnim je uspjehom obranila kvalifikacijski rad *Tradicijska duhovnost zapadnoga dijela Hercegovine*, a 13. studenoga 2015. obranila je temu svoga doktorskoga rada *Poetika hrvatske usmene književnosti širokobriješkoga kraja u kontekstu tradicijske kulture.* Znanstvenim se radom intenzivnije bavi nakon upisa na poslijediplomski studij, a do sada joj je objavljeno pet znanstvenih radova:

1. **Prinosi tradicijskoj glazbenoj kulturi zapadne Hercegovine (**66.-79.), *Motrišta,* br. 81/82, Mostar, 2015.

2. Tradicijske mjere u zapadnoj Hercegovini (181.-193.)**,** *Suvremena pitanja,* br. 19, Mostar, 2015.

3. Prinosi proučavanju pučke medicine u zapadnoj Hercegovini (195.-221.), *Osvit,* br. 81/82, Mostar, 2015.

4. Narodna vjerovanja i gatanja u zapadnoj Hercegovini (303.-320.), *Bosna franciscana*, br. 43., Sarajevo, 2015.

5. Žena u zapadnohercegovačkoj tradicionalnoj sredini (216.-237.), *Osvit,* br. 85/86, Mostar, 2016.